

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
SOSYAL BİLGİLER BİLİM DALI

II. MEŞRUTİYETTEN CUMHURİYETE (1908-1961)
VATANDAŞLIK DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARININ
DEĞİŞİMİ VE DERS KİTAPLARINA YANSIMALARI

Mehmet Melik KAYA

Doktora Tezi

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Baykal BİÇER

Kütahya, 2020

Yemin Metni

Doktora tezi olarak sunduğum “II. Meşrutiyetten Cumhuriyete (1908-1961) Vatandaşlık Dersi Öğretim Programlarının Değişimi ve Ders Kitaplarına Yansımaları” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların “Kaynaklar” bölümünde gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

25.10.2020

Mehmet Melik KAYA

Önsöz/Teşekkür

Doktora Öğrenimim boyunca bana desteğini esirgemeden beni yönlendiren Prof. Dr. Erkan DİNÇ hocama ilgi ve anlayışından dolayı teşekkür ederim. Ayrıca Danışman hocam, değerli Tez İzleme Komitesindeki hocalarıma ve jüri üyesi hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

Bu sayfada yazacağım cümleler ile hakkını ödeyemeceğim, akademisyen olmam için beni cesaretlendiren ve her daim arkamda duran babam Vahdettin KAYA'ya bir ömür hep minnettar kalacağım.

Mehmet Melik KAYA

Kütahya, 2020

İçindekiler

Yemin Metni	i
Kabul ve Onay.....	ii
Önsöz/Teşekkür.....	iii
İçindekiler	iv
Tablolar Dizini	vii
Şekiller Dizini	viii
Özet	ix
Abstract	x
Birinci Bölüm.....	1
Giriş.....	1
Vatandaşlık.....	2
Kavramsal Çerçeve.....	3
Vatandaşlık kavramına yüklenen anlamlar.....	3
Vatandaşlığın Dünyada ve Türkiyede tarihsel gelişimi.....	4
Vatandaşlık Söylemleri.....	12
Sorumlu vatandaş	12
Katılımcı vatandaş.....	13
Adalet odaklı vatandaş	13
Aktif vatandaş	14
Pasif vatandaş.....	14
Duyarlı vatandaş.....	14
Ulusal vatandaşlık	15
Çok kültürlülüğten küresel vatandaşlığa.....	15
Avrupa vatandaşlığı	18
Anayasal vatandaşlık	19
Vatandaşlık Eğitimi	19
Türkiye’de vatandaşlık eğitimi ve tarihi gelişimi	22
Tanzimat Öncesi dönemde Osmanlı eğitim sistemi, vatandaşlık anlayışı ve vatandaşlık eğitimi	22
Okullar.....	23
Osmanlı modernleşmesi: Anlamı, içeriği, kapsamı ve amaçları.....	25
Tanzimat Döneminde vatandaşlık anlayışı ve vatandaşlık eğitimi	26
Islahat Fermanı’nın Osmanlıda vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi üzerindeki etkileri/meydana getirdiği değişimler, gelişmeler	27
1869 Osmanlı Tabiiyet Kanunu’nun Osmanlıda vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi üzerindeki etkileri/meydana getirdiği değişimler, gelişmeler	28
Birinci Meşrutiyet’in Osmanlıda vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi üzerindeki etkileri/meydana getirdiği değişimler, gelişmeler	28
İkinci Meşrutiyet’in ve 31 Mart Vakası’nın Osmanlıda vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi üzerindeki etkileri/meydana getirdiği değişimler, gelişmeler	29
Birinci Dünya savaşının Osmanlıda vatandaşlık üzerindeki etkileri/meydana getirdiği değişimler, gelişmeler	37

Millî Mücadele Döneminde Türkiye’de eğitim, vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi	38
Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun Türkiye’de eğitim, vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi üzerindeki etkileri/meydana getirdiği gelişmeler, gelişmeler	39
1920’li ve 1930’lu yıllarda eğitim alanında meydana gelen gelişmeler ile bunların vatandaşlık anlayışı ve vatandaşlık eğitimine yansımaları	40
Vatandaş için medeni bilgiler kitabı	41
1940’lı ve 1950’li ve 1960’lı yıllarda eğitim alanında meydana gelen gelişmeler ile bunların vatandaşlık anlayışı ve vatandaşlık eğitimine yansımaları	43
27 Mayıs İhtilali ve bu ihtilalin eğitim, vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi üzerindeki etkileri.....	45
Türkiyede Sosyal Bilgiler Eğitiminin Serüveni	46
İlgili Araştırmalar	48
Alan Araştırmaları	48
Araştırma Problemi	51
Problem Cümlesi	51
Alt problemler.....	51
Araştırmanın Amacı	52
Araştırmanın Önemi	52
Araştırmanın Sınırlılıkları	54
İkinci Bölüm	56
Yöntem.....	56
Araştırmanın Modeli	56
Verilerin Toplanması ve Analizi	57
Geçerlilik ve güvenirliliğin sağlanması	60
Üçüncü Bölüm	62
Bulgular.....	62
Öğretim Programlarının Yapısına İlişkin Bulgular ve Yorumlar.....	62
1913 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin genel yapısı	62
1924 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin genel yapısı	63
1926 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin genel yapısı	65
1936 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin genel yapısı	66
1948 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin genel yapısı	67
Vatandaşlık Eğitiminin Amaçlarına İlişkin Bulgular ve Yorumlar.....	68
1913 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin amaçları.....	68
1924 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin amaçları.....	68
1926 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin amaçları.....	72
1936 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin amaçları.....	73
1948 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin amaçları.....	74
Öğretim Programlarının İçeriğine İlişkin Bulgular ve Yorumlar.....	76
İçerik açısından 1913 ilkokul programında Musahabat-ı Ahlakiye (Diniye, Tarihiye, Medeniye dersi).....	76
İçerik açısından 1924 ilkokul programında Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye Dersi	80
İçerik açısından 1926 ilkokul programında yurt bilgisi dersi	83
İçerik açısından 1936 ilkokul programında yurt bilgisi dersi	86
İçerik açısından 1948 ilkokul programında yurt bilgisi dersi	89

Öğretim Programlarının Amaç ve İçeriklerinin Ders Kitaplarında Yansımalarına İlişkin Bulgular ve Yorumlar.....	95
Amaç ve içerik olarak 1913 vatandaşlık eğitimi programının ders kitaplarına yansımaları.....	95
Amaç ve içerik olarak 1924 vatandaşlık eğitimi programının ders kitaplarına yansımaları.....	102
Amaç ve içerik olarak 1926 vatandaşlık eğitimi programının ders kitaplarına yansımaları.....	104
Amaç ve içerik olarak 1936 vatandaşlık eğitimi programının ders kitaplarına yansımaları.....	107
Amaç ve içerik olarak 1948 vatandaşlık eğitimi programının ders kitaplarına yansımaları.....	110
İlkokullar İçin Hazırlanan Vatandaşlıkla İlgili Ders Kitaplarının Yapısına İlişkin Bulgular ve Yorumlar.....	115
1908-1924 dönemi ders kitaplarının yapısal olarak incelenmesi.....	115
1924-1926 dönemi ders kitaplarının yapısal olarak incelenmesi.....	116
1926-1936 dönemi ders kitaplarının yapısal olarak incelenmesi.....	118
1936-1948 dönemi ders kitaplarının yapısal olarak incelenmesi.....	119
1948-1961 dönemi ders kitaplarının yapısal olarak incelenmesi.....	120
II. Meşrutiyetten 1961'e Kadarki Süreçte İlkokullar İçin Hazırlanan Vatandaşlıkla İlgili Ders Kitaplarının İçeriğine İlişkin Bulgular ve Yorumlar.....	121
1908-1924 dönemi ders kitaplarının içerik olarak incelenmesi.....	121
1908-1924 Döneminde Ders Kitaplarında Uygulanan yöntemler	123
1924-1926 dönemi ders kitaplarının içerik olarak incelenmesi.....	125
Ders Kitaplarında Uygulanan Yöntemler.....	128
1926-1936 dönemi ders kitaplarının içerik olarak incelenmesi.....	129
Ders Kitaplarında Uygulanan yöntemler.....	132
1936-1948 dönemi ders kitaplarının içerik olarak incelenmesi.....	133
Ders Kitaplarında Uygulanan yöntemler.....	134
1948-1961 dönemi ders kitaplarının içerik olarak incelenmesi.....	136
Ders Kitaplarında Uygulanan Yöntemler.....	138
Vatandaşlıkla İlgili Ders Kitaplarında Ön Plana Çıkarılan/Vurgulanan Konular ve Kavramlara İlişkin Bulgular ve Yorumlar	140
Vatandaşlıkla İlgili Öğretim Programlarında ve Ders Kitaplarında Tasvir Edilen İyi/İdeal Vatandaşa İlişkin Bulgular ve Yorumlar	152
Dördüncü Bölüm.....	157
Sonuç, Tartışma ve Öneriler	157
Sonuç ve Tartışma	157
Öneriler.....	168
Kaynakça.....	170

Tablolar Dizini

Tablo 1. 1913 Tarihli İlkokul Programında Haftalık Ders Dağılımı	63
Tablo 2. 1924 Tarihli İlkokul Programında Haftalık Ders Dağılımı	64
Tablo 3. 1926 Tarihli İlkokul Programında Haftalık Ders Dağılımı	66
Tablo 4. 1936 Tarihli İlkokul Programında Haftalık Ders Dağılımı	67
Tablo 5. 1948 Tarihli İlkokul Programında Haftalık Ders Dağılımı	68
Tablo 6. Program İçeriklerinin Değişimi.....	92
Tablo 7. Eserin Künyesi	115
Tablo 8. Eserin Künyesi	116
Tablo 9. Eserin Künyesi	116
Tablo 10. Eserin Künyesi	117
Tablo 11. Eserin Künyesi	118
Tablo 12. Eserin Künyesi	118
Tablo 13. Eserin Künyesi	119
Tablo 14. Eserin Künyesi	119
Tablo 15. Eserin Künyesi	120
Tablo 16. Eserin Künyesi	120
Tablo 17. Ahmet Cevat Emre, Musahabat-1 Ahlakiye (Sıhhiye, medeniye, vataniye ve insaniye)	121
Tablo 18. Ali Rıza, Malumat-1 Ahlakiye ve Medeniye	122
Tablo 19. Muslihiddin Adil, Malumat-1 Vataniye, Dördüncü Sınıf.....	126
Tablo 20. Muslihiddin Adil, Malumat-1 Vataniye, Beşinci Sınıf.....	127
Tablo 21. Ali Kami, Yurt Bilgisi, Dördüncü Sınıf.....	130
Tablo 22. Ali Kami, Yurt Bilgisi, Beşinci Sınıf.....	131
Tablo 23. Bedia Ermat, Kemal Ermat, Yurt Bilgisi Dersleri, Dördüncü Sınıf ..	133
Tablo 24. Bedia Ermat, Kemal Ermat, Yurt Bilgisi Dersleri, Beşinci Sınıf	134
Tablo 25. Tülin Hayri, Yurttaşlık Bilgisi, Dördüncü Sınıf	136
Tablo 26. Hasan Ali Yücel, Rakım Çapla, Yurttaşlık Bilgisi, Beşinci sınıf	137
Tablo 27. Ders Kitaplarındaki Konularının Dönemlere Göre Dağılımı.....	140

Şekiller Dizini

Şekil 1. Ankara Büyük Millet Meclisi.	129
Şekil 2. Aile.....	132
Şekil 3. Türk Kadını.....	135
Şekil 4. Türkiye'nin Ekonomik İşleri.....	139

Özet

II. Meşrutiyetten Cumhuriyete (1908-1961) Vatandaşlık Dersi Öğretim Programlarının Değişimi ve Ders Kitaplarına Yansımaları

Vatandaşlık eğitimi bir toplumun haklarını, sorumluluklarını, bireyin toplum içerisindeki rolünü ve devletlerin yetiştirmek istediği vatandaş modeli açısından son derece önemlidir. Meşrutiyetten Cumhuriyete geçiş sürecinde toplumsal bir mühendislik aracı olarak öğretim programları ve ders kitapları kullanılmıştır. Bu dönemde Türk toplumu kul statüsünden hakları anayasa ile teminat altına alınan vatandaşlar topluluğuna dönüşmüştür. Hem Osmanlı müktedirleri hem de Türkiye Cumhuriyeti'ni inşa eden kurucu kadrolar vatandaşlık eğitimi programları ve ders kitapları aracılığı ile hem ideal/iyi vatandaşlar hem de kendi ideolojileri doğrultusunda itaatkâr/pasif vatandaşlar yetiştirmek istemişlerdir.

Bu çalışmada temel amacı vatandaşlık yeterlilikleri kazandırmak olan vatandaşlık eğitimi dersinin, öğretim programları ve ders kitapları aracılığı ile Osmanlıdan Cumhuriyete uzanan süreçte nasıl bir yurttaş profilinin yetiştirilmek istendiğini mercek altına almaktır. Araştırma tarihsel araştırma deseni ile ele alınmıştır. Araştırmada elde edilen bulgular neticesinde II. Meşrutiyet dönemindeki vatandaşlık algısı haklar temelinde itaatkâr/pasif vatandaşlıktır. Cumhuriyetin ilk yıllarında ulusal bir çizgide itaatkâr/pasif vatandaşlar yetiştirilmek istense de eğitimdeki asıl ulusallaşma 1930'lu yıllardan sonra tam anlamıyla kendini göstermiştir. II. Meşrutiyetten Cumhuriyete geçen süreçte vatandaşlık eğitimi programlarında ve ders kitaplarındaki temel gaye evrensel ve ulusal ahlaki değerler ile bezenmiş, devlet yönetimi, çevre, sağlık ve ekonomik farkındalıklar kazanmış yurttaşlar yetiştirmektir.

Anahtar Sözcükler: Cumhuriyet, ders kitapları, eğitim, iyi vatandaş, Meşrutiyet, öğretim programları, vatandaşlık

Abstract

Changes and Reflection of Citizenship Course Curriculum on Textbook From 2nd Constitutionalist period to the Republic Period (1908-1961)

Citizenship education is extremely important in terms of the rights and responsibilities of a society, the role of the individual in the society and the citizen model that the states want to educate. Curriculum and textbooks were used as a social engineering tool during the transition from Constitutionalist Period to Republic. In this period, the Turkish society has transformed from the community of servants to the community of citizens whose rights are guaranteed by the constitution. Both Ottoman rulers and founders of Republic of Turkey aimed to educate ideal/good citizens and submissive/ passive citizens through their own ideologies via curriculums and textbooks.

The main purpose of this study is to examine what kind of citizen profile was aimed to train in the period from the Ottoman to the Republic via curriculums and textbooks of citizenship education, which aims to provide citizenship qualifications. The historical research pattern was used in the research. As a result of the findings obtained in the research that perception of citizenship was submissive/passive citizenship on the basis of rights in the II. Constitutionalist Period. Although submissive/passive citizens were wanted to be trained in a national line in the early years of the republic, the main nationalization in education has fully manifested itself after the 1930s. In the process from II. Constitutionalist Period to Republic, the basic aim in citizenship education curriculum and textbooks was to raise citizens who are embraced with universal and national moral values and gained state management, environment, health and economic awareness.

Keywords: Citizenship, constitutionalism, curriculums, education, good citizen, republic, textbooks

Birinci Bölüm

Giriş

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan süreçte vatandaşlık eğitimi genellikle sosyal bilgiler eğitimi adı altında ve sosyal bilgiler öğretmenleri tarafından verilmiştir. Osmanlıdan Cumhuriyete vatandaşlık eğitimi sırasıyla malumat-ı vataniye, yurt bilgisi, yurttaşlık bilgisi, ülke ve toplum incelemeleri, milli tarih, milli coğrafya ve sosyal bilgiler gibi dersler adı altında müfredatta yer almıştır. Bu dersleri sosyal bilgiler öğretmenleri bazen de tarih ve coğrafya öğretmenleri vermişlerdir. Bu bağlamda vatandaşlık dersi sosyal bilgilerin ayrılmaz bir parçasıdır. Öyle ki NCSS'de sosyal bilgiler eğitiminin amacı vatandaşlık yeterliliklerini kazandırmak olarak ifade edilmiştir (NCSS, 2004). Fransız Devrimi'nin etkisiyle birlikte 19. yüzyıldan itibaren ülkelerin eğitim anlayışları dönemin siyasal gücünün öngördüğü şekilde yapılandırılmış, yurttaşlık anlayışı kendini ulusla eşleştirip özdeşleştiren, vatan sevgisi ve bilinci aşlamaya çalışılan bir vatandaşlık anlayışına dönüşmüştür (Gürses, 2010). Osmanlı Devleti'nin son döneminden başlanarak izlenen politikalar neticesinde ilk olarak imparatorluğu bir arada tutma düşüncesiyle ortaya çıkan Osmanlıcılık bir diğer deyim ile Osmanlı vatandaşı oluşturma politikaları ulusçuluk akımının etkisiyle netice verememiştir. Osmanlıda artan toprak kayıpları ve devletin dağılmasıyla birlikte yeni ulus oluşturma sürecinde Tanzimatla birlikte başlayan modernizasyon süreci hızlı bir şekilde devam etmiş ve Meşrutiyet ile birlikte Osmanlı ülkesi artık reayadan vatandaşa evrilmiştir (Kadıoğlu, 2007). Daha önce kul ve tebaa anlayışıyla yönetilen ülkede artık bireysel ve toplumsal anlamda hakları olan ve bu hakları anayasalarla güvence altına alınmış olan insanlar topluluğu oluşmuştur. Bu topluluğu düzenlemenin, ülkenin ideoloji ve değerlerini aktarmanın en etkili yolu eğitim yani öğretim programları ve derslerdir. Bu bağlamda Osmanlıdan günümüze uzanan süreçte değişen siyasal yapı ve gelişen olaylar ile birlikte bunların öğretim programlarında ne derece yer aldığı, ne tür değişikliklere uğradığı ve ders kitaplarına yansımaları çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Osmanlıdan Cumhuriyete yaşanan bu gelişme ve değişimlerin

öğretim programlarına ve ders kitaplarına vatandaşlık eğitimi bağlamında ne derece yansıdığı, yeni kurulan devlet ile Türkiye’de nasıl bir yurttaş modelinin oluşturulmak istendiği, kısacası yurttaşlık algısının nasıl değiştiği irdelenecektir.

Vatandaşlık

Vatandaşlık, temelinde insan haklarını barındıran bir kavramdır. Bu kavram vatandaş kelimesinden türetilmiştir. Vatandaş, bir siteye yani hukuksal olarak tanımlanmış bir bütüne ait olan kişidir. Vatandaşlık kavramı Antik Yunanda "cite" den türetilmiş ve ilk olarak "citeain" sonra da "citoien" olarak kullanılmış, 17. yüzyıla kadar da "citoyen" yani bir kentte oturan olarak anlam bulmuştur. Bu kavram Roma döneminde civis, civitas (siyasi bir cemaatin üyesi) anlamında son olarak da citoyenette yani yurttaş, vatandaş olarak kullanılmıştır (Bouineau, 1998).

Günümüzde vatandaşlık daha çok siyasi ve hukuki bir terim olarak kullanılmakla birlikte en bilindik manada, bir devlete ait olmakla ilgili hak ve yükümlülükler bütünü olarak tanımlanmaktadır. Vatandaşlığın ortaya çıkışı Antik Yunan’da siyasal ve kamusal alanın ortaya çıkışıyla eş zamanlıdır (Gülpınar, 2012).

Bu dönemde vatandaşlık bir gruba veya topluluğa üye olmak anlamında kullanılmıştır (Hablemitoğlu ve Özmete, 2012). Topluluk halinde yaşamaya başlayan insanların örgütlenmesi neticesinde devlet kurumu ortaya çıkmıştır. Bu kurum bünyesinde insanların bir arada yaşayıp düzenin sağlanması ve vatandaşlık sisteminin oluşması için bir takım kural ve düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur (Akbaş, 2008).

Tarihsel süreçte vatandaşlığın değişimi birey ve toplumun değişimiyle ilişkilidir. Birey ve toplum değiştikçe vatandaşlık kavramına yüklenen anlam da değişime uğramıştır. Kamusal alanın yoğunluğu Antik Yunan’da polis, Roma’da imparatorluğun toprakları, Orta Çağda ticaretin yoğunlaştığı şehirler ve günümüzde ise Ulus devletlerdir. Vatandaşlığın, Fransız Devrimine kadar daha çok statü kavramıyla, devrim sonrasında ulusal devletlerde statü kavramından ziyade bireysel hak ve yükümlülükler çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Bu dönemden sonra ise vatandaşlık kavramı belirli sınıfsal ayrımcılıklardan sıyrılıp

farklılaşarak devletin tüm üyeleri vatandaş olarak kabul edilmiştir (Topuzkanmış, 2013).

Kavramsal Çerçeve

Vatandaşlık kavramına yüklenen anlamlar

Günümüzde toplumun farklı katmanlara ayrılmasının temelinde milliyetçilik veya ulusçuluk kavramı vardır. Bu bağlamda vatandaşlık kavramı dört ayrı başlık altında ele alınmıştır. Birincisi, ulusal kimlik veya milliyet olarak tanımlanan vatandaşlıktır. Günümüz toplumunda insanlar var olabilmek için ulusal bir kimliğe sahip olmak zorundadırlar; çünkü günümüz siyaseti insanların varlığını siyasal olarak bir ulus-devlete bağlı olmayı zorunlu kılmıştır. Bu ulus-devlet olgusu Fransız devrimine kadar gider. Aslında 1789 İnsan Hakları Beyannamesinde egemenlik ilkesinin temel dayanağının "ulus" olduğu dile getirilmiştir. Bundan sonra yaşanan süreçlerde imparatorlukların yıkılıp yerine ulus devletlerin gelmesi, insanların bir ulusal kimliğe sahip olma zorunluluğunu getirmiştir. Özellikle bu gelişmelerden sonra ulus devletler, eğitim yoluyla vatandaşlık ve aidiyet olgusunu pekiştirmeye çalışmışlardır.

İkincisi, evraklar temelinde tanımlanan vatandaşlıktır. Nüfus cüzdanı ve pasaport gibi kişilerin sahip olduğu resmi evraklarla ifade edilir. Bu evraklar insanların daha çok ikamet ve resmi işleri için kullandığı bir vatandaşlık aracıdır.

Üçüncüsü, haklar temelinde vatandaşlık kavramıdır. T.H. Marshall modern vatandaşlığın sivil, siyasal ve sosyal haklar içerdiğinden bahseder. Sivil haklar 18. yüzyılda burjuvazinin ortaya çıkışı ile bireyin mutlakçı devletler karşısında kazandığı haklardır. Bunlar; konuşma özgürlüğü, özel mülkiyet hakkı, sözleşme yapma ve adalet hakkı gibi haklardan oluşmaktadır (Kadıoğlu, 2008). Siyasal hakların ilerlemesi 19. yüzyılda modern parlamenter sistemlerin gelişmesiyle oluşan, bireylerin seçme ve seçilme hakkını elde etmesiyle kazanılan haklar olup siyasi katılımı ifade eder. Sosyal vatandaşlık ise sosyal devlet anlayışını ifade eden haklardır. Bunlar; güvenlik hakkı, ekonomik refah, miras hakkı ve günümüz koşullarında çağdaş bir yaşam sürme hakkıdır (Sarıipek, 2006).

Dördüncüsü ise görev ve sorumluluk temelinde tanımlanan vatandaşlıktır. Burada daha ziyade görev ve sorumluluklara vurgu yapılarak vatandaşlık kavramı

ön plana çıkarılmıştır. Özellikle ulus-devlet sürecinde bu daha çok toplumsal görev gibi ifade edilmiştir. Burada toplumsal yarar, bireysel haklardan daha önemli kabul edilir (Kadıoğlu, 2008).

Vatandaşlığın Dünyada ve Türkiyede tarihsel gelişimi

Tarihsel süreçte yurttaşlık kavramı Yunan şehir devletlerinin oluşmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Bu dönemde vatandaşlık kavramının bir topluluğa bağlılık anlamında kullanıldığı görülür (Altun, 2006). Antik çağda ortak bir düşünme paydası oluşturmayı hedefleyen yurttaşlık orta çağda toplumsal hayat ile manevi hayat arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde kullanılmıştır. Amerikan ve Fransız devrimlerinden sonra ise yurttaşlık kavramının daha çok haklar bağlamında bir nitelik kazandığı görülmektedir. Tarih boyunca farklı anlamlar yüklense de vatandaşlık kavramı hep toplum ilişkilerini düzenleyen konumda olmuştur (Gürses, 2010).

Atina, şehir devletleri halinde örgütlenmiş küçük devletçiklerden oluşmaktaydı. Büyük bir imparatorluktan veya merkezi bir yönetimden bahsetmek söz konusu değildi. Savaş ittifakları haricinde herhangi bir birliktelikleri yoktu ve siyasal açıdan bağımsız statülerdi. Antik Yunanda vatandaş olmanın temel şartları 18 yaşından büyük ve Atinalı bir babadan olma, Perikles'ten itibaren de Atinalı anneden doğmuş olmaktı. Bunların dışında kalan kadın, köle ve Atinalı olmayanlar vatandaş statüsünde kabul edilmemişlerdi (Biçer, 2010). Halk "agora" denen meydana toplanır, önemli konulardaki kararlarını yöneticilere bildirirdi. Bu şekilde yönetime katılmakta veya vatandaşlık haklarını yerine getirmekteydi. Sparta'da da Roma ile aynı şartlar geçerliydi.

M.Ö. VII. yüzyıl'ın son çeyreği ile Tiber Nehri'nin kıyılarına yerleşen Latin ve Sabin unsurların birleşiminden oluşan Roma şehri ilk olarak krallık, daha sonra cumhuriyet ve son olarak da imparatorluk haline gelmiştir. Cumhuriyetçi bir şehir devleti olarak ortaya çıkan Roma, Yunan polis'lerinden farklı olarak yayılmacı bir politika izlemiş ve farklı unsurları bünyesinde toplayarak imparatorluk haline gelmiştir. Askeri zaferlerle geniş bir coğrafyaya yayılmış ve buralardan elde edilen savaş ganimeti, vergi ve esir insan gücüyle yüksek bir uygarlık düzeyine ulaşabilmek için gerekli olan maddi imkânlarla ulaşmıştır. Roma'da toplumun iki ana unsurunu patrisyenler ve plebyen adı verilen halk kitlesi oluşturmaktaydı. Bu

yönetim, Centuria adı verilen ve halk kesitlerinin farklı ağırlıklarla temsil edildiği bir meclise sahipti (Aktiş, 1970). Bu mecliste ağırlık zengin toprak sahipleriyle orta halli çiftçilerdeydi. Zanaatkâr ve fakir halk çok zayıf bir temsil olanağına sahipti. Ayrıca, Imperium yetkisiyle donanmış iki Konsül, Comitia Centuria tarafından seçiliyordu. Konsüller bir yıllığına seçiliyor ve yetkileri paylaşıyorlardı. Bu da Roma'nın anayasal uygulamalarının temel ilkelerini oluşturuyordu. Augustus'un İ.Ö. 27 yılında Roma'da cumhuriyet idaresine son verip imparatorluk düzenine geçmesiyle, aristokratların katılımıyla oluşan ve imparatorun adeta bir danışma meclisi niteliğinde olan Senato öne çıkmıştı (Demircioğlu, 1998).

Roma'da soy ve kanbağı ile olan vatandaşlık bağları yanında daha sonradan evlat edinme ve değişik bireysel yöntemlerle elde edilen bir vatandaşlık hüviyetinden de bahsedilebilir (Bouineau, 1998). Antik Yunanda vatandaşlığın anlamı sadece bazı hak ve yükümlülükler değil hemen hemen hayatın tüm alanlarını ilgilendiren konuları kapsayan adeta hayatın kendisiydi (Oğuz kılıç, 2007). Vatandaşlar kentin problemlerini kendi problemleri gibi görerek sahiplenir, kişisel kaygı gütmeyen kentin sorunlarıyla ilgilenirdi. Atina demokrasisindeki en büyük eksik kısım, kadınlar ve kölelerin dışarıda tutulmasıydı (Dağataş, 2007). Roma döneminde yurttaşlık kavramı plebler ve particiler adı altında iki farklı sınıf ile anlam kazanmıştır. Roma devletinde soy ağacı çok önemli olup siyasi hakları elde etmenin yolu soy ağacına dâhil olmaktan geçiyordu. Plepler ile clentler özgür olmalarına rağmen bir soy ağacına bağlı olmadıkları için seçme ve seçilme gibi hakları yoktu (Kadıoğlu, 2007). Yine toplumun en alt kademesi hiçbir hakka sahip olmayan kölelerden oluşmaktaydı. Roma'da asıl gücü elinde bulunduran seçimle gelmesine karşın ömür boyu görevde olan kral vardı. Kral aynı zamanda başyargıç, başrahip ve başkomutandı. Roma Cumhuriyetinin önemli diğer bir figüranı ise konsüllerdi. Konsüller bir yıllığına seçilir ve aralarında anlaşmazlığa düşüldüğünde genellikle olumsuz görüş lehine karar verilirdi. Soyluların oluşturmuş olduğu bu cumhuriyet sisteminde pleplerin hiçbir siyasi hakkı yoktu. Bu da iki yüz yıl boyunca Roma devletinde partici ve plep çekişmesine neden olmuştur (Ünsal, 1998).

Yunan döneminde yaşam biçimi olan vatandaşlık Roma döneminde hukuksal bir statü olarak kabul edilmiştir. Antik Yunanda insanların doğuştan sahip olduğu vatandaşlık anlayışı Roma döneminde birtakım ayrıcalıkları beraberinde getirmiştir (Altun, 2006). Hem Antik Yunanda hem de Romadaki demokrasi ve vatandaşlık anlayışı günümüz ölçütlerinin çok gerisindeydi. Bu düzen ve ayrıcalıklar Orta Çağ Avrupasında da devam edegelmiştir. Antik Yunandan sonra Romanın da yıkılışıyla birlikte Batı Avrupada yine kralların, soyluların ve kilisenin egemen olduğu toplumsal ve sınıfsal farklılıkların görüldüğü bir dönem daha yaşanmıştı. Nitekim Roma devletinin zayıflayıp Kavimler Göçü ile yıkılmasından sonra kral ve soyluların elinde olan düzen bozulacak ve yerini derebeylik düzenine bırakacaktı. Derebeyler zengin soylulardan oluşan toprak ağaları olup kendi bölgelerinde mutlak bir iktidar kurmuşlardı. Halk derebeylerin idaresi altında kendi geçimleri ve güvenlikleri için mutlak otoriteye itaat edecekti. (Ülgen, 2010). Bu döngü 1215 İngilteresinde Yurtsuz Kral Jean ile büyük toprak sahipleri arasında yapılan antlaşma olan Magna Charta ile kralın yetkilerine bazı kısıtlamalar gelmesi ve toprak sahiplerinin bazı haklarını yazılı hale getirmesi, hak ve özgürlükler temelindeki bir vatandaşlığın inşası için çok önemli bir dönemeç olmuştur (Dağataş, 2007).

Magna Charta, İngiltere’de halkın kişisel dokunulmazlığını ve haklarını tanıyan ilk siyasi belge olarak kabul edilmesi yanında hem İngiliz demokrasisinin temelini meydana getirmesi hem de dünya üzerinde ilk anayasal belge hüviyetini taşıması sebebiyle yurttaşlık tarihinde önemli bir mihenk taşı olarak kabul edilmiştir. Özellikle Magna Charta’nın getirdiği:

- Yürürlükte olan yasalar uygulanmaksızın hiçbir yurttaş, tevkif edilemez, hapsedilemez, malları elinden alınamaz.
- Adalet satılamaz, geciktirilemez, hür olan hiçbir yurttaş ondan yoksun kılınamaz.
- Kabul edilmiş olanların dışında hiçbir vergi yüksek rütbeli kilise adamlarından, baronlardan meydana gelen bir kurulun rızasını almadan, zor kullanarak toplanamaz.

Magna Charta, bu üç önemli madde ile yurttaşlığın temel insani haklarının ilk anayasal güvencesi olarak tarihteki yerini almıştır (Akşin, 1994). Kral John’dan

sonra tahta geçen 37 İngiliz kralı, İngiltere'yi, Magna Charta'ya uyararak idare etmiştir.

İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimleriyle birlikte vatandaşlık çok farklı bir ivme kazanarak günümüz ilkelerine geçiş evresine girecektir. Coğrafi keşiflerle birlikte Avrupa'da artan ekonomik ve ticari faaliyetler toplumsal hayata da etki edecek, özellikle Sanayi Devrimiyle birlikte gücünü mal varlığından alan yeni bir sınıf olarak ortaya çıkacak Burjuvaziler daha önce kral ve soyluların elinde olan hakları kendileri de istemeye başlayacaklardır.

Mutlak monarşi ile yönetilen İngiliz Kallığı uzun bir mücadele sonunda meşrutiyete geçiş sağlamıştır. Sanayi devrimiyle birlikte güçlenen burjuvazi sınıfı ile yönetim arasındaki uzun mücadele 19. yüzyıla kadar devam edecektir. 1640'ta İngiliz parlamentosu kralın kişisel yönetimine karşı çıkararak kendilerini garanti altına alacak birtakım haklar istemişlerdir. Bu anlaşmazlık İngiltere'de kralı destekleyen soylular ile parlamentoyu destekleyen tüccar sınıfının da içinde yer aldığı bir mücadeleye dönüşecektir. (Maurois ve Yalçın, 1938). Bu mücadele sonunda kazanan parlamento ve tüccar sınıfı olacak ve İngiltere'de Bill Of Rights adı altında bir antlaşma imazalanacaktır. Bu antlaşma ile:

- Parlamento sık sık toplanacaktır.
- Parlamento seçimleri serbest olacaktır.
- Parlamento tam bir söz özgürlüğüne sahip olacaktır.
- Parlamente'nun kabul ettiği yasa kral da dahil herkesi bağlayacaktır.
- Parlamente'nun izni olmadan asker toplanamayacaktır.
- Parlamente'nun izni olmaksızın vergi toplanamayacaktır. Bu yasa ile parlamente demokrasi ve hukukun üstünlüğü gibi 19. yy.'ın kilit ilkeleri önce İngiltere'de yerleşmiş ve uygulanmıştır (Sencer, 1990).

İngilterede durum böyleyken Amerika kıtasında da İngilizlere karşı bir huzursuzluk ve memnuniyetsizlik baş göstermişti. Özellikle İngiltere'deki baskılar yüzünden yapılan göçler ve ağır vergi koşulları Amerikan kolonilerinde büyük tepkiye yol açmıştı. İngiltere'nin Fransa ile yaptığı Yedi Yıl Savaşları nedeniyle ağır bir ekonomik yara alması ve bunu da Amerika kıtasına yansıtması Boston

eyaletinde ilk isyana sebep olmuştur. Fransa'nın desteği ile büyüyen isyan hareketi kolonilerin zaferiyle Amerikan özgürlük mücadelesine dönüşmüştür (Sencer, 1987). Bu mücadele sonunda Bağımsızlık ve İnsan Hakları Bildirgesi yayınlanmıştır. Buna göre; insan hakları doğuştandır ve bu haklar değiştirilemez, devredilemez haklardır. Fransız kurucu meclisi tarafından kabul edilen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi evrensel mesajlar içeren bir metindir. Her ne kadar İngiliz bildirisine benzer nitelikler taşısa da asıl ilham kaynağı aydınlanma çağı filozoflarının savunduğu değerler olmuştur (Ağaoğulları, 1989).

Amerikan bildirisi özet ile şunları belirtmiştir:

Aşağıdaki gerçekler bizim için çok açıktır: Tüm insanlar eşit yaratılmıştır; Tanrı tarafından bağışlanmış, yaşam, özgürlük ve mutluluğa erişme gibi belirgin ve vazgeçilmez bazı haklara sahiptirler. İnsanlar bu hakları güvence altına almak amacıyla, kendi aralarında yönetimler kurar ve bu yönetimler gerçek güçlerini, yönetilenlerin onayından alır. Herhangi bir yönetim biçimi, halkın bu amaçlara ulaşmasını engellemeye başladığında, halkın bu yönetimi değiştirme ve yeni bir yönetim oluşturma hakkı doğar.

Metnin bu kısmında özellikle insan haklarının vazgeçilmez olduğu, eşit olduğu ve bu hakları kendi kurdukları ve kendi yönetecekleri iktidarlarla güvence altına alacakları belirtilmiştir.

İngiltere kralı, kamu refahı için yararlı ve gerekli olan yasaları onaylamayı reddetmiş ve valilerin ivedilikle ele alınması gereken yasaları çıkarmasını yasaklamıştır. Kendisi de bu yasaların yürürlüğe girmemesi için elinden geleni yapmış, onayını sürekli ertelemiş ve böylece uzun bir süre süruncemede kalan yasaları da bir daha ele almamıştır.

İngiltere kralı, bu devletlerin kök salmasını önlemek için elinden geleni yapmıştır; yargıçların görev sürelerini, maaşlarının tutarını ve ödeme biçimini yalnızca kendi keyfine göre belirlemiş; halkımıza eziyet olsun ve halkın kaynakları tükensin diye, sayısız yeni makam açmış; barış zamanında, yasama meclisinin onayı olmaksızın, topraklarımızda sürekli bir ordu bulundurmuş; askerî gücü, sivil güçten bağımsız ve üstün kılmaya kalkışmıştır.

İngiltere kralı, kendi himayesi altında olmadığını bildirmek ve bize karşı savaş açmak suretiyle bu topraklar üzerinde egemenlik isteminde bulunmuştur. Denizlerimizi talan etmiş, kıyılarımıza asker yığmış, kentlerimizi yakıp yıkmış ve hemşehrilerimizi öldürmüştür. Bu nedenle, genel kongre hâlinde toplanan biz ABD temsilcileri, görüşlerimizin doğruluğuna, dünyanın en yüce yargıcı olan Tanrı'yı tanık göstererek bu koloni halkından aldığımız yetkiyle, onların adına, birleşik kolonilerin özgür ve bağımsız devletler olduğunu ve bunun hukuken böyle korunacağını; Büyük Britanya Krallığı'na karşı her türlü yükümlülükten kurtulmuş olduklarını; bu kolonilerle Büyük Britanya Devleti arasındaki her türlü siyasal ilişkilerin sona erdirildiğini ve bunun böyle kalacağını; özgür ve bağımsız devletler olarak, savaş açmak, barış ilân etmek, antlaşmalar yapmak, ticareti düzenlemek ve tüm öteki bağımsız devletlerin yapabileceği her şeyi yapmak hakkına sahip olduklarını resmen açıklar ve ilân ederiz. Bu bildirin korunması için, Tanrı'nın inayetine tam bir güvenle, yaşamımız, servetimiz ve en kutsal varlığımız olan onurumuz üzerine ant içeriz (The Declaration of Independence, Oxford University Press, 1947, S. 3-7.)

Özetle İngiltere hükûmeti, Amerikalıların özgürlüklerini çiğneyerek onları kendisine bağlayan temel sözleşmeyi bozmuştur; bu suretle özgür kalan Amerikan halkı, yeni bir hükûmet kurmaya karar vermiştir.

Amerikan bildirisinden sonra insan haklarının ana teması; Antik Yunandan başlayıp İslamiyetin ortaya çıkışında, Romada, Osmanlıda, İngiltere, Amerika ve daha birçok ülkede ve medeniyette oluşacak olan hümanist hareketler olacaktır. Dünyanın demokrasi birikimi Avrupanın demokratik olarak en karanlık ülkesinde olan Fransada ihtilal şeklinde patlak verecek ve kıta Avrupasından tüm dünyaya yayılacaktır. Fransız İhtilalinin ortaya çıkışı ve dünya üzerinde çok etkili olmasının önemli argümanları vardır. Bunlardan en önemlisi dünya üzerindeki demokrasi birikimi ve insanlık tarihi boyunca kişi hak ve yükümlülüklerinin çiğnenmiş olmasıdır. Nitekim Fransız İhtilalinin hareket noktası Fransadaki sınıfsal ayrımcılık olmuştur (Lee, 2010). 14 Temmuz 1789'da Fransa'nın başkenti Paris'te, halkın Bastille Hapishanesi'ni basması, tutuklu ve hükümlülere salıvermesi, kralcı devlet güçlerini saf dışı etmesiyle başlayan süreç daha sonra

sırasıyla Avrupa ve dünyada büyük insan hakları mücadelesine sahne olacak ve vatandaşlığın tarihsel dönüşümünde belki de en önemli kilometre taşı olacaktır.

Fransa'da patlak vermesine karşılık, kısa sürede tüm dünyada etkileri görülüp yayılan bu devrim, Fransa kralı, saray görevlileri, soylular ve din adamlarının sömürüsüne karşı, burjuvazinin köylüleri ve işçileri de yanına alarak ayaklanması, sömürü düzenine belli ölçüde de olsa son vermesi, halkların, başlarında bir kral olmadan da cumhuriyet yönetimleriyle kendi kendilerini yönetebileceklerini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Bu büyük devrim sonucunda Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisiyle:

- İnsanlar sahip oldukları haklar yönünden özgür ve eşit doğarlar, özgür ve eşit yaşarlar. Toplumsal farklılıklar ancak ortak yararlarından doğabilir.
- Her siyasal topluluğun ana amacı, hukuksal güvence altındaki doğal insan haklarını korumaktır. Bu haklar; baskıya karşı direnme, özgürlük, mülkiyet ve güvenlidir.
- Her egemenliğin kökeni millettir. Hiçbir birey ve hiçbir kurul, millettan açıkça gelmeyen herhangi bir otoriteyi kullanamaz.
- Özgürlük; başkasına zarar vermeyen her şeyi yapabilmektir. Böylece, her insanın doğal haklarını kullanması, toplumun diğer üyelerinin aynı haklardan yararlanmalarını sağlayan çerçeveye sınırlanmıştır. Bu sınırlar yalnızca yasalarla belirlenebilir.
- Yasa ancak topluma zararlı olan eylemleri yasaklayabilir. Yasanın yasaklamadığı hiçbir şey engellenemez ve hiç kimse yasanın emretmediği bir şeyi yapmaya zorlanamaz.
- Yasa, genel iradenin ifadesidir. Tüm yurttaşların, genel iradenin oluşumuna şahsen ve temsilcileri aracılığıyla katılma hakkı vardır. Yasalar ister koruyucu isterse cezalandırıcı olsun, herkes için aynıdır. Yasa önünde herkes eşit olduğundan her yurttaş; her unvana, her mevkiye, her memurluğa adaylığını koyabilir. Seçimde, adayın yetenekleri, erdemleri ve olgunluğu dışında herhangi bir ölçü gözetilemez.
- Hiç kimse yasanın belirlediği durumlar ve öngördüğü biçimler dışında itham edilemez, gözaltına alınamaz ve tutuklanamaz. Keyfî emirlerin

verilmesini isteyen, bu emirleri veren, uygulayan ya da uygulanmasını sağlayan kişiler cezalandırılacaktır.

- Yasa ancak kesin ve açıkça zorunlu olan cezalar koymalıdır. Bir kimse ancak suçun işlenmesinden önce kabul ve ilân edilmiş olan ve usulüne göre uygulanan bir yasa gereğince cezalandırılabilir.
- Her birey suçlu olduğu kanıtlanana kadar suçsuz sayılır.
- Hiç kimse, kamu düzenini bozmadıkça, dinsel inanç ve görüşler de dâhil olmak üzere, düşüncelerinden dolayı rahatsız edilmemelidir.
- Düşünce ve görüşlerin özgürce ifade edilmesi, insanın sahip olduğu en değerli haklardan biridir. Her yurttaş; düşünme, yazma ve yazdıklarını yayımlama hakkına sahiptir; fakat kanunlarla belirlenen özgürlüklerin kötüye kullanılmaması için yurttaşların sorumluluk duymaları gerekir.
- İnsan ve yurttaş haklarının güvence altında olması için askerî güçlerin bulunması gerekir. Güvenlik güçleri, güvensizliğe yol açmamalı ve kişisel çıkar gözetmemelidirler.
- Kamu gücünün korunması ve sürdürülmesiyle idarenin giderleri için ortak bir vergi toplanması zorunludur. Bu vergi, yurttaşlar arasından ekonomik güçleriyle orantılı ve eşit biçimde toplanmalıdır.
- Bütün yurttaşlar, zorunlu vergileri ya kendileri ya da temsilcileri aracılığıyla gözlemek ve saptamak; bu vergilere serbestçe razı olmak; nasıl kullanıldıklarını izlemek; miktarını, toplanış tarzını ve sürelerini saptamak hakkına sahiptir.
- Toplum, her kamu görevlisinden, yönetimleriyle ilgili hesap sorma hakkına sahiptir.
- Anayasaya sahip olmayan toplumlarda, haklar güvence altına alınamaz ve kuvvetler ayrılığı gerçekleştirilemez.
- Mülkiyet hakkı kutsal ve dokunulmaz bir haktır. Hiç kimse, kamu yönünden gerekliliği yasayla belirtilmeden ve tam karşılığı önceden ödenmeden bu haktan yoksun bırakılamaz (Üründül, 1989).

Yurttaşlık artık İlk ve Orta Çağdaki anlamlarını yitirerek tamamen farklı anlam yüklenmiştir. Bu bildirge her ne kadar insan haklarının gelişimi için çok önemli olsa da insan hakları konusu bildirgeden sonra da gelişimini sürdürmüştür.

Dünya üzerinde yapılan büyük savaşlar ve büyük toplumsal sorunlardan sonra, artık kişi haklarının korunması açısından hem kıtalar içinde hem de dünya genelinde barışın ve kişi haklarının korunması uluslararası sözleşmelerle garanti altına alınmıştır.

Bu doğrultuda 24 Ekim 1945 tarihinde uluslararası bir örgüt olan Birleşmiş Milletler kurulmuştur. Birleşmiş Milletler kendini "adalet ve güvenliği, ekonomik kalkınma ve sosyal eşitliği uluslararası tüm ülkelere sağlamayı amaç edinmiş küresel bir kuruluş" olarak tanımlamaktadır. Örgütün, kurulduğu yıllarda 51 olan üye sayısı şu an itibariyle üyeliği kaldırılan Vatikan ve değiştirilen Çin Halk Cumhuriyeti dâhil 192'ye ulaşmıştır. Türkiye kurucu üyeler arasında yer alır. Birleşmiş Milletlerin kurulması dünya üzerindeki sorunlar için toplumsal sözleşmeler ve uzlaşmalar açısından son derece önemlidir. Nitekim Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'nun Haziran 1948'de hazırladığı ve birkaç değişiklik yapıldıktan sonra 10 Aralık 1948'de, BM Genel Kurulu'nun Paris'te yapılan oturumunda kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi bunun en önemli adımıdır. Daha sonraki yıllarda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin oluşturulması vb. toplumsal sözleşmeler hem kişi haklarını uluslararası arenada güvence altına almış hem de oluşabilecek çatışmaları diyalog ve sözleşmelerden doğan yaptırımlarla önlemeye çalışmıştır (UNSD, 2017).

Vatandaşlık Söylemleri

Sorumlu vatandaş

Sorumlu vatandaş yaşadığı topluma karşı kendisini sorumlu hisseden bireylerdir. Bu bireyler, kendi kişisel sorumluluklarını geliştirmenin yanında toplumda sorumluluk sahibi insan sayısının artmasını da umut ederler. Sorumlu vatandaşlar toplumda daha az şansı olan insanlara yardım etme amacını güderler. Bunlar; kan toplama, geri dönüşüm, borçtan çıkarma ve yasalara uyma gibi pek çok konuda toplumsal davranan kimselerdir. Sorumlu vatandaş yetiştirmenin en önemli yolu karakter eğitimidir. Karakter eğitimi ile topluma nitelikli insanlar kazandırılabilir. Karakter eğitimi hem sınıf içi hem de sınıf dışı etkinliklerde örnek olaylar ile çocuklara evrensel değerlerin öğretilmesini hedefleyen bir eğitimidir (Akbaş, 2008).

İnsanın kişiliği, mizaç ve karakter olmak üzere iki bileşenden oluşur. Mizaç insanın iç dünyası ile ilgilidir. Karakter ise, kişiye eğitim yoluyla ancak kazandırılabilir. Doğuştan gelen kişilik özelliklerinin yok edilemeyeceği dikkate alınır, karakter eğitiminde insan mizacında var olan davranışların, iyiye, güzele ve doğruya kanalize edilmesi hayati öneme sahiptir. Karakter eğitimi adalet, saygı, sorumluluk, özgüven ve dürüstlük gibi bazı önemli insani değerleri kazandırmayı hedefler. Bu eğitim oldukça önemli olup çocuklara daha küçük yaşlardan itibaren anne ve baba tarafından verilmeye başlanmalıdır. Çünkü bir toplumu oluşturan bireyler ne kadar sorumlu ve ahlaklı yetiştirilirse o toplumun yapısı da o kadar sağlam olur. Bu yönüyle toplumlar için sorumluluklarının bilincinde olan insanları yetiştirmek çok önemlidir (Katılmış, 2010).

Katılımcı vatandaş

Katılımcı vatandaşlar toplumsal konulara aktif olarak katılan bireyler olup toplumun sosyal, yerel ve ulusal düzeydeki yaşamına katılırlar. Bunlar kolektif bir toplum için yapılan çalışmalara katılan kişilerdir. Sorumlu vatandaşlar evsizler için yiyecek kutuları ayarlarken katılımcı vatandaşlar ise bunu organize ederler. Buradaki vizyon sivil toplum kuruluşları veya topluluk temelli kuruluşlara bireyleri katmaktır (Westheimer ve Kahne, 2004).

Adalet odaklı vatandaş

Sosyal, ekonomik ve politik güçlerin etkileşimini analiz etme ve anlamayı amaçlamaktadır. Yani amaç öğrencilerin toplumu eleştirel olarak analiz edecek şekilde geliştirilmesi ve geleceğe hazırlanmasıdır. Adalet odaklı vatandaşlar toplumsal olaylarda adalet ölçüsüne dikkat ederek adaletsizliğin azalmasını sağlamaya çalışırlar. Sorumlu vatandaş evsizler için yiyecek kutuları ayarlarken katılımcı vatandaş da bunu organize eden kişilerdir demiştik. Adalet odaklı vatandaşlar ise toplumda insanların neden, niçin evsiz ve aç olduklarını sorgulayan ve bu sorunlara politik temelli çözüm arayan kimselerdir. Adaletle yönelik bireyler yetiştirmeyi amaçlayan eğitimciler müfredatları da buna göre oluştururlar. Gerçekten de adalet odaklı kişileri demokrasiye hazırlamak için çalışan kişiler toplumun yapısıyla ilgili sabit gerçekler veya sabit bir eleştiri seti vermeyi amaçlar. Daha doğrusu öğrencileri sosyal, politik ve toplumsal boyutlara ilişkin bilinçli analiz ve tartışmalara yönlendirmek için çalışırlar. Bu sürecin

çeşitli ses ve önceliklere saygı duymalarını esas alır (Westheimer ve Kahne, 2004).

Aktif vatandaş

Toplumun temel ihtiyaçları konusunda her şeyi devletten beklememesi, diğer bir ifadeyle insanların sorunlarını kendilerinin çözmesi olarak da ifade edilebilir. Sanayi devrimiyle bilgi toplumuna geçiş beraberinde daha aktif bir birey olma zorunluluğu getirmiştir. Bu yeni toplum yapısı kendisiyle yabancılaşan sorunlu birey tipleri yerine; toplumsal sorunlara duyarlı, aktif ve duyarlı bireylerin varlığını gerektirmektedir (Kara, Topkaya ve Şimşek, 2012).

Toplumun sorunlarını, kişisel değerlerini ve günlük yaşamındaki seçimlerini ön plana alan ve bu çerçevede sorunların çözümü için harekete geçen bireylerin oluşturduğu aktif vatandaşlar, Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde toplumun dışında kalmış alt kesim grupların topluma entegrasyonunu sağlamak için birtakım arayışlar içine girmişlerdir. Bunlar özellikle yönetici ve planlayıcı kişilerin mevcut ekonomik ve sosyal programları güncelleyerek daha çok kişiyi topluma kazandırma ve katma yoluna giderek aktif birey kavramının içini doldurmuşlardır. Kısacası aktif vatandaşlık “vatandaşın toplumsal işleyişe katılımını” ifade eden bir kavramdır (Sarıipek, 2006).

Pasif vatandaş

Sosyal meselelerde iyi niyet sahibi olmakla birlikte başkalarının yönlendirmesiyle harekete geçen ve bu konularda yeterince bilgiye sahip olmayan kişilerdir. Toplumdaki rolleri çok sınırlıdır. Herhangi bir sivil toplum kuruluşuna üye değildirler. Pasif vatandaşlar toplumsal görevlerini yerine getirmekle birlikte kendi haklarını kazanıp koruma ve hak ihlallerine karşı tepki verme yönünde herhangi bir çabası olmayan insanlardır. Bu tür kişiler genellikle siyasi otoritenin eylemlerini yerinde bulurlar (Campbell, 1962).

Duyarlı vatandaş

Oxford sözlüğe göre duyarlı vatandaş; “davranışlarında ahlaki sorumluluk alan kişilerdir”. Kymlicka (2005) ise duyarlı vatandaş; hoşgörülü, kendine hâkim ve açık görüşlü kimseler olarak ifade etmiştir.

William Glaston (1991) da sorumlu vatandaşları; cesaretli, yasalara bağlı, sosyal erdemleri olan, açık fikirli, çalışma etiği olan, ekonomik ve teknolojik değişime uyum sağlayan, başkalarının haklarını anlayan ve buna saygı duyan, kamu söylemine güçlü bir şekilde katılan kimseler olarak tarif etmiştir.

Duyarlı vatandaşlar genellikle sosyal sorunların altında yatan nedenleri sorgulayan, bilen ve toplumdaki rolünün bilincinde olan ancak harekete geçmekte çekimser kalan kimselerdir (Branson, 2001).

Ulusal vatandaşlık

Bize göre vatandaşlık, ulusallık ölçütünden arındırılarak temellendirilemez. Çünkü vatandaşlık, bir mensubiyet duygusunu çağrıştırmakta olup ulusal kimlik/milliyet etrafında birleşme politikasını şart koşmaktadır. Yapısı gereği ulus, tekil bir kimlik yaratmak zorundadır. Her ne kadar küreselleşme ile vatandaşlık ve ulusal kimlik/milliyet gibi kavramlar muhteva değişimine uğrasa ya da yıkılmak durumunda kalsa da bu iki kavram hâlâ teoride/normatif düzeyde bir kavşakta buluşmakta ve birbirlerini bütünlemektedirler. Her iki kavram da tarihi ve kültürel belleğin ortaya çıkardığı, kişinin kendisini bağlı hissettiği ve sorumlu gördüğü bir psikolojik aidiyeti çağrıştırmakta ve manevi bir referansa vurgu yapmaktadır. Kaldı ki, toplumun bireye ontolojik önceliğinin olduğu bizim gibi toplumlarda vatandaşlığın ulusal kimlikten/milliyetten arındırılarak temellendirilmesi, kolektif bilinç alanının daralmasına sebebiyet vererek o toplumu bir arada tutan ortak harcı/bağı yok edebilmektedir. Nihayetinde her bireyin vatandaşlık anlayışının gelişimi aynı zamanda toplumsal bir mirastır. Bu bakımdan toplumu yönlendiren sosyolojik motivasyonlar ile tarihi ve psikolojik unsurları göz ardı ederek bir vatandaşlık anlayışı tasavvur etmek, vatandaşlığı oluşturan temel bileşenleri yok saymak demektir (Dağ, 2012).

Çok kültürlülükten küresel vatandaşlığa

Kültür, tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü olarak ifade edilmiştir (TDK, 2015).

Sosyal hayatta veya bilimsel çalışmalarımızda kullandığımız kültür kelimesi Latin kökenli olup Fransız dilinden Türkçeye geçmiştir. Latince “cultura” ürün almak ve üretmek manalarında kullanılıyordu (Turan, 2010). Voltaire, cultura kelimesini insan zekasının meydana gelmesi, geliştirilmesi, yüceltilmesi anlamında kullanınca kültür kelimesi değişik bir anlam kazanmış oldu. Daha sonra Almancaya geçmiş ve Alman dilinde cultur olarak yerleşmiştir (Anadol, Abbasova ve Abbaslı, 2002).

Kültür kelimesinin Türkçe karşılığı irfandır. Bu kavram Osmanlı modernleşme döneminde dilimize girmiştir. Ülkemizde bu kelimeyi ilk defa sosyolojik manada Ziya Gökalp kullanmıştır. Gökalp; kültürü dini hayat, ahlaki hayat, hukuki hayat, bedî hayat, iktisadi hayat, lisani hayat ve fenni hayatın birleşmesi olarak ifade etmektedir (Gökalp, 2007).

Etnolog Klemmin kültür kelimesini medeniyet ve kültür inkılabı olarak kullanmış, başka bir deyişle kültür; ilimde medeniyet, sosyal hayatta eğitim, estetik olarak güzel sanatlar, maddi ve biyolojik olarak tarım, üretme ve çoğalmadır (Anadol, Abbasova ve Abbaslı, 2002).

İbrahim Kafesoğlu ise (2005) kültürü; her toplumun kendine mahsus yaşayış ve davranış tarzı olarak ifade etmektedir. Kültür, en kısa tanımıyla, insanın doğaya eklediği tüm maddi ve manevi varlıkların toplamıdır, bu anlamda insanoğlunun yarattığı, ürettiği, her mal, her ahlak kuralı bir "kültür ögesi"dir (Kongar, 1996).

Bu tanımlardan anlaşılacağı üzere kültür insanların yaşayış tarzından tutun da giyim kuşamları, yemekleri, eğitim hayatları, sosyal hayatları, siyasal hayatları, ekonomik hayatları gibi birçok alanda toplumları yansıtan onları tanıtan bir değerler manzumesidir. Her toplumun hemen hemen her alanda kendine ait kültürü diyebileceğimiz değerleri vardır. Dünya üzerindeki nüfus hareketleri (göçler, turistler, işçiler) ve teknolojinin ilerlemesinden sonra küreselleşme olgusu ortaya çıkmış, bu da kültürlerin birbirlerinden etkilenmesine daha geniş coğrafyalara yayılmasına yol açmış, diğer bir ifadeyle çok kültürlü toplumların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

1789 Fransız İhtilaliyle kurulan milliyetçi devletlerde ulusal kültürler küreselleşen dünya düzeniyle beraber yavaş yavaş yerini çok kültürlülüğe

bırakacaktır. Özellikle ulus devletlerin ömürlerini doldurduğu tezleri ve ulusal kimliğin erozyona uğraması ve küresel insan söylemleri son dönemlerde iyice artmaya başlamıştır. Bu söylemlerin temelini turistler, göçmenler, mülteciler, sürgünler ve işçiler oluşturmaktadır. Özellikle gelişmiş batılı ülkelerde farklılıklara dayanarak toplumsal düzeni ve istikrarı sağlama çok eskiden beri var olan bir durumdur. Amerika, Kanada ve Avustralya gibi ülkeler uzun yıllardan beridir yaşanan göçler nedeniyle hiçbir zaman ulus devlet kimliğine sahip olamamışlardır. Çok kültürlülüğün çıkış noktasını ise Kanada oluşturur. Nitekim, çok kültürlülük terimi ilk olarak 1971 yılında Kanada’da kullanılmıştır. Dönemin başbakanı çok kültürlü bir politikadan söz etmişse de bu yerlilerin tepkisi nedeniyle bir müddet daha çift kültürlülük olarak devam etmiştir (Vatandaş, 2002).

İçtimai hayat içinde farklı olduklarını öne süren ve bu farklılıklarını sürdürmek isteyen kişi, grup veya zümrelerin benliklerinin tanınmasını istemeleri çok kültürlülüğün çıkış noktalarından biridir. Bir kısım araştırmacılar çok kültürlülüğü; ırk, etnik köken, dil, din, sınıf, cinsel yönelim ve yaş gibi kategorilerin bir bütünü olarak ele alırken diğer bir kısmı ise bunu sadece ırk bağlamında ele almışlardır (Sue, Arrendao ve McDavis, 2002). Aynı toprak parçası üzerinde ortak bir yaşam paylaşan tüm unsurlar kültüre katkıda bulunmuş ve çok kültürlülüğün temelini oluşturmuştur (Başbay ve Bektaş, 2009). Diğer bir ifadeyle çok kültürlülük genel anlamda; ırk, etnik köken, dil, cinsel yönelim, cinsiyet, yaş, sakatlık, sınıf durumu, eğitim, dini/manevi boyutlarıyla geniş bir anlam taşır (APA, 2002).

Yakın dönemde eğitim alanındaki araştırmalarda çok kültürlülüğün önemli bir yer edindiğini görmekteyiz. Ülkeler arasında yapılan ticari ve toplumsal antlaşmalar, göçlerin artması ve son dönemdeki savaşların yol açtığı mülteci akınları kültürel etkileşimin artmasına neden olmuş; bu durum çok kültürlülük kavramının önemini bir kez daha ortaya koymuş ve araştırma konusu yapmıştır. Yaşanan bu tür toplumsal etkileşimler sonucunda gelişmiş ülkeler çok kültürlülüğe eğitim programlarında önemli bir yer vermiş ve vatandaşlık kavramını evrensel normlar çerçevesinde yeniden ele almışlardır (Cırık, 2008).

Çok kültürlülüğün topluma entegre edilmesinin en önemli yolu okullarda verilen eğitimidir. Okullardaki eğitim vasıtasıyla farklılıklara saygı öğretilir. Kültürel ya da ırksal çeşitliliğin toplum için ayrıştırıcı değil tam tersine bir zenginlik olduğu ifade edilebilir. Yine eğitimdeki güncel sorun ve aksaklıklar, sosyal adaletsizlik ve ayrımcı uygulamalar eleştirilip öğrencilerin potansiyellerinin farkına vararak etkin ve sosyal bireyler olmaları sağlanabilir. Aynı zamanda; okullar toplumun dönüşümü ve baskı ve adaletsizliklerin ortadan kaldırılması için temel atma yeri olarak kabul edilebilir. (Gorski ve Covert, 1996; 2000)

Avrupa vatandaşlığı

Avrupa Birliği kuruluşu yönündeki çalışmaların amacı II. Dünya Savaşı'ndan sonra 1940'lı yılların sonlarına doğru Avrupa ülkelerini birleştirebilmek ve savaşların etkisiyle yıpranan sosyo ekonomik bütünlüğü ve canlılığı Avrupa'da tekrar yakalamaktı. Bu amaç ile bu ülkeler 1949 yılında Avrupa Konseyi adı verilen bir çatı altında toplanmaya başladı. 1950 yılında "Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu"nun kuruluşu, birliği genişletti. Bu ilk anlaşmaya katılan ülkeler ise Belçika, Fransa, Almanya, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda oldu.

Günümüzde bu ülkeler Avrupa Birliği'nin "Kurucu Üyeleri" olarak anılıyor. II. Dünya Savaşı sonrasındaki ABD ve Rusya gerilimi (Soğuk Savaş) ile Avrupa'nın doğu ve batı bloğu arasında daha geniş ölçekli bir ticaret ve toplumsal uzlaşma mutabakatının ortaya çıkmasını zaruri hale getirdi. Bunun üzerine 25 Mart 1957 yılında imzalanan Roma Antlaşması'yla "Avrupa Ekonomik Topluluğu" kuruldu ve böylece insanların, ürünlerin ve sermayenin Avrupa içinde serbest dolaşım hakkı doğdu. Geçen yıllar boyunca birlik, yeni üyelerin katılımıyla daha da genişledi (AB'ye Genel Bakış, 2014).

Birliği daha da sağlamlaştırmak için 1987 yılında "Avrupa Tek Senedi" imzalandı ve ticaret için tek bir "Ortak Pazar" yaratıldı. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılarak Doğu ve Batı Avrupa arasındaki sınırların kalkması birliği daha da güçlendirdi. Birliğin asıl amacı ekonomik olsa da birlik zamanla bir ulusal kimlik üzerinde yeni bir Avrupa kimliğinin (vatandaşlığının) oluşmasını sağladı (Göztepe, 2003).

Anayasal vatandaşlık

Bu kavram ilk kez 1970 li yılların başında Almanya’da Dolf Sternberger tarafından ortaya atılmıştır. Sternberger’e göre anayasal vatandaşlık; demokrasiyi devlet yönetiminde etkili kılmak ve halkın demokratik yönelimlere ılımlı yaklaşması olarak belirtmektedir. Ülkemizde ise anayasal vatandaşlık kavramı dini ve etnik kökenleri törpüleyen bir anlam ifade etmiştir. Habermas anayasal vatandaşlığı aynı millettten olmaktan öte aynı anayasaya bağlılık olarak ifade etmiştir. (Kadıoğlu, 2008).

Anayasal vatandaşlık kavramı, esas itibariyle, günümüz demokratik toplumlarında siyasi kimliği yeniden tanımlama girişimini ifade eder. Girişimin temelinde yatan neden, farklılıkları eş düzeyli olarak barış içerisinde birlikte yaşatma” iradesidir. Açıkçası, bugüne kadar bastırılmış kimlikleri de içine alacak “eşit vatandaşlık” anlayışını hâkim kılmak, anayasal vatandaşlık kavramının temel amacını oluşturur. Anayasal vatandaşlık, kimliklerin birer ayrıcalık ya da ayrımcılık aracı olarak kullanılmasına izin vermez; kamu otoritesinin kimliklerden herhangi birinden yana bir tutum içinde olmasına, diğer kimlikleri bastırmasına veya asimile etmesine geçit vermez. Kamu gücü karşısında bütün kimlikleri eşitler (SETA).

Vatandaşlık Eğitimi

Vatandaşlık eğitimi, genel anlamda demokratik bir toplumda ihtiyaç duyulan bilgi, beceri ve değerlerin öğretilmesini ifade etmektedir (Çelik, 2009). Vatandaşlık eğitimi genç insanların toplumsal rol ve görevlerini yerine getirebilmesi için okullar aracılığı ile bireylere verilen eğitim olarak ifade edilebilir (Güven, Tertemiz ve Bulut, 2009).

Nitekim Türk millî eğitiminin genel amaçlarına bakıldığında vatandaşlık eğitiminin amacı; Atatürk inkılap ve ilkelerine ve anayasada ifadesini bulan Atatürk milliyetçiliğine bağlı; Türk Milletinin millî, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan, insan haklarına ve anayasanın başlangıcındaki temel ilkelere dayanan demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyetine karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getirmiş yurttaşlar olarak yetiştirmek şeklinde ifade edilmiştir (MEB, 2015).

Belirtilen ifadelere bakıldığında vatandaşlık eğitimi bir ülkenin varlığını sürdürebilmesi ve bir arada yaşayabilme düşüncesini aktarmak için çok önemlidir. Bu eğitim formal veya informal bir şekilde gerçekleşir. İnfomal öğrenmede aile, akran, komşu, medya vb. gruplar etkilidir ve bu yaşam boyu devam eden bir süreçtir. Nitekim vatandaşlık anlayışının oluşmasında, ailenin, bulunduğumuz çevrenin, kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşlarının önemi büyüktür. Bunun yanında okul öncesinden başlayıp uzun eğitim hayatı boyunca kişilerin yaşantısının büyük bir bölümünü okulda geçirmiş olmaları, iyi birer yurttaşlar olmalarında ve yurttaşlık yeterlilikleri kazanmalarında okulun çok önemli bir işlevi olduğu görülmektedir (Ersoy, 2007).

Formal öğrenme yeri ise okuldur. Okullar bu noktada çok önemli bir işleve sahiptir. Okullarda resmi veya örtük programlar aracılığı ile vatandaşlık eğitimi verilir. Okullarda etkili bir vatandaşlık eğitimi için öğretmenin üstlendiği rol çok önemlidir. Öğretmenin bilgi, beceri ve yeterliliğinin yanı sıra iyi bir vatandaş olarak da öğrencilere rol model olması lazımdır (Güven, Tertemiz ve Bulut, 2009). Çağdaş bir toplumda vatandaşlık eğitimi aslında toplumun kendini yönetme eğitimidir. Çünkü bir toplumun nasıl yönetileceği, demokrasisi ve demokrasinin işleyişi vatandaşlık eğitimi aracılığı ile aktarılabilir. (Merey, Karatekin ve Kuş, 2012). Vatandaşlık eğitimi bilgi, beceri ve değerlerin aktarımını kapsar. “Bu bağlamda, çağdaş vatandaşlık eğitimi, bireylerin, etkin olma, küresel düşünebilme, gerekli bilgiye ulaşma ve elde ettiği bilgileri bilişsel süreçler ile değerlendirme, siyasal ve sosyal olaylara katılma ve demokratik değerleri benimseme gibi yeterliklere sahip olmasını amaçlar” (Ersoy, 2007, s.36).

Vatandaşlık eğitiminin toplumun siyasi, sosyal ve kültürel yönleri ile güçlü bağları vardır. Bir ülke için istediği profilde insan yetiştirmenin en önemli yolu vatandaşlık eğitimidir. Vatandaşlık eğitimi ile farklılıklara saygı, bir arada yaşayabilme ülküsü, demokratik değerler, kişi hak ve sorumluluklarının aktarımı sağlanır ve bunun aracı da vatandaşlık eğitimi programıdır.

Temelde sosyal bilgiler eğitiminin amacı vatandaşlık eğitimidir. Millî Eğitim tarafından hazırlanan Sosyal Bilgiler programında belirtilen “Sosyal Bilgiler Öğretim Programının Genel Amaçları şu şekilde belirtilmiştir”:

1. Özgür bir birey olarak fiziksel, duygusal özelliklerinin; ilgi, istek ve yeteneklerinin farkına varır.
2. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak, vatanını ve milletini seven, haklarını bilen ve kullanan, sorumluluklarını yerine getiren, ulusal bilince sahip bir vatandaş olarak yetişir.
3. Atatürk İlke ve İnkılâplarının, Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal, kültürel ve ekonomik kalkınmasındaki yerini kavrar; lâik, demokratik, ulusal ve çağdaş değerleri yaşatmaya istekli olur.
4. Hukuk kurallarının herkes için bağlayıcı olduğunu, tüm kişi ve kuruluşların yasalar önünde eşit olduğunu gerekçeleriyle bilir.
5. Türk kültürünü ve tarihini oluşturan temel öge ve süreçleri kavrayarak, millî bilincin oluşmasını sağlayan kültürel mirasın korunması ve geliştirilmesi gerektiğini kabul eder.
6. Yaşadığı çevrenin ve dünyanın coğrafi özelliklerini tanıyarak, insanlar ile doğal çevre arasındaki etkileşimi açıklar.
7. Bilgiyi uygun ve çeşitli biçimlerde (harita, grafik, tablo, küre, diyagram, zaman şeridi vb.) kullanır, düzenler ve geliştirir.
8. Ekonominin temel kavramlarını anlayarak, kalkınmada ve uluslararası ekonomik ilişkilerde ulusal ekonominin yerini kavrar.
9. Meslekleri tanır, çalışmanın toplumsal yaşamdaki önemine ve her mesleğin gerekli olduğuna inanır.
10. Farklı dönem ve mekânlara ait tarihsel kanıtları sorgulayarak insanlar, nesnelere, olaylar ve olgular arasındaki benzerlik ve farklılıkları belirler, değişim ve sürekliliği algılar.
11. Bilim ve teknolojinin gelişim sürecini ve toplumsal yaşam üzerindeki etkilerini kavrayarak bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanır.
12. Bilimsel düşünmeyi temel alarak bilgiye ulaşma, bilgiyi kullanma ve üretmede bilimsel ahlâkı gözetir.

13. Birey, toplum ve devlet arasındaki ilişkileri açıklarken, sosyal bilimlerin temel kavramlarından yararlanır.
14. Katılımın önemine inanır, kişisel ve toplumsal sorunların çözümü için kendine özgü görüşleri sunar.
15. İnsan hakları, ulusal egemenlik, demokrasi, lâiklik, cumhuriyet kavramlarının tarihsel süreçleri ve günümüz Türkiye'si üzerindeki etkilerini kavrayarak yaşamını demokratik kurallara göre düzenler.
16. Farklı dönem ve mekânlardaki toplumlararası siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik etkileşimi analiz eder.
17. İnsanlığın bir parçası olduğu bilincini taşıyarak, ülkesini ve dünyayı ilgilendiren konulara duyarlılık gösterir (MEB, 2018).

Türkiye’de vatandaşlık eğitimi ve tarihi gelişimi

Tanzimat Öncesi dönemde Osmanlı eğitim sistemi, vatandaşlık anlayışı ve vatandaşlık eğitimi

Osmanlı Devleti'nin üç kıtaya yayılan bir imparatorluk haline dönüşmesinde ve buralarda Türk İslam kültürünü yaymasındaki en önemli etkenlerden biri de şüphesiz eğitime verdiği önemdi. Devletin eğitim sisteminin temel yapısını medreseler oluşturmaktaydı. Bu medreselerin başını ise Bursa Medresesi ve İstanbul'daki Fatih ve Süleymaniye Medreseleri çekmekteydi. Bu dönemde Osmanlı Devletinde ilköğretim seviyesinde eğitim veren kurumlar ise sıbyan mektepleridir. Sıbyan mektepleri hemen hemen her köy ve mahallede bulunan, ahlak ve dini eğitimin ağırlıklı olarak verildiği kurumlardır. Vakıflar aracılığıyla yönetilen bu müesseseler siyasi iktidarın hâkimiyetinde olmasa da desteği ve denetimi altındaydı. Osmanlı devletinin son dönemlerinde bozulan sosyal ve ekonomik düzenden vakıflar da etkilenmiş, bu da doğal olarak eğitim sisteminde sorunlar ortaya çıkarmıştır. Bu olumsuz yöndeki değişim medreseleri önemli ölçüde etkilemiş, medreseler ilim irfan yuvası olmaktan ziyade menfaat ve çıkar sağlama alanına dönüşmüştür. Özellikle bilgi ve birikimine bakılmaksızın aile ve akrabalarından olan kesimlerin burada yuvalanmaya başlaması Osmanlı eğitim sistemini ciddi manada zaafa uğratmıştır. Osmanlı eğitim sisteminde medrese ve sıbyan mekteplerinin dışında Enderun Mektepleri de önemli bir yer

tutar. Enderunlar devletin resmî kurumlarıdır. Genellikle devşirme çocukların akıllı ve zeki olanları bu okullarda eğitilerek devletin önemli askeri ve mülki görevlerine getirilirlerdi.

Düzeltilmeler ve düzenlemeler anlamına gelen Tanzimat ile Osmanlı devletinin çağdaşlaşma hareketlerine giriştiği ve padişah iradesinin yerini kurallara bıraktığı bir dönem olacaktır. Tanzimat döneminde eğitimin temel amacı Osmanlılık fikri etrafında okullarda yeni bir Osmanlı kimliği inşa etmektir (Binbaşıoğlu, 2009). Osmanlı yenileşme sürecinin önemli bir ayağını oluşturan Tanzimat döneminde eğitim sistemi çok karışık bir haldeydi. Devlete bağlı kurumlar olan ve Müslüman mektepleri olarak adlandırılan; sıbyan mektepleri, medreseler, askeri mektepler, Enderun vb. gibi mektepler mevcuttu. Bunların yanında Osmanlı içinde yaşayan gayrimüslimlere ait olan mektepler de vardı. Osmanlıdaki bu çeşitlilik ve karışıklılık eğitim olgusunun bütünlüğünü ve ahengini bozmuş ve zamanla bu gayrimüslim mektepleri Osmanlı devletine muhalif, gayrimüslimlerin yuvalandığı yerler haline almıştı. Osmanlı aydınları eğitim sistemindeki bu aksaklıkları gidermeye yönelik yeni fikirler üretmeye başlamış; özellikle Avrupa'daki liberal ve laik fikirlerle donatılmış, devletin denetimi ve gözetimi altında olan Osmanlı fertlerinin kaynaştırıcı ve birleştirici yeni bir rol modelle yetiştirilmeleri için yeni bir eğitim sistemi inşasını istemişlerdi. Onlara göre ancak bu şekilde Osmanlı toplumunu bir arada tutabilmek mümkün olabilir ve bununla ortak bir Osmanlı ülküsü oluşturulabilirdi. Bu amaç doğrultusunda Tanzimat döneminde birçok yeni teşkilat kurulmuş ve birçok uygulamaya gidilmiş, bazı yeni tür okullar açılmıştır. Bunlar:

Teşkilatlar

Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti (1839)

Muvakkat Meclis-i Maarif (1845)

Daimî Meclis-i Maarif-i Umûmiyye (1846)

Mekâtib-i Umûmiyye Nezareti (1847)

Okullar

Mekteb-i Maarif-i Adlî (1839)

İstanbul'da 5 Rüşdiye (1848)

Darülmaarif (1850)

Darülmualim (1848)

- Vilayetlerde 25 Rüşdiye açılması kararının verilmesi (1853) (Kodaman, 1999).
- Sultanahmet çevresinde 26 ilkokul kız ve erkek okulları olarak bölündü.
- Maarif Nezareti'ne bağlı olarak kitapları Türkçeye çevirmek için bir tercüme heyeti kuruldu (1865).
- Yeterli öğretmen yetiştirilmesi için 1868'de Darülmualimin-i sıbyan (ilköğretmen okulu) açılmıştır.
- İstanbulun üç bölgesindeki sıbyan okullarının ıslahı için girişimlerde bulunulmuş, 36 okula taş levha ve taş kalem verilmiştir.
- 1853'te İstanbul dışında ilk kez 25 büyük kentte rüşdiye okulları açıldı (Berker 1945 s. 35-37).

Anlaşılacağı üzere Osmanlı devletinde ciddi manada bir teşkilatlanma ve okullaşma ihtiyacının duyulduğu ve buna ilişkin yeni teşkilat, kurum ve genelgelerin ortaya çıktığı görülmektedir. Eğitim alanındaki yenilikler Tanzimattan sonraki dönemlerde özellikle II. Abdülhamid döneminde de sürmüştür; valiler, mutasarrıflar ve maarif vekilleri birçok yerde okul binaları yapmışlardır (Binbaşıoğlu). Eğitimin temel amacı Tanzimat döneminde olduğu gibi Osmanlılık fikrini yaymak ve yerleştirmektir. Eğitimde devletin sıkı bir denetimi ve gözetimi mevcuttu. Öğretmen okulları ve idadiler, harbiye ve mülkiye mektepleri, hukuk ve tıbbiye gibi modern mekteplerin yanında medreseler de varlıklarını sürdürmekteydi. Bu dönemde ilkokullarda Elifba, Kuran, Tecvid, ilmihal, Ahlak, Osmanlıca dil bilgisi, imlâ, kıraat, muhtasar tarih-i Osmânî, coğrafya-i Osmânî, hesap ve güzel yazı dersleri okutulmuştu. (Berker, 1945). Binbaşıoğlu'nun (1999) mutlakiyet dönemi olarak adlandırdığı bu dönemdeki diğer önemli gelişmeler şunlardır:

- 1879'da Mekteb-i Fûnûn-ı Maliye adıyla bir meslek okulu açıldı
- 1879'da Ticaret Mektebi açıldı
- 1880'de Adliye Nezareti'ne bağlı 3 yıllık Hukuk Mektebi açıldı
- 1880'de Müze-i Hümayun adıyla bir arkeoloji müzesi açıldı
- 1881'de Maarif Nezareti'nde Encümen-i Teftiş ve Muayene Dairesi kuruldu
- 1883'te Maarif Nezareti'nin ilk işinin bulunduğu bölgeye bir öğretmen okulu açmasına dair yönerge çıktı
- Hariciye nezaretine bağlı olarak memurlara Fransızca öğretmek için lisan mektebi açıldı.
- 1891'de yüksek öğretmen okulunun öğretime başlaması kararlaştırıldı.
- İstanbul'da Arabistan, Arnavutluk ve doğu illerindeki ağa ve ileri gelenlerin çocuklarının okutulup kendi bölgelerine yönetici olarak atanması için Aşiret Mektebi açıldı.

Mutlakiyet devrinden sonra II. Meşrutiyetle beraber yeni bir dönemin kapıları aralanmıştır.

Osmanlı modernleşmesi: Anlamı, içeriği, kapsamı ve amaçları

Modernleşme kelimesi batı kökenli olmakla birlikte bizde batılılaşma anlamında kullanılmıştır. (TDK, 2015). Modernleşme kavramının kökleri 17. yüzyıla kadar dayansa da bu kavram daha çok 19. yüzyılda pozitivizmin etkisiyle kullanılmaya başlanmıştır. En bilindik manada geleneksel toplum yapısından sanayi toplumuna dönüşümü ifade etmek için kullanılır. Osmanlıdaki modernleşme orduyu düzene sokmak, devlette idari ve mali disiplini sağlamak anlamında kullanılıyordu. Bu disiplinleri sağlamak amacıyla Osmanlı gerileme döneminde ıslahatçılar ortaya çıkmış ve devletin çöküşüyle alakalı raporlar hazırlamışlardır. İlk dönemlerde gerilemenin esas sebebi devlet-i kadime dönüş olarak söylene de sonunda Osmanlı devleti de batının bilimsel üstünlüğünü kabul etmiştir. İlk yapılan ıslahatlar askeri ağırlıklı olmakla birlikte idari, mali ve eğitim alanında birçok reform hareketine girişilmiştir. Milliyetçilik akımının etkisiyle

yapılan reformlar sonuç vermeyince imparatorluğun çöküşünü engellemek amacıyla başta askeri alanda olmak üzere eğitim, ekonomi, kültürel ve siyasal alanlardaki batılılaşma hareketi hız kazanmıştır. Eğitim amacıyla yurtdışına öğrenciler gönderilmiş ve Avrupa'daki yenilik hareketlerini takip eden bir aydın sınıfı ortaya çıkmıştır. Daha sonra Jön Türkler adını alan bu aydın kesim Osmanlı modernleşmesinin başını çeken ekip olacaktır. Osmanlı ülkesinde artan milliyetçilik olayları, Balkan eyaletlerindeki ekonomik bütünleşme ve Rum tüccarların büyük bir etken olarak ortaya çıkması Osmanlı devletinin bu dönemde Rus ve İngilizlerle önemli bir diplomasi sürecine girmesine neden olmuş, bu da batı tarzı ıslahatların Osmanlı ülkesinde gerçekleşmesine ortam hazırlamıştır. 1839 Tanzimat Fermanıyla başlayarak hukuk, eğitim ve maliye alanlarında yapılan ıslahatlar Türk toplumunda ciddi bir modernizasyon sürecini başlatmıştır (Zürcher, 2012).

“Osmanlı Devleti'nde dışarda Fransız devriminin getirdiği milliyetçi akımlar içinde ise yaşadığı mali ve siyasal sorunlar ciddi toplumsal problemlere yol açmıştır. Bunun üzerine vatandaşlık bağlarını güçlendirmek ve bir Osmanlı tebaası oluşturmak için Osmanlılık fikri ortaya çıkmıştır. Bu fikir akımının temelinde “Osmanlı tebaası Müslüman ve Hristiyan farkı gözetilmeyerek bir bütün olarak ele alınmalıdır. Siyasal ve sosyal haklarda eşitlik sağlanmalıdır; ancak bu suretle kuvvetli bir Osmanlı toplumu meydana getirilebilir” (Hurç, 1997 s.3).

Diğer bir ifadeyle Osmanlı toplumunun ancak vatandaşlık bağıyla bir arada kalabileceğine inanılmaktaydı. Diğer önemli bir husus ise Müslim Gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın herkesin vatandaş olarak kabul edilmesi gerektiğinin altı çizilmektedir. Osmanlı devleti çöküşü ve dış devlet müdahalesini önlemek, tebaasını bir arada tutabilmek adına Tanzimat ile başlayan ve Meşrutiyete kadar devam eden bir takım ferman ve kanunlar çıkarmıştır. Bunlar Osmanlı modernleşmesinde ve vatandaşlık kavramının Osmanlı ülkesinde yerleşmesinde önemli kilometre taşları olmuştur.

Tanzimat Döneminde vatandaşlık anlayışı ve vatandaşlık eğitimi

Osmanlı devletinde her ne kadar III. Selim döneminde başlayan bir reform ve yenileşme hareketi olsa da asıl modernleşme ve batılılaşma Tanzimat ile başlamıştır. Tanzimat dönemi modernleşme, çağdaşlaşma ve devletin temel dinamikleri yönüyle önceki reform hareketlerinden çok farklıdır. Çünkü bu

dönemde sadece askeri ve siyasi sorunlarla değil sosyal yapıdaki problemler ile de mücadele edilmiştir. Tanzimat ümmetten millete, cemaatten ferde geçişin önemli dönüm noktası olmuştur (Demir, 2011).

1789'un Osmanlıya getirdiği anlayış 1838 Tanzimat fermanıyla resmileşecek ve ilk defa vatandaşlık kavramı Osmanlı ülkesine girecektir. Tanzimat devri Türk toplumu için Avrupalılaşıma adına önemli bir merhale teşkil eder. Bunun sebebi ise Osmanlı devletinin o döneme kadarki yaptığı yenileşme ve ıslahat çalışmalarının genellikle askeri yenilgiler göz önüne alınarak yapılmış olmasıdır. Oysaki Tanzimat'la beraber Necdet Hayta'nın ifade ettiği gibi "*Devlet gailelerin sebeplerini, toplum düzeni ve idari mekanizmadaki aksaklıkları görmüş, sosyal, idari ve hukuki alanda yeni bir düzenlemeyi amaç edinmiştir*" (Hayta ve Ünal 2003, s.7).

Bu fermanla Osmanlı tebaasını kaynaştırarak, Osmanlı vatandaşlığı fikrinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Ferman, imparatorluktaki herkese Osmanlı tarihinde ilk defa hürriyet hakkı, mülkiyet hakkı bakımından eşitlik bahşederken kanun önünde de eşitliği ilan ediyordu. Amaç imparatorluğun bütün uyruklarının etnik ya da dini kimliklerine bakmadan dini farklılıkları göz ardı ederek yeni bir 'Osmanlı' kimliği getirmektir (Alptekin, 2005).

Islahat Fermanı'nın Osmanlıda vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi üzerindeki etkileri/meydana getirdiği değişimler, gelişmeler

1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilanından 1876 yılında Kanuni Esasi'nin kabul edilmesi ve I. Meşrutiyetin ilanına kadar geçen yirmi yıllık süre ise Islahat Fermanı dönemi olarak adlandırılır. Bu dönem anayasal döneme geçiş öncesini kapsaması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının durumu bakımından önemli olduğu gibi devlet yapısı, etnik olarak diğer milletlere mensup vatandaşlar ve nihayet bugünlere kadar uzanan tarihsel süreç bakımından da önem arz etmektedir. Zira bu dönemde tebaa anlayışından vatandaşlık anlayışına geçilmiş, zimmet hukuku terk edilmiş, gayrimüslimler Müslümanlarla eşit kabul edilmiş ve bunu sağlamak amacıyla çok sayıda düzenleme yapılmıştır (Erdem, 2010). Ferman ile gayrimüslimlerin dini güvenceleri sağlanarak etnik ve dini anlamda onları aşağılayan bütün sıfatlar yasaklandı, siyasi ve sosyal konumları iyileştirilmiştir (Demir, 2011).

Bu gelişmelerden sonra 1840 Ceza Kanunnamesi Osmanlı hukuk sistemi birleştirilerek Tanzimat fermanı ile getirilen kanun önünde eşitlik anlayışı güvence altına alınmıştır. Kanunnamenin içeriğinden bu kanunun Tanzimat Fermanı'nın bir devamı niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Yine Batı'da oluşmuş olan hukuk ve rasyonalizm hareketlerinin ve Fransız ihtilalinin ilkeleri arasında yer alan eşitlik ilkesi bu kanunda; "dağdaki bir çobanla bir vezirin eşit tutulacağı". Şeklinde ifade edilmiştir. Bu ifadeler ile mevkii ne olursa olsun, herkesin kanun önünde eşit olduğu ayrıca ifade edilmiştir (Gümü, 2013).

1869 Osmanlı Tabiiyet Kanunu'nun Osmanlıda vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi üzerindeki etkileri/meydana getirdiği değişmeler, gelişmeler

Osmanlı Tabiiyet Kanunu Osmanlı devletinin ilk vatandaşlık kanunu özelliğini taşımakla birlikte 1851 Fransız vatandaşlık kanunu örnek olarak hazırlanmıştır. Bu kanunun çıkarılma sebebi bir kısım gayrimüslim Osmanlı tebaasının pasaport alarak ecnebilik iddiasında bulunmalarıydı. Bu türden yanlış anlaşılmanın önüne geçmek amacı ile Avrupa ülkelerinde olduğu gibi bir tabiiyet kanununun yapılması zaruret halini almıştı. Yapılan çalışmalar neticesinde, 28 Ocak 1869 tarihinde Osmanlı Tabiiyet Kanunu kabul edildi. Kanun dokuz maddeden oluşmaktadır. Kanuna göre Osmanlı vatandaşlığına geçmek için iki önemli husus vardır. Birincisi reşit olmak, ikincisi ise; Osmanlı topraklarında beş yıl ikamet etmiş olmak (Serbestoğlu, 2011). Kanunnamenin önemli yönlerinden biri de Müslüman veya Müslüman olmayan herkesi kapsamasıdır. Kanun ile dini anlayıştaki vatandaşlık anlayışı terk edilerek batılı anlayışa dayalı vatandaşlık kabul edilmiştir. Bu kanun ile vatandaşlığın tanımı, hakları güvence altına alınmıştır (Demir, 2011).

Birinci Meşrutiyet'in Osmanlıda vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi üzerindeki etkileri/meydana getirdiği değişmeler, gelişmeler

Birinci Meşrutiyet padişah II. Abdülhamit'in anayasayı (Kanun-i Esasi) yürürlüğe koyduğu 23 Aralık 1876'da başlar, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) başlamasıyla II. Abdülhamit'in anayasayı askıya aldığı ve meclisi fesih ettiği 14 Şubat 1878'de sona eren 1,5 yıllık bir dönemdir.

Bu dönemin Türk toplumu açısından önemi ilk kez anayasal bir yönetim yapısının varlığıdır. Osmanlı saltanatının yanında anayasa ve meclis de

eklenmiştir. Bu dönem mutlak monarşiden meşrutiyet geçiş dönemidir. İlk kez parlamento kurulmuştur. Bu parlamento padişahın seçmiş olduğu meclisi ayan ve halkın seçmiş olduğu meclisi mebusandan oluşmaktadır (Tunaya, 1998).

1876 Kanun-i Esasi Osmanlı uyuğu altındaki milletlere karşı ilk geniş çaplı revizyonu getirir (Üstel, 2014). Kanundaki maddelerde (8-26) hem vatandaşlık tanımına hem de vatandaşların sahip oldukları hak ve özgürlüklere yer verilmiştir. Burada modern vatandaşlık anlayışının temeli olan eşitlik ilkesi anayasal güvence altına alınmıştır. Kanun-i Esasi'nin 17. maddesi, vatandaşların haklar ve görevler bakımından kanun karşısında eşit olduğunu hükme bağlamıştır. Vatandaşlık tanımı ise, Kanun-i Esasi'nin 8. maddesinde şu şekilde belirtilmiştir: "Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir" (Gözübüyük ve Kili, 1982).

Kanuni esasideki vatandaşlık anlayışında dini etnik veya mezhepsel bir kimlik anlayışı yoktur. Irkı, mezhebi veya bağlı olduğu unsur ne olursa olsun Osmanlı devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkesi Osmanlı vatandaşı kabul etmiştir (Erdem, 2010).

İkinci Meşrutiyet'in ve 31 Mart Vakası'nın Osmanlıda vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi üzerindeki etkileri/meydana getirdiği değişimler, gelişmeler

Kanun-ı Esasinin askıya alınmasıyla Osmanlı devletinde 30 yıl gibi uzun bir dönemde padişah devleti tek başına yönetmiştir. Bu süreçte Jön Türkler tarafından kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çalışmaları sonucunda II. Abdülhamit anayasayı tekrar yürürlüğe koymasıyla meşrutiyeti ikinci kez ilan etmek zorunda kalmış ve II. Meşrutiyet dönemi başlamıştır (Tunaya, 1998).

Yakınçağ Türk tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olan II. Meşrutiyet, daha önceki yenileşme ve modernleşme çabalarının devamı olarak algılanmalıdır. Lale Devri ile başlayıp Tanzimat, Islahat ve I. Meşrutiyet dönemleriyle tamamlanan bu hareket, uzun soluklu batılılaşma serüveninin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle araştırmanın çıkış noktasını oluşturan bu dönemin siyasal ve sosyal olaylarını bilme bu noktada çok önemli bir yere sahiptir. Siyasal olarak II. Meşrutiyetin çıkış noktası 1860'larda Paris ve Londra'da ortaya çıkan Jön Türklerdir. Jön Türkler 1864'te ilk Jön Türk dergisi

Hürriyet'i ortaya çıkarmış ve bu dergi etrafında toplanmışlardır. Jön Türkler kısa zaman diliminde politik bir yapıya bürünmüş, batıdaki gelişmelere paralel olarak özgürlükler isteyip anayasal faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Osmanlı 18. yüz yıldan beri sürekli yenileşme ve değişme hareketlerine sahne olmuştur. Devlette basım yayın faaliyetlerinin artması ile Avrupa'daki yenilik hareketlerinden haberdar olan Jöntürklerin etkisiyle Osmanlı devletinde II. Meşrutiyet ilan edilmiştir (Birecikli, 2008).

Genç Osmanlılar, 1865 tarihinde İstanbul'da "Genç Osmanlılar Cemiyetini" kurmakla adlarını duyurmuşlardır. Şinasî, Namık Kemâl, Ali Suavî, Ziya Paşa, Agâh Efendi bu çatı altında, bütün ayrılıklarına rağmen padişahın mutlak otoritelerine karşı ilk muhalefeti teşkil etmişlerdir. Çoğu Avrupa ihtilallerini görmüş olan bu insanlar Tanzimat'ın siyasî düşüncesini olgunlaştırmışlar ve ilk Genç Osmanlılar hareketini meydana getirmişlerdir.

Avrupadan geri kalınması nedeniyle Osmanlı devletinin son dönemlerinde padişah, bürokrat ve aydınlar -bazen de Avrupa'nın telkin, tavsiye ve baskısıyla- ihtiyaç duyulan alanlarda bazı reformlar/yenilikler yapmıştır. Bunlar arasında, 1836'da Vak'a-i Hayriye ile Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yeni bir ordunun kurulması; Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi; Avrupa'da daimi elçiliklerin kurulması; Avrupa'dan uzmanların getirilmesi, 1827'de Tıbbiye-i Şahane'nin, 1834'te Mekteb-i Harbiye'nin açılması; yeni ilkokulların (ibtidaîye), ortaokulların (rüşdiye), yeni liselerin (idadi), yeni yüksek okulların (Mekteb-i Mülkiye vs.) açılması; 1835-1838 arasında yeni Nezaretlerin (Umur-ı Dâhiliye, Umur-ı Hariciye, Umur-ı Maliye vs.), yeni Meclisler (Meclis-i Has, Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Dar-ı Şura-yı Askeri, Meclis-i Valâ-yı Adliye) teşkili, nihayet 1839 Tanzimat Fermanı'nın, 1856 Islahat Fermanı'nın ve 1876'da I. Meşrutiyet'in ilânını sayabiliriz. Özet olarak bu dönemde birçok yenilik yapılmış, yapılan bu yenilikler sonucunda ülkede meşruti bir rejime geçilmişti (Kodaman, 2015).

1876 Kanun-i Esasinin ilanından sonra ülkede bir huzur ortamı geleceği kanaati oluşmuş ve batılılaşma hareketlerine devam edileceği düşünülmüştü; fakat Sultan II. Abdulhamidin parlamentoyu dağıtıp meşrutiyete son vermesi Osmanlı ülkesinde yeni ve önemli bir dönemin kapılarını aralamıştı. Parlemonun

dağıtılmasından sonra Osmanlı devletinde Kars, Ardahan, Batum, Kıbrıs, Tunus, Mısırın elden çıkması ve Duyûnu-u Umûmiye'nin kurulması gibi gelişmelerden sonra Osmanlı devleti nasıl kurtulur sorusu kamoyunda gür bir şekilde dile getirilmeye başlanmıştır (Berkes, 2012). Jön Türkler tüm Osmanlının kardeş olduğu fikrinden yola çıkarak “Osmanlı Vatanı” ve “Osmanlılık” kavramlarını ön plana çıkaracaklardır. Asıl amaçları I. Meşrutiyette olduğu gibi parlamentonun tekrar yürürlüğe girmesini sağlayarak devletin çöküşünü engelleyip dış müdahalelerden korumaktı (Tanör, 2012).

Bu dönemin önemli karar alıcılardan biri de ittihatçılardır. İttihat ve terakki cemiyeti 1889 yılında İtalyan karbonari örgütü örnek alınarak İbrahim Temo, İshak Sukuti, Çerkez Mehmet Reşid ve Abdullah Cevdet tarafından kurulmuştur. Cemiyetin kurulma amacı Osmanlı devletini bunalımlı dönemden çıkarmak ve Meşrutiyeti yeniden ilan etmektir. Cemiyet daha sonra partiye dönüşecektir. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908-1918 yıllarında çeşitli dönemlerde iktidara gelmiş ve Osmanlı ülkesini yönetmiş bir partidir. Üyeleri İttihatçılar olarak bilinirler. İttihatçılar Jön Türkler ve Genç Osmanlıların devamıdır. Cemiyet 1918'den sonra kendisini feshetmiştir. İdaolojik olarak Türkçülüğü savunmuşlardır. Üyelerinin çoğu millî mücadele döneminde yer almıştır (Temo, 1987).

İttihat ve Terakki Cemiyeti müsavat, adalet, eşitlik, uhuvvet, hürriyet, istibdat gibi kavramlar ile Osmanlı ülkesinde fikirsel bir devrim başlatmışlardır. Bu kavramlar ile halkı tebaadan vatandaşlığa dönüştürmeyi amaçlayarak uzun süreli Sultan Abdülhamit dönemini sona erdirmek, toplumu anayasa etrafında birleştirmeye ve yönetime ortak etmeye çalışmışlardır (Hanioglu, 1985). Bütün bu gelişmeler ışığında Kanun-i Esasinin tekrar devreye sokularak ırkı, dini, mezhebi ne olursa olsun bütün fertlerin Osmanlı üst kimliğinde birleştirilerek devletin kurtarılması hedefleniyordu. İşte bu sebeple İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri çeşitli yollarla Osmanlı sarayına meşrutiyetin ilanı için baskılar yapıp bir kamoyu oluşturmuş ve bunun sonucunda artan baskılara daha fazla dayanamayan padişah 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyeti ilan etmiş ve Kanun-ı Esasiyi yürürlüğe koymuştur (Birecikli, 2008).

II. Meşrutiyet Türk olan ile olmayanların demokratik ve liberal bir anlaşma zemini içinde giriştikleri ilk ve son hareket olacaktır. Buradaki temel hedef üst

sınıf Osmanlı milliyeti oluşturarak devletin çöküşünü engellemektir. II. Meşrutiyet dış baskılardan etkilense de temelinde içsel bir ayaklanmadır. II. Meşrutiyet kavmi ve mezhebi farklı da olsa herkesin özgürlük ve haklarının korunarak eşitliğin sağlanması, kanun hükmü olmadan sorgulanamama ve tutuklanmama, ticaret ve seyahat özgürlüğünün garanti altına alınması, basına sansür uygulanmaması, basın davalarının adli mahkemelerde görülmesi, öğrenme ve öğretme serbestliği, memurlara istifa edebilme hakkı gibi reayadan -vatandaşa geçiş sürecinde kişi hakları bağlamında birçok konuda yeni düzenleme yapılarak haklar kanun ile güvence altına alınmıştır (Tanör, 2012).

Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlıdaki siyasi yapının değişimiyle hoşnutsuz bir kesim ortaya çıkmıştır. Bu hoşnutsuz kesimin ortaya çıkmasında kendini meşrutiyetin sahibi olarak gören İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uygulamaları da etkili olmuştur. Ancak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hürriyet, özgürlük ve adalet düsturlarıyla ilan ettiği Meşrutiyet, herkesin ümit ettiği beklentiyi boşa çıkarmış, dahası memlekette siyasi bir kargaşa ortamı meydana getirmiştir. Siyasi, iktisadi ve sosyal meseleler sonucu İstanbul'da Rumi takvimle 31 Mart'ta (13 Nisan 1909) bir askeri isyan patlak vermiştir. Büyük umutlarla ilan edilen II. Meşrutiyetin daha başında böyle bir olayla karşılaşılması, Meşrutiyete duyulan güveni sarsmıştır. İttihat ve Terakki'nin tahakkümü ve istibdadı aleyhinde bir hareket olarak ortaya çıkan bu isyan, 12 Nisan Pazartesi'yi 13 Nisan Salı'ya bağlayan gece yarısında, Taşkışla'da 4. Avcı taburu askerlerinin ayaklanarak Meclis-i Mebusan'ı kuşatmasıyla başlamıştır (Metin, 2000).

İttihatçıların mevcut sorunları çözemeyerek toprak kayıplarının önüne geçememesi, yine Jön Türkler arasındaki fikir ayrılıkları ile şeriat yanlılarının ağır eleştirileri isyanın çıkmasında önemli rol oynamıştır. İsyanın sonunda II. Abdülhamit tahttan indirilerek V. Mehmet Reşat tahta çıkarıldı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ülke yönetiminde tek başına söz sahibi oldu. (Tanör, 2012).

1909'da Anayasa değişikliği yapılarak padişahın mutlak veto yetkisi kaldırılmıştır. Kişisel hak ve özgürlükler yönünden yapılan değişiklikler ise demokratikleşme yönündedir. Ceza ve tutuklanmalara "yasaya uygunluk" koşulu getirilmiştir. Padişaha tanınan "sürgüne yollama" yetkisi metinden çıkarılmıştır.

"Düşünce özgürlüğü" kavramı yoktur, ama basın özgürlüğü öngörülmüştür (Durdu, 2003).

Meclis 1910 yılına kadar önemli çalışmalar yapmıştır. Ancak bu tarihten sonra İttihat ve Terakkinin ülkede tek başına egemenlik koymaya çalışması ve tüm sorunları tek başına çözüme anlayışı önemli bir muhalefetin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu muhalefet neticesinde bazı muhalif gazetecilerin öldürülmesi, 31 Mart Olayı, Halaskaran Zabitan Hareketi, Bab-ı Ali Baskını, sadrazamın öldürülmesi, hükümeti devirme girişimleri, meclislerin feshi, ordunun aktif politika içine girmesi, Sinop sürgünleri vs. derken İttihatçılar çok partili rejimi fiilen kaldırmışlar, rejim bu partinin egemenliğine dayanan tekçi parlamenterizme dönüşmüştür. Bu durum 1918 Ekim'i sonuna kadar devam etmiş, Mondros Mütarekesi'nden sonra İttihat ve Terakki düzeni yıkılınca yeniden anarşik bir çoğulculuk başlamıştır. 1920 Mart'ından sonra parti ve cemiyetlerinden söz edilmez olmuştur (Durdu, 2003).

1913 yılında gerçekleştirilen bir darbeyle yönetime el koyan İttihat ve Terakki Cemiyeti, akabinde diğer siyasi partilerin faaliyetlerini engelledi ve en önemli siyasal rakibi olarak görünen Hürriyet ve İtilâf Fırkasının ileri gelenlerini İstanbul dışına göndererek ülkede fiilen bir "Tek Parti Yönetimi" oluşturdu.

Yaklaşmakta olan bir Avrupa savaşının farkında olan yönetim, bu hesaplaşmada yalnız kalmamak için müttefik aramaya çaba harcamıştır. Osmanlı Devleti geleneksel dostu saydığı İngiltere'den ve Fransa'dan bu girişimlerine olumlu cevap alamadı. Buna karşılık Almanya, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini yoğunlaştırmaya ve geliştirmeye dönük ciddi çaba harcıyordu. Bu durumda Osmanlı yönetimi de Almanya ile anlaştı ve yapılan görüşmeler sonunda 2 Ağustos 1914'te gizli olmak kaydıyla bir Türk- Alman İttifak Antlaşması imzalandı.

Osmanlı hükümeti adına imzalanan bu anlaşma, askeri yönetimin liderleri tarafından kabul edilmiş ve başlangıçta hükümetten gizlenmiştir. Sadrazam Sait Halim Paşa'nın bile olaylardan geç haberdar olduğu bilinmektedir. Savaş başladığında (28 Temmuz 1914) Osmanlı hükümeti tarafsızlığını ilân etti ve bu fırsattan faydalanarak kapitülasyonları da kaldırdığını duyurdu. Gerçi bu karar

savaşan taraflarca ciddiye alınmadıysa da İttihat ve Terakki hükümeti bunu fiilen uygulamıştır.

Osmanlı hükümeti kısmî seferberlik hazırlıklarını başlattı. Fakat bu gemilerin mürettebaatı değiştirilmeden Yavuz ve Midilli adını alarak Osmanlı donanmasına katılmış olması da Almanlara Türkiye'yi savaşa sokacak gerekçeyi yaratma fırsatı verdi. Ekim ayının sonlarında, Karadeniz'e devriye ve tatbikat amacıyla İstanbul Boğazı'ndan çıkan bu gemiler, 29-30 Ekim gecesi Odessa ve Sivastopol'ü bombaladılar. Bunun üzerine Rusya ve bağlaşıkları peş peşe Osmanlı Devleti'ne savaş ilân ettiler. Böylece 30 Ekim 1914'te Osmanlı I. Dünya savaşına katılmış oldu. Siyasal koşullara bağlı olarak böyle bir tablonun olduğu dönemde Osmanlının sosyal, kültürel ve eğitim alanında yaşayacağı değişimler bu olaylardan bağımsız olamayacaktır (Temo, 1987).

II. Meşrutiyet, siyasi seçkinlerin iç ve dış siyasi baskıları altında bir yandan devleti kurtarmak isterken, bir yandan da toplumu dönüştürmeyi hedefledikleri bir dönemdir. II. Meşrutiyet dönemi, çağdaş topluma dair getirdiği bir dizi yenilikler, kişi hak ve özgürlüklerinin ön plana çıkması, yeni bir insanlık dokusuna yöneldiği Osmanlının vatandaş olarak kabul edildiği yeni bir dönemdir. Reaya tabiri anlamını yitirmiş artık vatandaşlık kavramı ön plana çıkmıştır (Üstel, 2014). II. Meşrutiyetle siyasi hayat ve fikir hayatı önemli ölçüde özgürleşerek zenginleşmiş ve artan özgür basın yayın ortamı bu dönemde eğitimsel faaliyetleri daha çok anlayan, değer veren ve bunları topluma aşılama isteyen yeni bir neslin doğmasını sağlamıştır. Gelişen fikir hayatının yanında Osmanlı devletinin Balkan savaşlarından büyük bir yenilgiyle çıkılması ve toprak kayıplarının Anadolu'nun kapılarına dayanması üzerine yeni çıkış yolları aranmaya başlanmış; bu sorunların kati bir surette eğitimle çözüleceği fikri giderek yaygınlaşmıştır (Akyüz, 2012).

Yenileşme hareketleri II. Meşrutiyet döneminde de sürdü ve farklı alanlara da yayılmaya başladı. İlk kez bir Osmanlı atlet takımı Stockholm olimpiyatlarına katıldı, erkek öğrenciler izci grupları kurdular. İzci grupları gençliğin eğitimi ve gençlerin askerliğe hazırlanması açısından önemliydi. Savaş uçaklarının önemi kavranarak 1911'de hava kuvvetleri kuruldu. Osmanlı devleti vatan savunması açısından havacılığa önem vermiştir. Bu dönemde Fransaya eğitim için pilot gönderilmiş, tayyare alımı için tayyare ianesi adıyla yardım kampanyası

yapılmıştır. Bu gelişmeler Osmanlı vatanının savunması için önemlidir. Türk-Rus savaşında haklılığımızı göstermek adına ilk film yapıldı. Tiyatronun gelişmesiyle Müslüman Türk kadınının sahneye çıkmasına izin verildi. (Ahmad, 2012). Bu gibi gelişmeler de hiç şüphesiz hem bireyin hem de toplumun değişiminde ve şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

II. Meşrutiyet döneminin en önemli özelliklerinden biri de toplumun eğitim yoluyla modernize edilme süreci olmasıdır. Okul bu dönemde çok önemli bir kavram olarak karşımıza çıkacaktır. 1913'te Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati (ilköğretim geçici kanunu) çıkarılmış kanun geçici adıyla olmasına rağmen bazı maddeleri uzun ömürlü olmuştur. Bu kanun ile ilköğretimin zorunlu ve devlet okullarında parasız olduğu belirtilmiş; ayrıca burada yer alan tarih ve coğrafya dersleriyle bir Osmanlı vatandaşlığı/vatanseverliği oluşturulmak istenmiştir (Şahin ve Tokdemir, 2011).

Maarif Bakanı Emrullah Efendi eğitime direk katkı sağlayacak ve bu dönemin eğitim anlayışını şu sözlerle ifade edecektir: *“Terbiye kendi kendine olmaz başlıca üç şartı vardır; Çocuk, Mahal ve Öğretmen. İstidatlı bir çocuk, iyi bir muhit ve öğretmen eğitimin yapı taşlarıdır. Terbiye için çocukta istidat olmalıdır, zorla fitratı değiştirmeye uğraşmamalıdır. İyi muhitte terbiye alınır bunlardan ahlaki muhit, fiziki muhitte daha etkilidir. Meşruti bir hükümette terbiyenin esası hürriyettir, eğitim hürriyeti için eşitlik de olmalıdır, eşitlik "aynı" olmak demek değildir okula alırken okuldayken aynı muameleyi görmek demektir. Eğitim din hükümlerine vatan menfaatlerine uygun olmalıdır, öğrenciler ahlaki ve dini eğitimleri yanı sıra dünyevi yaşantıda da onları ileriye taşıyacak bilgi ve birikime sahip olmaları gerekir”* (Ergün, 1996, s.45). Buradan da anlaşılacağı üzere Emrullah Efendi eğitimin vatan menfaatlerine uygun olması ve herkese eşit olması gerektiğini ifade ederek aslında dönemin amacını bizlere özetlemiştir. Eğitimin dini hükümlere ve vatan menfaatlerine uygun olmasını belirtirken de ahlaki, bilgili ve vatansever bireyler yetiştirmenin önemini vurgulamaktadır. Çeşitli ahlaki değerler, ilim tahsilinin önemi, vatan sevgisi gibi birçok husus ileride incelendiği üzere dönemin vatandaşlık eğitimi ve ders kitapları içinde geniş yer tutmaktadır.

II. Meşrutiyet döneminde eğitim alanında önemli değişimler yaşanmıştır. Bunlar eski okulların önemli ölçüde ıslah edilmesi ve bunların yanına yeni okulların açılması, rüşdiyelerin ilköğretime bağlanması gibi gelişmelerdir. Bu dönemde kızlar için yükseköğrenim açılmıştır. Dönemin sonuna doğru sıbyan

mekteblerinin çoğu kapatılmıştır. Okul öncesi eğitimin temelleri bu dönemde atılmıştır. Öğretmen yetiştirme ile ilgili yenilikler yapılmış ve öğretmenler ilk defa bu dönemde mesleki örgütler kurmuşlardır.

1908 sonrası yaşanan bütün bu gelişmeler devletin geleceğin vatandaşlarına yönelik toplumsal mühendislik kaygıları çerçevesinde anlam kazanır. Nitekim II. Meşrutiyetin ilanından sonra okullarda Malumât-ı Medeniye adı altında yurttaşlık bilgisi dersi okutulmuştur.

Bu ders Cumhuriyet dönemi boyunca yurt bilgisi, vatandaşlık bilgileri, vatandaşlık ve insan hakları eğitimi gibi isimler altında okutulan derslerin ilk dayanak noktasıdır. Çocuğun sadece ailesine ait olmadığı, yarının geleceği olarak görüldüğü bu dönemde okul bir toplumsallaştırma aracı olarak daha fazla önem kazanmıştır. Meşrutiyet değerleri ile donatılmış bir nesil yetiştirmek için de adı geçen ders müfredattaki yerini almıştır (Tuna ve Duman, 2012).

II. Meşrutiyet dönemi ilk vatandaşlık kitaplarında biri olan Rehber-i İttihad, Müstecabizade İsmet tarafından ilkokul çocukları için yazılan ve birçok açıdan ilk olma özelliğini taşıyan bir kitaptır. Çocuklara görev duygusu aşılayan ve yaşamlarını biçimleme çabasındaki ilk kitaptır. Örneğin; vatan, vatanseverlik, insaniyet, hürriyet, musavat, Meclis-i Mebusan ya da Millet Meclisi, askerlik gibi kavramlar ilk kez çocukların anlayabileceği bir dil ile bir ders kitabında yer almaktadır. Ayrıca Millet Meclisi terimi ilk kez bu kitapta yer almıştır (Toprak, 1988).

Rehber-i İttihadda çocuklarda terbiye ve vatan sevgisini aşlamayı gaye edinmiştir. Kitapta Osmanlı milletinin tanımı yapılarak Müslüman, Musevi, Rum ve Ermeni hangi din veya milletten olursa olsun hepsi ayrı ayrı Osmanlı evladı olarak kabul edilmiştir. Bu milletlerin hepsi kardeş olarak kabul edilmiş ve kanunlar nezdinde kimsenin kimseden farkı olmadığı ifade edilmiştir (Toprak, 1988).

II. Meşrutiyetten itibaren ilkokullardan başlanarak yeni bir neslin oluşturulması hedeflenmiştir. İlk defa vatandaşlık ders kitapları ortaya çıkacak ve Osmanlı millî birlik ve beraberliğini sağlamak amacı ile okul programları ve ders kitaplarında bu türden konuların işlenmesi ehemmiyet kazanacaktır. Bu dönemde ilk defa ortaya çıkacak olan Malumat-ı Vataniye adını taşıyan ders kitapları daha

sonra cumhuriyet nesli boyunca yurttaşlık, yurt bilgisi, vatandaşlık ve günümüzde de sosyal bilgiler gibi isimler adı altında farklı dersler olarak okutulmaya devam edilecektir (Üstel, 2014). Bu amaç ile 1913'te Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati (İlköğretim geçici yasası) kabul edilmiştir. Bu kanun ile ilköğretimde yeni düzenlemelere gidilmiş, ilköğretimin süresi 6 yıl olarak belirlenmiştir (Budak, L. Ve Budak, Ç., 2014).

1913'de Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati (ilköğretim geçici kanunu) çıkarılmıştır. Bu yasa ilköğretime yeni ve zorunlu bir sistem getirmiştir. Bu kanun geçici olmasına rağmen, zaman içinde bazı değişiklikler yapılsa da 1961 tarihli İlköğretim Eğitim ve Öğretim Yasası'na kadar yürürlükte kalmış, 48 yıl boyunca ilköğretim sisteminin iskeletini oluşturmuştur (Çağlar, 1999). Bu kanun ile beraber okullarda önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu döneme kadar İbtidai ve Rüşdi adlarıyla mevcut olan okullar birleştirilerek Mekâtib-i İbtidaiye-i Umumiye adını almıştır.

İlköğretim bu şekilde 6 yıl olarak belirlenmiş ve her biri iki yıl süreli üç devreye ayrılmıştır: Devre-i Ulâ, Devre-i Mutavassıta (Vasatiye), Devre-i Âliye. Kıraat, Hat, Lisan-ı Osmanî, Hesap, Hendese, Coğrafya (bilhassa Osmanlı Coğrafyası), Tarih (bilhassa Osmanlı Tarihi), Dürûs-i Eşya, Malûmat-ı Tabiiye ve Tatbikatı, Hıfzıssıhha, Malûmat-ı Medeniye ve Ahlâkiye ve İktisadiye, El İşleri ve Resim, Terbiye-i Bedeniye ve Mektep oyunları, Talîm-i askerî (erkek çocuklara), İdare-i beytiye ve dikiş (kız çocuklara). Yine bu tarihlerde Tarihî Temsil (bazen Mektep Temsilleri) adıyla bir ders programlarına girmiştir (Akyüz, 2012).

Birinci Dünya savaşının Osmanlıda vatandaşlık üzerindeki etkileri/meydana getirdiği değişmeler, gelişmeler

Osmanlı devleti Balkan savaşlarına kadar Osmanlılık fikri etrafında Osmanlı üst kimliği oluşturarak bir vatandaş modeli oluşturmayı hedeflemekteydi. Devlet bu üst kimlik ile dağılmayı engelleyebileceğini düşünmüştü. Fransız devriminin getirdiği ulusçuluk akımının olumsuz/ayrılıkçı etkisine bu şekilde karşı durulabilecekti. İtalyanın Trablusgarbı işgali ve Rusyanın Balkanlardaki Panslavist politikaları Balkan savaşlarıyla Gayrı Müslim tebaanın Osmanlı himeyesinden çıkmasına ve Osmanlılık düşüncesinin de önem yitirmesine neden olmuştur (Karakoç, 2019).

Osmanlı devleti Osmanlılık fikri ile bir arada tutamadığı tebaasını Halifelik makamını da kullanarak Müslüman kimliği etrafında bir arada tutmaya çalışmıştır. Bu dönemde Arap coğrafyasında önemli bir bölümünü elinde bulunduran Osmanlı devleti birinci dünya savaşı sonucunda bu yerleri de kaybetmiştir. Özellikle Arapların İngilizler ile iş birliği yapması İslamcılık/Ümmetçilik düşüncesinin de önem kaybetmesinin nedeni olmuştur (Yetim, 2015).

Yaşanan bu gelişmelerden sonra Osmanlı ülkesinde Türk kimliği etrafında birleşme ön plana çıkmıştır. İttihatçıların Orta Asya Türkleri ile birleşme düşüncesiyle hareketle ortaya attığı Turancılık fikri Kafkas Cephesinde Sarıkamış felaketiyle anlamını yitirmiştir. Bundan sonraki süreçte Osmanlılık ve Ümmetçilik fikirlerinin çöküşü vatandaşlık algısının Türkçülük fikri etrafında şekillenmesini sağlamıştır (Çilliler, 2015).

Millî Mücadele Döneminde Türkiye’de eğitim, vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi

Sevr Antlaşması ile beraber başlayan süreçte kurucu kadro, Misak-ı Millî hudutları içindeki bütün coğrafyayı içine alacak egemen ve bağımsız bir devlet kurmak amacına yönelmiştir. Bu nedenle kurucu kadro, gelecekte oluşturmayı düşündüğü ulusal kimliğe ilişkin kucaklayıcı mesajlar vermeyi tercih etmiş, vatandaşlık kavramının tesisinde de yine aynı kucaklayıcılığa yaslanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk, Kurtuluş Savaşı sırasında Türk etnik kimliğine vurgu yapmaktan özenle kaçınmış; sürekli olarak “Türkiye” ve “Türkiye halkı” kavramlarını kullanmayı tercih etmiştir. Mustafa Kemal’e göre vatandaşlığın; ırk, din, mezhep ya da kan bağı esasına dayalı olarak değil, birlikte yaşam arzusu olarak görülmesi gerekir (Güzel Polat, 2011).

Erken Cumhuriyet döneminde vatandaşlık eğitimine katkı sağlayan üç önemli faktör vardır: Bunlar; aşağıda incelendiği üzere, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Öğretim Programlarında Değişiklikler, Vatandaş İçin Medeni Bilgiler Kitabı’dır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Türkiye'de eğitim, vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi üzerindeki etkileri/meydana getirdiği değişimler, gelişmeler

Osmanlı devletinde 1776'lardan itibaren batı örneğine göre askeri okullar ve Tanzimatla beraber de batı tarzı sivil okullar olan rüşdiye, idadi, sultani ve ibtidai gibi ilk ve orta öğretim kurumları açılmıştı. Maarif Nezareti'ne bağlı bu yeni mekteplerin yanında meşihata, Şeriyye ve Evkaf Nezareti'ne bağlı medreseler ve Sıbyan mektepleri de varlıklarını sürdürmekteydi. Diğer bir yandan azınlık ve yabancı okulları memleketin dört bir yanına yayılmıştı. Bu kurumlar millî amaçlara ters emeller besliyor ve birbirine ters görüşlü insanlar yetiştiriyorlardı. Bütün bu çift başlıkları ortadan kaldırmak ve millî bir vatan duygusu etrafında birleşmiş bir toplum oluşturmak için yeni bir eğitim sistemi zaruruydu. İşte bu amaçla 3 Mart 1924'te "Öğretimlerin Birleştirilmesi" anlamına gelen 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkartılmıştır (Akyüz, 2012).

Tevhid-i Tedrisat Kanunu

Madde 1: Türkiye'deki bütün bilim ve öğretim kurumları Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır.

Madde 2: Şer'îye ve Evkaf Vekaleti veya özel vakıflar tarafından yönetilen bütün medrese ve okullar Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır.

Madde 3: Şer'îye ve Evkaf Vekaleti bütçesinde, okullara ve medreselere ait olan birikimler, Millî Eğitim Bakanlığı bütçesine devredilecektir.

Madde 4: Millî Eğitim Bakanlığı'nca, yüksek din uzmanları yetiştirmek için, Üniversitede bir ilahiyat fakültesi açılacak ve imamet ve hatiplik gibi dini hizmetlerin görülebilmesi için de ayrı okullar açılacaktır.

Madde 5: Bu yasanın yayımı tarihinden başlayarak genel eğitim ve öğretimle görevli olup, şimdiye kadar Millî Savunmaya bağlı olan askeri ortaokul ve liseler ile, sağlık bakanlığına bağlı olan yetim yurtları bütçeleri ve eğitim kadroları ile birlikte Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. Bu ortaokul ve liselerde bulunan eğitim gruplarının bağlantıları, bundan sonra ait oldukları bakanlıklar arasında değişiklik suretiyle düzenlenecek ve o zamana kadar orduya bağlı olan öğretmenler orduya bağlılıklarını sürdürüleceklerdir.

Madde 6: Bu yasanın yürütülmesinden hükümet sorumludur (Tevhid-i Tedrisat, 1924).

Öğretimin birleştirilmesi ile ülkede faaliyet gösteren tüm kurumlar tek çatı altında toplanarak denetim sağlanmaya çalışılmıştır. Bu kanun ile millî, laiklik ve modernlik esasları uygulanabilecekti. 1924 kanunu ile millî birliğin oluşturulması için okul ve bu bağlamda Türkçe, Türkiye Tarihi, Türkiye Coğrafyası ve Malumat-ı Vataniye dersleri zorunlu dersler kapsamına alınmıştır. Osmanlı ülkesinden kalma yabancı ve azınlık okulları, devletin yetiştirmek istediği vatandaş modeli önünde bir engel teşkil etmekteydi. Mustafa Kemal Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim birliği oluşturup ülkenin ilerlenmesi sağlama düşüncesindeydi. Bu kanun ile cumhuriyetin istediği tipte vatandaş yetiştirilmesi amaçlanmıştır (Çelik, 2008).

1920’li ve 1930’lu yıllarda eğitim alanında meydana gelen gelişmeler ile bunların vatandaşlık anlayışı ve vatandaşlık eğitimine yansımaları

Osmanlının I. Dünya savaşından sonraki çöküşü 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Anlaşması ve 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan ancak meclisin onayı olmadığı için geçersiz kalan Sevr Anlaşması ile resmen son bulduğu söylenebilir. Millî mücadelenin başarıyla sonuçlandırılmasından sonra imzalanan Lozan Anlaşması ile üniter Türkiye Cumhuriyeti resmen kuruldu. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan sonra yeni devleti inşa eden kadrolar, modern bir ulus devleti kurmayı amaç edinmişlerdi. Bu amaçları doğrultusunda modern batılı devletleri kendileri için rol model almışlardı. Bu rol model özellikle yeni bir kimlik inşa ederken devlet vatandaş ekseninde, eğitim de bu anlamda dönüşüm ve değişim geçirmiştir. Özellikle Osmanlının dini etkileri Türk toplumu üzerinde azaltılmaya çalışılmış laiklik temelli yeni bir eğitim sistemi oluşturulmak istenmiştir (Soydan, T., 2013).

İlk olarak 1924’te Vasıf (Çınar) Bey’in Eğitim Bakanlığı döneminde programda bir değişiklik gerçekleşmiştir. 43 kişilik program heyeti ilkökul, ortaokul ve liselerin ders programlarını değiştirmişlerdir. Buna göre ortaokul ve liselerden ruhiyat, terbiye, felsefe, malumat-ı hukukiye, malumat-ı iktisadiye, fen tarihi, usul-i defter gibi dersler kaldırılmış, bunlara karşılık ev idaresi, atölye,

laboratuvar ve kız çocukları için çocuk bakımı gibi öğrencileri hayata hazırlayıcı dersler programlara eklenmiştir (Başgöz ve Wilson, 1968; Akt: Çelik, 2008).

Cumhuriyet döneminde vatandaşlık eğitimini etkileyen önemli faktörlerden biri de 1924 tarihli İlk Mektep Müfredat Programı'dır. Bu program Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk programıdır. 1924 programı vatandaşlık eğitimi ile doğrudan ilgili olan Tarih, Coğrafya ve Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye derslerini içermektedir.

Bu derslerin amacı programda şu şekilde belirtilmiştir: "Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye derslerinin gayesi gençlere; Türkiye Cumhuriyeti'nin bir vatandaşı olmak sıfatıyla malik oldukları hak ve vazifelerini tanıtmak, bütün hareketlerinde hâkim olması lazım gelen ahlak esaslarını telkin etmektir". Program cumhuriyetin istediği tipte insan yetiştirmeyi gaye edinmiştir. Programdaki "hak yeme, haksız olma, haksızlığa sukut etme gibi ifadelerden pasif vatandaş profilini reddedip, onun yerine; konuşan, fikrini beyan eden, adaletsizliğe tepkisiz ve duyarsız kalmayan aktif bir vatandaş yetiştirilmek istendiği anlaşılmaktadır (1924 Programı).

Bakan Mustafa Necati Bey'in imzasını taşıyan 27 Mayıs 1927 tarihli bir genelgede; millet gerçeklerine ve millî konulara ağırlık verilmesi istenmiş, müdür ve muallimlerin gençleri memleket ve millet için hazırlamaları gerektiği, öğretimin merkezine Türkiye'yi ve Türklüğü koyarak, millî duygu düşünce etrafında kenetlenen yurttaşlar yetiştirilmek istenmiştir (Akyüz, 2012).

Vatandaş için medeni bilgiler kitabı

Cumhuriyet dönemi vatandaşlık eğitiminin en önemli çalışmalarından birisi de Mustafa Kemal Atatürk'ün hazırlattığı medeni bilgiler eseridir. Bu eser aynı zamanda okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu eseri Afet İnan Atatürk'ün teşviki ve katkılarıyla kaleme almıştır. Maarif Vekâleti, Talim ve Terbiye Dairesi'nin 7.9.1931 tarih ve 2197 numaralı emriyle okullar için yayımladığı "Vatandaş İçin Medeni Bilgiler" adlı bu kitap okulda verilen vatandaşlık eğitimi açısından oldukça önemlidir. Afet İnan'ın çalışmaları ve Atatürk'ün toplantılarında yapılan tartışmalar sırasında alınan notlar çeşitli broşür ve kitapların yayımlanmasına katkı sağlamıştır. Atatürk tarafından 18.9.1931

tarhinde Başbakan İsmet İnönü'ye gönderilen tezkerede *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* kitabı konusundaki hassasiyeti açıkça görölmektedir.

“Başvekil İsmet Paşa Hz.ne,

Vatan çocuklarını iyi vatandaş olarak yetiştirmek için klasik tahsil programları arasında yer alan Yurt Bilgisi'nin ehemmiyeti malumdur. Yurt Bilgisi notları olarak muallim Afet Hanım tarafından şimdiye kadar neşredilen *İntihap, Vergiler, Askerlik ve Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* kitaplarının lüzumlu kısımlarını bir araya getirerek ve (Vatandaş İçin Medeni Bilgiler) kitabının birinci cildi olarak yeniden bastırılmak üzere tertibini tavsiye ettim. Devlet teşkilatının, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, Hükümetin, Hususi idareler ve belediyelerin nasıl kurulup nasıl işlediğini, şirketler ve bankalarla eski kapitülasyonlar, siyasi fırkalar ve aile bahislerini ihtiva eden ve Recep Bey tarafından yeni yazılan kitabın ikinci cildini teşkil eder. Bu iki kitabın Maarif Vekâletince tespit edilmiş olan mekteplerin muayyen sınıflarında okutulması ve birinci kitabın bir senede ikincisinin de her kısmının bir senede olmak üzere iki senede okutulması muvafık olur. Ders programlarına ilave edilmek üzere okutulan her iki kitabın fihristleri bağılı olarak takdim edilmiştir (Gürses, 2010).

Resmi tarih anlayışla beraber 1930'lu yıllar Türkiyede Ulusal milliyetçiliğin cumhuriyet ideolojisi çerçevesinde benimsetilmeye çalışılan yıllarıdır. Ulus devlet ideolojisinin yaymanın en önemli figürü yeni bir tarih yazmaktı. Bu nedenle Türk tarihi ve kökenleri üzerine önemli araştırmalar yapılmıştır. Devlet bu ideolojiyi yerleştirmek için birtakım kurumlar oluşturmuş ve ders kitapları çıkarmıştır (Yıldırım, 2014).

Bu dönemdeki vatandaşlık algısı milliyetçiliğin kökenlerini irdeleme olmuştur. Bu kitaplarından biri Türk Tarihinin Anahatları adlı tarih kitabıdır. Bu kitap ile Türk kimliğinin geçmişi irdelemiş ve Türk vatandaşlığın temelleri Orta Asyaya bağlanmıştır. Eser 1930 yıllardan sonra yayınlanmış, 1931-1941 yılları arasında da ders kitabı olarak okutulmuştur.

Bu dönemde ulusallık algısı çerçevesinde yapılan bir diğer çalışma da Güneş Dil Teorisidir. Güneş Dil Teorisi ile Türkçenin dünyanın ilk dillerinden biri olduğu savunulmuştur. Bu tez Atatürk tarafından desteklense de ancak dilbilimciler tarafından kabul görmemiştir (Demir, 2010).

Yine bu dönemde ulusal vatandaşlık algısı çerçevesinde Türk Tarih Kurumu açılmıştır. Bu kurum ile Türk tarihinin ilk kaynakları ve Türk toplumunun kökenleri araştırılmıştır. Bu dönemde Belleten dergisinin çıkarılması, Türk tarih kongresinin düzenlenmesi ulusal vatandaşlık kaygısı ile yapılmıştır (Çoker, 1983).

Bu dönemde gayelerden biri Türk Dil Kurumunu kurarak hem Türkçeyi incelemek hem de ulusal bir değer olan dil ile Türk kimliğini oluşturmaktır. Yapılan çalışmalar ile 1930'lu yıllarda Türkiyede yeni bir kimlik ve yeni bir tarih anlayışı çerçevesinde Cumhuriyet ideolojisini Türk kimliği çerçevesinde topluma kabul ettirmek istenmiştir (Kumru veTan, 2011).

Halifeliğin ve saltanatın kaldırılması, cumhuriyetin ilanı, TBMM'nin açılması, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, İzmir İktisat Kongresi, Misak-ı İktisadi kararları, medreselerin kaldırılması, seçimler, çok partili hayat denemeleri, harf inkılabı, millet mektepleri, Köy enstitüleri, ekonomik yatırımlar bu dönemde vatandaşlığın siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel vs. değişimlerle/gelişmelerle birey ve toplumun üzerindeki etkileri/ilişkileri üzerinde önemli derecede etkili olmuş diğer gelişmelerdir.

1940'lı ve 1950'li ve 1960'lı yıllarda eğitim alanında meydana gelen gelişmeler ile bunların vatandaşlık anlayışı ve vatandaşlık eğitimine yansımaları

1940'lı yıllar Türkiye Cumhuriyeti devletinin II. Dünya Savaşı tehdidi altında geçirmiş olduğu zorlu bir süreçtir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra ülke ekonomik, siyasi ve askeri olarak yeni bir savaşı kaldırarak durumda değildi. Özellikle I. Dünya savaşından çıkmış ve ekonomik olarak çok zorda olan bir milleti ve yine 1929 dünya ekonomik buhranı gibi etmenler Türkiye Cumhuriyeti'ni ekonomik olarak zor bir dönemeçten geçiriyordu. Ekonomik buhran ile II. Dünya savaşına giden bu süreçte dünyada totaliter ve faşizan yönelimler artmaktaydı (Karpata, 2012).

1924 ve 1930'da çok partili hayata geçiş denemelerinin başarısızlığı ve devletin uzun yıllar süren tek parti hegemonyası altında kalması da ülkenin önemli problemlerinden biriydi. Bu süreçte yeni bir devletin inşası ile hedeflenen vatandaşın tam anlamıyla egemen olduğu yönetim modeli yerleşememişti. Ancak, Adnan Menderes önderliğinde kurulan Demokrat Parti'nin tek parti dönemine son

vermesi pek çok alanda olduğu gibi eğitim alanında da Türkiyede bir değişim süreci başlatmıştır (Karakök, 2011).

Adnan Menderes'in parti programında eğitim meselesi genel olarak şu temellerden oluşuyordu:

1. Maarif sistemimizde Millî Eğitim ve öğretim vahdeti prensibi taraftarıyız.
2. Umumî ve meslekî eğitim ve öğretim; yurd ihtiyaçlarını karşılayacak umumî bir plana göre tanzim edilmeli ve gelecek nesilleri yalnız ilim ve teknik bilgi ile değil millî ve insani bütün manevî kıymetlerle de teçhizine de çalışılmalıdır.
3. İlköğretim, maârif slstemimizin temelini teşkil etmektedir. Bütün ilkokul öğretmenlerinin aynı ruha ve aynı seviyede bilgiye sahip olmaları esasının göz önünde tutulmasını bunlar arasında farklı zümrelerin teşekkülüne meydan verilmemesi bakımından lüzum görmekteyiz.
4. Orta tahsil kurullarını gerek program ve talimatname gerek laboratuvar ve kütüphane gibi öğretim vasıtaları bakımından ıslah ve takviyeye muhtaç görmekteyiz. Yüksek Öğretime başlamak olan liselerin bu maksadı bağlayacak (sağlayacak mı olmalı) duruma getirilmeleri lâzımdır.
5. Muhtelif derecelerdeki teknik öğretim kurullarını yurdun her tarafına yaymak yönündeki çalışmaları, eğitim ve öğretim cihâzlarımızın ekonomik kalkınmamızda da vazife alması bakımından, yerinde bulmaktayız. Bu çahşmaların iktisadi ihtiyaçlarımızla ayarlanmasını lüzumlu görmekteyiz.
6. Yükseköğretim meselesinde keyfiyete önem verilmesi lüzumuna kaniiz. Bütün yükseköğretim kurullarımızın ve esasa göre takviyesini ve Garpdaki benzerleri seviyesine eriştirilmelerini istiyoruz. Üniversiteler, ilmî ve idarî muhtariyete sahip olmalıdırlar. Muhtelif ilim şubelerinde, çalışmak üzere, üniversite içinde, araştırına enstitüleri kurulmasını ve memlekete ait araştırmalara bilhassa önem verilmesini istiyoruz.
7. İlmin, tekniğin ve güzel sanatların süratle gelişmesini sağlamak için bütün, vasıta ve tedbirlere başvurmak, bu cümleden olarak ehliyet ve istidatları teşvik etmek, kütüphaneler, müzeler, tiyatrolar, konservatuvarlar kurmak, ciddi neşriyata yardımda bulunmak, Türk dilinin millî bünyesine uygun

olarak süratle gelişmesi yolundaki çalışmalara yardım etmek, kısaca, yurdumuzda millî ve insan kültür seviyesinin yükselmesini sağlayacak her faaliyeti desteklemek, kanaatımızca devletin başlıca vazifelerindedir. Ancak ilmin, sanatın ve türlü fikir faaliyetlerinin siyasî ve idarî müdahalelerden uzak kalmasını, demokrasinin değişmez bir esas olarak kabul ediyoruz.

8. Kabiliyet ve kudreti msa'yt olduğu takdirde bir ilkokul oğretmeninin, oğretim derecelerini tamamlayarak niversite profesörlüğüne kadar yükselmesine imkân sağlanmalıdır.
9. Doğu bölgesinde, her derece ve şubede okulları ve nihayet Fakülte ve Enstitüleri ile bir kültür merkezi yaratmak lüzumuna inanıyoruz (DP Tüzük ve Programı, 1946, S. 10-12).

Demokrat Parti döneminde Türkiyenin en uzun süre yrlkte kalan ilköğretim programı olan 1948 programı yrlkteydi. 1948 programının temel özelliği millleşmeydi. Yine bu dönemdeki ders kitaplarında görev bilincinde olan yurttaşların yetiştirilmesi temel gayeydi (Gürses, 2010).

Demokrat Parti hem geleneksel değerleri savunmuş hem de batıcılığı rol model almıştır. Bu konuda Amerikadan uzmanlar getirerek yeni bir yol haritası belirlemek istemiştir. Demokrat partinin bu eğitim politikasında tam anlamıyla planladıklarını hayata geçirdiğini sylememeyiz. Bu da gelenekçi yapı ile batıcılığın belirli noktalarda uyuşmamasından kaynaklanmıştır. Menderes her ne kadar batıcılık ve modern tekniklere önem verse de asıl gayesi millî ve manevi değerlerle bezenmiş geleneksel yapıyı eğitime entegre etmeyi. (Tangülü, 2012).

27 Mayıs İhtilali ve bu ihtilalin eğitim, vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi üzerindeki etkileri

Tek parti döneminden sonra büyük bir umut olarak gelen Demokrat Parti 1950-1954 dönemi başarılı sayılsa da genellikle partinin iktidar süreci siyasi çalkantılarla geçen bir dönemdir. Adnan Menderes ve arkadaşlarının kurduğu Demokrat Parti ile uzun dönemde kendisini hem kemalizmin hem de rejimin mutlak savunucusu olarak gören ordunun çekişmesi kaçınılmaz bir süreçti. Bir yönüyle kendi kurduğu düzenin bozulmasını istemeyen kemalizm ve mutlak savunucusu ordu, bir yönüyle de daha gelenekçi ve yeni bir düzen kurmak isteyen

bir siyasi organizasyon. Uzun tek parti döneminden sonra çoğulcu bir anlayışla idare edilmeye başlanan Türkiye Cumhuriyeti 27 Mayıs 1960 darbesi ile bu anlamda büyük bir yara alacaktır. Bu darbe 1808 Senedd-i İttifakla başlayan, Tanzimat, Islahat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet ile taçlanan insan hakları konusunda mücadele veren Türk demokrasi tarihini ciddi anlamda olumsuz etkilemiştir. Bu olay, bundan sonraki süreçte de ordunun belirli aralıklarla yönetime el koymasının ilk adımı olmuştur (Karpat, 2012).

Türkiyede Sosyal Bilgiler Eğitiminin Serüveni

Türk milletinin ortaya çıkışına kadar götürülebilen sosyal bilgiler eğitiminin asıl müfredat olarak tarih sahnesine çıkışı 1913 programıyla olmuştur. Daha önceki Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde tarih ve coğrafya dersleri adı altında okutulan bu ders Osmanlı toplumunun geçirdiği değişim ve dünya üzerindeki eğitimsel gelişmelere paralel olarak Osmanlı ülkesinde de yer edinmeye başlamıştır (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1913).

Osmanlı son döneminde artan toprak kayıpları ve devletin çözülmesine karşı bir tedbir olarak devlet eğitimi bir ideolojik araç olarak kullanmış ve eğitim yolu ile kendisine sadık yurttaşlar yetiştirmek istemiştir. İlköğretimde Malumat-ı Medeniye dersleri verilmiştir. Osmanlı devleti malumat-ı vataniyeler ile hem sadık vatandaşlar hem de bir takım ulusal ve evrensel ahlaki değerler ile donatılmış, devletin yapısı, ekonomi, sağlık ve çevre konularında farkındalık sahibi olan yurttaşlar yetiştirmeyi hedeflemiştir.

1913-1914'te Musahabat-ı Ahlakiye adı altında programda yer edinen dersin asıl amacı dağılmakta olan Osmanlı toplumunu bir kimlik altında toplamaktır. Bu neden ile ilk defa çıkarılan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanuni Muvakkati (İlköğretim geçici kanunu) ile Osmanlı ülkesinde vatandaşlık; ilk kez bir ders olarak karşımıza çıkmıştır (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1913).

1924 programın Cumhuriyet rejiminin ilk programıdır. İlköğretimde beş yıllık sistem getirilmiştir. Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye adıyla programda yer alan dersin amacı Cumhuriyet rejimine sadık vatandaşlar yetiştirmek olmuştur (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1924).

1926 programında ise yurt bilgisi adıyla yer almıştır. Programda dersini amacı; iyi birer vatandaş yetiştirmek ve gençlere mensubu olduğu vatan ve millet bilincini kazandırmak olarak belirtilmiştir. (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1926).

1926 programı beş yıllık ilköğretimi iki devreye ayırmıştır. Bir, iki ve üçüncü sınıflar ilk devre dört ve beşinci sınıf ikinci devre olarak kabul edilmiştir.

1936 programı daha önceki öğretim programlarında olduğu gibi cumhuriyete, inkılâplara ve sisteme sadık iyi vatandaşlar yetiştirme amacını muhafaza etmiştir.

1936 programında Yurt Bilgisi'nin amacı ise Türk inkılâbının manasını, muhtelif cephelerinin önemini, Türkiye'nin saadet ve refahına yaptığı katkıyı ve memleketin istikbaline yapacağı tesiri öğrencilere kavratmak, onları Atatürk inkılâbının fedakâr birer unsuru olarak yetiştirmek şeklinde belirlenmiştir (İlk Okul Programı, 1936).

1948 programı da 1936 programına benzerlik göstermektedir. İçerik olarak dönemin gelişmeleri ışığında birtakım eklemeler yapılmıştır. 1930'lu yıllardaki millîleşme hareketleri ve ulusal vatandaşlık algısı 1948 programında önemli bir yer tutmuştur (İlk Okul Programı, 1948).

1962 program taslağı yeni bir siyasal bakış açısının ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Programda Toplum ve Ülke İncelemeleri adıyla yeni bir ders getirilmiştir. 1948 programının mahalli anlayışının dışına çıkmıştır. Programın ana amacı iyi vatandaş yetiştirmek olmuştur (Akpınar ve Kaymakçı, 2012).

1913 programıyla eğitim tarihimizde yer almaya başlayan vatandaşlık eğitimi sırasıyla 1913'te Musabakat-ı Ahlakiye, Diniye, Medeniye ve Vataniye 1924'te Musabakat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye, 1926 Yurt bilgisi, 1936 Yurt Bilgisi, 1948 Yurttaşlık Bilgisi, 1961 Yurttaşlık Bilgisi, 1962 Toplum ve Ülke İncelemeleri, 1968'den 1989'a kadar da Sosyal Bilgiler olarak okutulmuştur.

1995 Millî Tarih ve Millî Coğrafya ile Vatandaşlık Bilgileri adı altında okutulmuştur. Sosyal bilgiler 1998'te tekrardan Sosyal bilgiler ve vatandaşlık dersleri adı altında iki farklı ders olarak programa dâhil edilmiştir (Sönmez, Vd. (1994).

İlgili Araştırmalar

Çalışmanın zaman aralığı 1908 ile 1961 tarihleri arasındaki vatandaşlık öğretim programları ile ders kitapları olacaktır. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı 1908 ile 1961 yılları arası uzun bir dönemi kapsıyor olmasıdır. Yapılan çalışmalar incelendiğinde daha çok kısa dönemli ve tek bir kitaba bağlı araştırmalar yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmada ise sürekliliği veya değişimi göstermek açısından uzun bir dönemi ele almanın yanında hem öğretim programları hem de ders kitapları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu dönemlerin tercih edilmesinin sebebi de Osmanlının son döneminden başlayarak Türk toplumunun gerçek anlamda reayadan vatandaşa dönüşümünün dönüm noktalarını oluşturuyor olmasıdır. Osmanlı sonrası Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran kadrolar toplumsal mühendislik olarak eğitim aracılığıyla Türk toplumunu değiştirmeyi amaç edinmişlerdir. Bunun da en önemli aracı öğretim programı ve ders kitaplarıdır. Bu çalışmada ise belirtilen tarihler arasındaki öğretim programları ve ders kitaplarına bir bütünsellik içinde yer verilerek II. Meşrutiyet döneminde okutulan vatandaşlık ders kitapları olan Malumat-ı Medeniyeler ile 1924, 1926, 1936, 1948 İlkokul/İlköğretim Programları ve ders kitapları incelenecektir.

Alan Araştırmaları

Ulusal literatürde vatandaşlık eğitimi (yurt bilgisi) alanında değerli fakat sınırlı çalışmalar yapıldığını görülür. (Tuna, “Bir Osmanlı Ders Kitabı Olan Rehber-i İttihâd Çerçevesinde II. Meşrutiyet Dönemi’nde Vatandaşlık Eğitimi), Yapılan çalışmalar genellikle kısa dönemli veya sınırlı ders kitaplarıyla kapsamı dar tutulmuştur (Arzu Altındağ “Tek Parti Dönemi’nde (1924-1946) İlkokullarda Vatandaşlık Eğitimi). Ayrıca ders kitaplarının planlayıcısı olan öğretim programlarının da bu yönüyle araştırmalarda eksik kaldığı görülmektedir. (Muhammet Demirkaya “Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye adlı ders kitaplarının transkripsiyonu ve değerlendirmesi). Bu çalışmanın ulusal literatürdeki diğer çalışmalardan farkı ve literatüre yapacağı katkı ise öğretim programları ve ders kitaplarını birlikte ele alarak Türk toplumunun gerçek anlamda reayadan vatandaşa geçtiği II. Meşrutiyetten 1961’e kadar olan uzun bir dönemi ele almasıdır. Bu çalışma ile 1913, 1924, 1926, 1936 ve 1948 programları ile

birlikte bu periyotlar aralığında millî eğitim tarafından okullarda ders kitabı olarak kabul edilen 4. ve 5. Sınıf ders kitapları ile vatandaşlık eğitiminin ülkemizdeki gelişimi, dönemselsel olarak vatandaşlığa yüklenen anlamlar, yetiştirilmek istenen vatandaş profili, Osmanlıdan Türkiye Cumhuriyeti'ne insan haklarının gelişimi ele alınmıştır. Bu yönüyle ulusal literatüre içerik ve dönem bakımından oldukça önemli bir katkı yapacağı düşünülmektedir.

Türkiyede bu alanda yapılan çalışmaların başında Fusün Üstelin kaleme aldığı “Makbul Vatandaşın Peşinde” adlı araştırması gelmektedir. Bu çalışma alanda yapılmış en geniş yelpazeli araştırma olması yönüyle çok değerlidir. Meşrutiyetten günümüze vatandaşlık eğitimi genel bir çerçevede ele alarak iyi vatandaş kavramının ders kitaplarında dönemselsel değişimlerine ışık tutmuştur (Üstel, 2016).

Fatma Gürses tarafından da yurt bilgisi ders kitapları üzerine bir doktora çalışması yapılmıştır. “Türkiye’de Ders Kitaplarında Yurttaşlık: Cumhuriyet’in Kuruluş Yıllarından Bugüne Kavramsal Dönüşümü” adlı bu çalışmada genel bir çerçevede yurt bilgisi kitaplarındaki vatandaşlık eğitimi ele alınmıştır (Gürses, 2010.)

Arzu Altındağ tarafından yapılan çalışmada ise “Tek Parti Dönemi’nde (1924-1946) İlkokullarda Vatandaşlık Eğitimi” ders kitaplarıyla analiz edilmiştir. Bu çalışmada tek parti politikalarının eğitime yansımaları ve vatandaşlık eğitimi kitaplarına yansımaları ele alınmıştır (Altındağ, 2013).

Sena Coşğun’un “Atatürk dönemi yurt bilgisi ders kitaplarının eğitim felsefesi ve sosyolojisi açısından değerlendirilmesi” adlı çalışması ise Atatürk dönemi eğitim politikalarının anlaşılması ve bu dönemin ders kitaplarındaki eğitim felsefesi ve sosyolojisinin ne olduğunu araştırma konusu etmiştir (Coşğun, 2015).

Muhammet Demirkaya’nın “Musahabat-i Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye adlı ders kitaplarının transkripsiyonu ve değerlendirmesi” adlı yüksek lisans tezi de bu dönemin ders kitaplarını inceleyen sınırlı çalışmalardan biridir (Demirkaya, 2014).

Erhan Tuna tarafından “Bir Osmanlı Ders Kitabı Olan Rehber-i İttihâd Çerçevesinde II. Meşrutiyet Dönemi’nde Vatandaşlık Eğitimi” başlıklı yüksek

lisans çalışması ise ders kitabını içerik analizi yöntemi ile ele almış diğer çalışmalardan biridir (Tuna, 2008).

Yine İsmet Parlak tarafından “Türkiye’de İdeoloji-Eğitim İlişkisi: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme” bu alandaki önemli çalışmalardan bir diğeridir. Cumhuriyet döneminin genel özellikleri ile birlikte tarih ve yurt bilgisi ders kitaplarında dönemin betimlemesi yapılmıştır (Parlak, 2005).

Türkiyede yurttaşlığı ele alan önemli bir başka çalışma da Aylin Kılıç Oğuz’un “Fedakâr Eş Fedakâr Yurttaş” çalışmasıdır. Kılıç Oğuz bu çalışmasında 1970-1990 arası dönemi kapsayan yurttaşlık algısının ders kitaplarında nasıl ele alındığını betimlemiştir (Oğuz Kılıç, 2007).

Mehmet Fatih Alptekin “Yurttaşlığın Tarihi Gelişimi” adlı yüksek lisans teziyle yurttaşlık kavramının tarihsel gelişimi ile ilgili literatür taraması yapmıştır (Alptekin, 2005).

Ayşe Kadioğlu, “Vatandaşlığın Dönüşümü” adlı çalışma ile literatürde yurttaşlık çalışmaları diye adlandırılan önemli çalışmaları bir araya getirerek, tarihsel ve karşılaştırmalı bir bakış açısıyla vatandaşlık/yurttaşlık kavramına yüklenen anlamları, vatandaşlık kavramının son dönemde geçirdiği dönüşümü ve bugün için taşıdığı anlamı irdelemiştir (Kadioğlu, 2008).

Nuri Doğan “İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)” isimli çalışması da II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemi politikalarını dönemin ders kitaplarına göre ele almıştır. Malumat-ı medeniye dersi için okutulan bazı kitaplar da incelenmiştir (Doğan, 1994).

Ezgi Güzel Polat, “Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı” adlı çalışmasıyla vatandaşlık kavramının Osmanlı’dan günümüze kadar geçirdiği değişim ve dönüşümleri ele almış; vatandaşlık konusundaki tartışmalar ve çözümlere değinmiştir (Güzel Ploat, 2011).

Özlem Kaygusuz “Modern Türk Vatandaşlığı Kavramının Erken Öncüleri: Millî Mücadele Döneminde Ulusal Vatandaşlığın Kuruluşu” adlı çalışmasında 1919-1923 arası dönemde modern ve ulusal kimliğin inşa sürecini dış politikayla ele almıştır (Kaygusuz, 2005).

Kenan Çetin “Türk Eğitim Tarihinde Sosyal Bilimler ve Sosyal Bilgilerin Tarihsel Süreci” isimli çalışmasında sosyal bilgiler programlarının amaçlarına kısaca değinmiştir (Çetin, 2003).

Araştırma Problemi

II. Meşrutiyet (1908) ile Osmanlı ülkesine gelen vatandaşlık kavramı kanunlar nezdinde kabul görerek öğretim programlarında ve ders kitaplarında yerini almıştır. II. Meşrutiyetten 1961’e kadar öğretim programları ve ders kitaplarıyla oluşturulmak istenen yurttaş profili ele alınarak ne gibi değişimlerin yaşandığı ve dönemin hükümetlerinin politikalarının yurttaşlık dersi üzerindeki yansımaları araştırılacaktır. Bu çerçevede II. Meşrutiyetle beraber ortaya çıkan Malumat-ı Vataniyeler ile başlayan sürecin 1961’e kadar öğretim programları ve ders kitaplarında nasıl bir değişim gösterdiği analiz edilmiştir.

Problem Cümlesi

II. Meşrutiyetten 1961’e kadarki süreçte ilkokul düzeyinde sunulan vatandaşlık eğitimi nasıl bir değişim göstermiştir?

Alt problemler

1. II. Meşrutiyetten 1961’e kadarki süreçte ilkokullara yönelik olarak hazırlanan vatandaşlıkla ilgili derslerin *öğretim programlarının yapısı* nasıl bir değişim göstermiştir?
2. II. Meşrutiyetten 1961’e kadarki süreçte ilkokullara yönelik olarak hazırlanan vatandaşlıkla ilgili derslerin *öğretim programlarında vatandaşlık eğitiminin amaçları* nasıl bir değişim göstermiştir?
3. II. Meşrutiyetten 1961’e kadarki süreçte ilkokullara yönelik olarak hazırlanan vatandaşlıkla ilgili derslerin *öğretim programlarının içeriği* nasıl bir değişim göstermiştir?
4. II. Meşrutiyetten 1961’e kadarki süreçte ilkokullara yönelik olarak hazırlanan vatandaşlıkla ilgili derslerin *öğretim programlarının amaç ve içerikleri ders kitaplarına* nasıl yansıtılmıştır?

5. II. Meşrutiyetten 1961'e kadarki süreçte ilkokullar için hazırlanan vatandaşlıkla ilgili *ders kitaplarının yapısı* nasıl bir değişim göstermiştir?
6. II. Meşrutiyetten 1961'e kadarki süreçte ilkokullar için hazırlanan vatandaşlıkla ilgili *ders kitaplarının içeriği* nasıl bir değişim göstermiştir?
7. II. Meşrutiyetten 1961'e kadarki süreçte ilkokullar için hazırlanan vatandaşlıkla ilgili *ders kitaplarında ön plana çıkarılan/vurgulanan konular ve kavramlar* nelerdir?
8. II. Meşrutiyetten 1961'e kadarki süreçte ilkokullarda sunulan vatandaşlık eğitimiyle ilgili *derslerin öğretim programlarında ve ders kitaplarında tasvir edilen ideal/iyi vatandaş profili* nasıl bir değişim göstermiştir?

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı 1908'den 1961'e kadar vatandaşlık eğitimi dersinin değişimini, öğretim programı ve ders kitabı boyutundan ele almak ve bu zaman diliminde vatandaşlık algısının değişimini incelemektir.

Araştırmanın Önemi

Öğretim programı eğitim sürecinin en önemli unsurlarından biridir. Çünkü hayatın başarılı bir şekilde sürdürülmesini sağlayacak becerilere eğitim programları öncülük etmektedir. Öğretim programı ile bireyler kısa ve uzun vadedeki becerilerini öngörürler. Öğretim programları bu becerileri kazanmada öğretmenlere kılavuz olur. Bu bakımdan öğretim programları zaman içindeki ihtiyaçlar ve bilimsel gelişmeler ışığında ülkelerin çıkarları doğrultusunda yenilenir. Türkiye'de ise 1924 ile başlayan ve 2018 programı ile güncellenen öğretim programı birçok kez değişime uğramıştır (Güzel ve Karadağ, 2013).

Bu çalışmada öğretim programlarının amacı, içeriği ve ders kitaplarına yansımaları incelenecektir. Ders kitapları içeriğinde; ders ile ilgili programı, hedefleri ve kazanımları barındıran çok önemli bir araçtır. Ders kitapları, öğrencilere nelerin aktarılacağı ve öğretileceği, dersi verenin ise neyi öğreteceğini tasarlayan kaynaklardır (Aktın, 2010). Öğrencinin derse motive olması, aktif

olarak katılması ve konuları takip edip eksikliklerini gidermesi bakımından ders kitapları son derece önemlidir (Cankılıç, 2010).

Ders kitapları bize dönemin ideolojisini, yetiştirilmek istenen insan profilini, okutulduğu dönemlere ait ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel olaylar hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Çünkü, nasıl bir yurttaş yetiştirilmek isteniyorsa eğitim kurumları ve ders kitapları da ona göre düzenlenmektedir. Her sistem ideolojik olarak kurulu düzeni içselleştirmiş bireyler yetiştirmek ister ve bunun en önemli yolu da kitaplardır. (Demokratik eğitim kurultayı, 1998).

Kitaplar toplumun dönüşüm araçlarıdır ve bu yönüyle bize aktardıkları çok önemlidir. Bu araştırma, vatandaşlık eğitimi ile ilgili yapılan çalışmalara katkı sağlama amacını taşımaktadır. Vatandaşlık eğitimi ülkelerin geleceği açısından büyük öneme sahip bir konudur. Vatandaşlık eğitimi ile bir arada yaşama düşüncesi, farklılıklara saygı ve yurttaş olma bilinci aşılanmaktadır. Vatandaşlık Eğitimi dersinin amacına bakıldığında, "millî, manevi ve insani değerler", "yasa", "insan hakları" "sorumluluk", "davranış", "başkalarının kişilik özelliklerine ve haklarına saygı", "toplumsal sorumluluk", "özgür ve demokratik toplum", "bilgi ve beceri", "özgür ve bilimsel düşünme" ve "yetenek ve kabiliyetlerini geliştirme" gibi birçok değer taşıdığı görülür (URL-1). Bu değerlerin aktarımı açısından vatandaşlık eğitimi çok önemli bir işlev görmektedir. Vatandaşlık eğitiminin diğer bir amacı da yalnızca hukuksal olarak değil, aynı zamanda sosyal anlamda yaşadığı toplumun değerlerine uyan ve topluma uyum sağlayan ideal bireyler yetiştirmektir (Hablemitoğlu ve Özmete, 2012).

Çalışmanın zaman aralığı 1908 ile 1961 tarihleri arasındaki vatandaşlık öğretim programları ile ders kitapları olacaktır. Daha önce yapılan çalışmalara bakıldığında bir bütünlük olgusundan ziyade kısa dönemli veya tek kitaba bağlı çalışmalar yapıldığı; ayrıca programlara hiç yer verilmediği görülmektedir. Bu çalışmada ise belirtilen tarihler arasındaki öğretim programları ve ders kitaplarına bir bütünsellik içinde yer verilerek II. Meşrutiyet döneminde okutulan vatandaşlık ders kitapları olan Malumat-ı Medeniyeler ile 1924, 1926, 1936, 1948 İlkokul/İlköğretim Programları ve ders kitapları incelenecektir. Bu suretle içerik ve anlayıştaki süreklilik veya farklılıklarla programların ders kitaplarıyla uyumu da ortaya konmuş olacaktır.

Bu bağlamda bu çalışmanın sonunda, ders kitaplarında ve öğretim programlarında Osmanlı devletinden günümüze Türk toplumunda yetiştirilmek istenen yurttaş profili incelenerek, değişen yurttaşlık algısına ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma II. Meşrutiyetin başlangıcı olan 1908 tarihinden Mustafa Kemal Atatürk döneminde çıkan programlar dikkate alınarak 1961 tarihine kadar sınırlandırılmıştır. Bu tarih aralığı belirlenirken vatandaşlık eğitiminin programlarda yer almaya başladığı dönem olan II. Meşrutiyet başlangıç olarak kabul edilmiştir. II. Meşrutiyet dönemi Türk toplumunun reayadan vatandaşlığa geçmiş olduğu dönemdir. 1961 tarihi ile sınırlandırılma nedeni ise Cumhuriyet rejiminin devlete egemen olduğu ve tek parti iktidarının uzun süre devlete hâkim olduğu bir dönem olmasıdır. Vatandaşlık eğitimindeki çalışmalara baktığımızda Osmanlının son dönemi ile Cumhuriyetin ilk yıllarında çok az sayıda ve sınırlı çalışmalar yapıldığını görmekteyiz. Bunun da nedeni bu dönemin eserlerinin Arap alfabesiyle yazılmış olmasıdır. Bu yönüyle bu çalışmada Osmanlı Devleti'ni son dönemi ile Türkiye Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Osmanlıca eserler Türkçeye transkripsiyon edilmiş ve bu anlamda ulusal literatüre önemli bir katkı yapacağı düşünülmektedir.

Araştırma 1913, 1924, 1926, 1936, 1948 programları ile sınırlı tutulmuştur. 1913 dönemi Türk toplumunun vatandaşlığa evrildiği dönemdir. Diğer dönemler Mustafa Kemal Atatürk'ün etkin olduğu ve Cumhuriyet idaresinin yetiştirmek istediği vatandaş türünün yoğunlukla geçtiği dönemlerdir. Her dönemin programı için ikişer adet ders kitabı araştırmaya dahil edilmiştir. Bu dönemlerde yayınlanan ders kitaplarının sayısı oldukça fazladır. Ders kitapları belirlenirken iki tane kriter göz önünde bulundurulmuştur. Birincisi araştırmaya dahil edilen ders kitaplarının okullarda kabul edilip okutulmuş olması, ikincisi de 1913 programı hariç diğer dönemlerde vatandaşlık eğitimi sadece dört ve beşinci sınıflarda olduğundan araştırma her dönem için bu sınıflara ait birer kitapla sınırlı tutulmuştur.

Araştırmadaki diğer bir sınırlılık da ders kitaplarının yapısal incelemesi yapılırken fiziki yönden incelemesi yapılmamıştır. Eserler geçmişe ait oldukları

için ciltlenme, baskı kalitesi, kâğıt kalitesi yönleriyle ele almak çok sağlıklı olmayacaktır. Ayrıca, eserler hem dijital ortandan elde edilmiş hem de kütüphanelerde elde edilen eserlerin bazılarının orijinal hali mevcut olmayıp sadece fotokopileri muhafaza edilmiştir. Diğer bir ifadeyle geçmişe ait eserleri günümüz şartlarında bu yönleriyle ele almak sağlıklı olmayacağı düşünülmüştür.

İkinci Bölüm

Yöntem

Bu bölümde araştırma modeli, verilerin toplanması ve verilerin analizi ile araştırmanın geçerliliği ve güvenilirliği ile ilgili çalışmalar yer almaktadır.

Araştırmanın Modeli

Vatandaşlık eğitimi ile ilgili yapılan doküman incelemesinde, dokümanların toplanmasını, analiz edilmesini ve vatandaşlık eğitimi anlayışına tarihsel perspektiften bakmayı amaçlayan bu çalışmada kullanılacak yöntem nitel araştırma yaklaşımlarından tarihsel araştırma deseni (Creswell, 2013) kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Nitel araştırma, “gözlem, görüşme, doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma” olarak tanımlanabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s.45).

Tarihsel araştırma deseni gündelik ya da gelecekteki olayların geçmişle ilişkilerini, nedenlerini, etki eden etkenleri ve gözlenen eğilimleri tespit etmek için yapılan sistematik veri toplamaya ve bunları değerlendirmeye dayanmaktadır. Pek çok eğitim uygulamaları, teorileri ve sorunlarının geçmiş olayların ışığında değerlendirildiğinde daha iyi anlaşıldığı gözlenmiştir (Gay, 1996).

Eğitim alanında tarihsel araştırma yönteminin önemi henüz bilinmemektedir. Araştırma desenleri içinde en zor olanlarından biri olmasına rağmen, tarihsel araştırmanın kullanımı eğitimcilere ve topluma büyük ölçüde yarar sağlayacaktır. Tarihsel araştırma diğer yöntemlerle çözüme kavuşturulamayan eğitimsel problemlerin çözümüne katkı sağlayabilir. Eğitimle ilgili bir fikrin tarihsel olarak çalışılması günümüz eğitim sisteminin nasıl oluştuğunun anlaşılmasında bize daha fazla yardımcı olabilir. Eğitimde tarihsel araştırma, eğitimsel teoriler ve uygulamaların bize neden ve nasıl geliştiğini göstererek, eğitimdeki yeni uygulamaların değerlendirilmesinde, eski uygulamaların kullanılmasına olanak sağlayarak siyaset ile eğitim, okul ile

toplum, yerel ile merkezi yönetim ve öğretmen ile öğrenci arasındaki ilişkiyi daha farklı bir bakış açısıyla anlamamıza yardımcı olabilir (Cohen, 2007).

“Şimdiki zamanı anlamak geçmişi bilmekle mümkün görülmektedir. Bugünün olayları ancak onları etkileyen geçmiş olaylarla olan ilişkilerinin kavranması suretiyle anlam kazanmaktadır. Örneğin bugünkü eğitim amaçlarımızı, felsefemizi, yöntemleri gelenek ve tüm faaliyetlerimizi anlayabilmek, eğitim sistemimizin geçmişi hakkındaki bilgimize bağlıdır. Bu bakımdan tarihsel araştırma yöntemi sosyal bilimler ve eğitim açısından büyük önem taşımaktadır” (Kaptan, 1977, s.147). Bu bağlamda; bu araştırmada II. Meşrutiyetle başlayıp 1961’e kadar devam eden süreçte ders kitapları ve öğretim programları tarihsel araştırma yöntemiyle incelenecek ve yapılan analizler sonucu ulaşılan sonuçlar raporlaştırılarak sunulacaktır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Tarihsel bir araştırmada kullanılacak malzemeler çok çeşitli olup bunlar doküman ve kalıntılar olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Dokümanlar daha çok yazılı, kalıntılar ise arkeolojik ve coğrafi kaynaklardır. Dokümanlar resmi kaynaklar, raporlar, hukuki belgeler, kurumlara ait kayıtlar, kuruluşlarla ilgili belgeler, yayınlar, hatıralar, biyografiler ve kişisel mektuplardan oluşur. Dokümanları seçmek, incelemek ve bunlardan olumlu yorumlamalar yapabilmek tarihsel yöntemin ana problemidir. Bu bakımdan araştırma yapılırken veri kaynaklarının neler olduğunu, bilgilerin nereden ve hangi yollarla sağlandığını bilmekte büyük fayda vardır (Kaptan, 1977). Bu araştırmada; MEB Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kütüphanesi, İSAM, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Yayınlar Dairesi, Millî Kütüphane Süreli Yayınlar Arşivi, Ferit Rağıp Tuncor Kütüphanesi ve Erzurum Atatürk Üniversitesi Özege Koleksiyonu taranarak dönemlerin müfredat ve ders kitapları toplanmıştır.

Ders kitapları

Ali Rıza: Malumat-ı ahlâkiye ve medeniye (1910).

Ahmet Cevad Emre: Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (1922).

Muslihiddin Adil: Malumat-ı Vataniye İlk mektep-dördüncü sınıf (1924).

Muslihiddin Adil: Malumat-ı Vataniye İlk mektep-beşinci sınıf (1924).

Ali Kami: Yurt bilgisi. İlk mektep-dördüncü sınıf (1929).

Ali Kami: Yurt bilgisi. İlk mektep-beşinci sınıf (1929).

Bedia Ermat ve Kemal Ermat: Yurt Bilgisi Dersleri: dördüncü sınıf (1943).

Bedia Ermat ve Kemal Ermat: Yurt Bilgisi Dersleri: beşinci sınıf (1943).

Hasan Ali Yücel ve Rakım Çapala: Yurttaşlık Bilgisi (1955).

Tülin Hayri: Yurttaşlık Bilgisi-İlkokul 5. Sınıf (1958).

Öğretim programları

İlmekteplerin Müfredat Programı (1913).

İlmekteplerin Müfredat Programı (1924).

İlmekteplerin Müfredat Programı (1926).

İlkokul Programı (1936).

İlkokul Programı (1948).

Bu çalışmada, elde edilen verilerin değerlendirilmesinde betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Betimsel analizde temel amaç elde edilen bulguları daha önceden belirlenen kavramsal çerçeve etrafında yorumlamaktır.

Betimsel analizde raporlaştırılmaya çalışılan dokümanları çarpıcı bir şekilde açıklayabilmek için doğrudan alıntılama yöntemine sıklıkla başvurulur. Betimsel analizde diğer önemli bir amaç ise bulguların yorumlanan ve düzenlenen son halini okuyucuya sunmaktır.

Bu amaçla elde edilen veriler, önce sistematik ve açık bir biçimde betimlenir. Daha sonra yapılan bu betimlemeler açıklanır ve yorumlanır, neden sonuç ilişkileri irdelenir ve birtakım sonuçlara ulaşılır.

Araştırmanın temel problemi ve amacına bağlı olarak geliştirilen varsayım ve hipotezlerin tespiti de araştırmanın üzerine kurulu olduğu bir diğer önemli aşamadır. Varsayım ve hipotezler, verilerin iletişim sürecinin ya da aktarılan mesajların hangi hedefe yönelik bulunduğu ve hangi araştırma planının çalışma için uygun olduğunun belirlenmesi bakımından önemlidir.

Bunun için ise hipotezlerin mantıksal, akılcı, kavramsal olarak açık ve net, olgusal olarak test edilebilir, olgular arasında bağlantı kurulabilir, uygulanabilir ve pragmatik bir gereksinimden kaynaklı olması gerekmektedir” (Tavşancıl ve Aslan, 2001, s.51). Araştırmanın ikinci aşamasındaki diğer önemli bir husus evren ve örneklemin belirlenmesidir. Bilimsel araştırmaların tümünde olduğu gibi betimsel analizde de evren ve örneklemin belirlenmesi zaman, maliyet ve sınırlılıklar açısından son derece önemlidir. Bundan dolayı çalışmayı genel evreni temsil edecek şekilde sınırlamak çalışma alanına giren diğer tüm materyallere ulaşmak zorunda bırakmayacaktır (Parlak, 2005). Ders kitapları ve öğretim programları bir bütün olarak 1908’den 1961’e kadar olan kısmı evren olarak kabul edilerek ayrıca bir örnekleme başvurulmamıştır.

Araştırmada elde edilen bulguların çözümlenmesinde nitel araştırma yöntemine dayalı betimsel analizden yararlanılmış ve veriler araştırmanın kuramsal çerçevesine dayalı olarak önceden belirlenen problemler çerçevesinde derinlemesine incelenmiştir.

Betimsel analiz dört aşamadan oluşur (Sözbilir, 2009). Bunlar;

Betimsel analiz için bir çerçeve oluşturma, Tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması ve bulguların yorumlanmasıdır.

1. Betimsel analiz için bir çerçeve oluşturma

Araştırma sorularında, araştırmanın kavramsal çerçevesinden ya da görüşme veya gözlemlerde yer alan boyutlardan yola çıkarak veri analizi için bir çerçeve oluşturulur. Bu çerçeveye göre verilerin hangi temalar altında düzenleneceği ve sunulacağı belirlenir. Eğer daha önceden belirlenmiş bir kavramsal çerçeve yoksa, betimsel analizi kullanmak güçtür.

Araştırmada veri yoğunluğu nedeniyle veriler araştırma problemleri ile sınırlandırılmıştır. Elde edilen verilerin Osmanlıcadan Türkçeye transripsiyonu yapılmıştır. Belirlenen problemler çerçevesinde araştırmanın verileri betimsel analize tabi edilmiştir.

2. Tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi

Bu aşamada, daha önce oluşturulan çerçeveye göre elde edilen veriler okunur ve düzenlenir. Bu aşamada, verilerin tanımlama amacıyla seçilmesi,

anlamli ve mantikli bir biçimde bir araya getirilmesi söz konusudur. Oluşturulan çerçeveye göre bazı veriler dışarıda kalabilir ya da önemli olmayabilir. Ayrıca sonuçlar yazılırken kullanılan doğrudan alıntılar da seçilir.

İlk olarak toplanan dokümanların Osmanlıca olanlarını transkripsiyonu yapılmış ve transkripsiyon işleminden sonra iki uzman ile birlikte orijinal nüshaları ile karşılaştırılarak transkripsiyon hataları düzeltilmiştir. İlk transkripsiyon işlemi tamamlandıktan sonra veriler okunmuş ve araştırma sorularıyla ilgili kısımlar betimsel analiz ile irdelenmiştir. Çeviriler yapıldıktan sonra araştırma problemleri ile ilgili veriler kullanılmış, diğer veriler dışarda bırakılmıştır.

3. Bulguların tanımlanması

Bu aşamada düzenlenen veriler tanımlanır ve gerekli yerlerde doğrudan alıntılarla desteklenir. Bu aşamada verilerin kolay anlaşılır ve okunabilir bir dille tanımlanmasına ve gereksiz tekrarlardan kaçınılmasına dikkat edilmelidir.

Bu bölümde her bir araştırma problemi ile ilgili veriler orijinal hallerine sadık kalınarak ilgili bölümlere doğrudan alıntılanmıştır.

4. Bulguların yorumlanması

Tanımlanan bulguların açıklanması, ilişkilendirilmesi ve anlamlandırılması bu aşamada yapılır. Bulgular arasındaki neden-sonuç ilişkilerinin açıklanması ve gerekirse farklı olgular arasında karşılaştırma yapılması, araştırmacı tarafından yapılan yorumun daha nitelikli olmasına yardımcı olur.

Bu aşamada elde edilen veriler araştırma problemleri çerçevesinde yorumlanmıştır. Veriler yorumlanırken dönemlerin karşılaştırılması yapılmış, dönemlerdeki önemli olayların veriler üzerindeki etkisine değinilmiştir.

Geçerlilik ve güvenilirliğin sağlanması

- Nitel araştırmalarda iç geçerliliğe karşılık olarak inandırıcılık kavramı ön plana çıkmaktadır. Doküman incelemesinde verilerin inandırıcılığının artırılması için elde edilen verilerin açık ve tutarlı sunulması ve veri analiz sürecinde başka uzman bir araştırmacının teyidinin alınması gerekmektedir. Bu bakımdan veri analiz sürecinde incelenecek veriler açık

anlaşılır bir şekilde sunulacak ve Osmanlıca bilen uzmanların görüşleri alınacaktır. Araştırmanın güvenilirliği için toplanan veriler birbirleriyle karşılaştırılarak yorumlanmış ve eleştirel bir göz ile ele alınmıştır. Araştırma kapsamında konuyla ilgili bilgisi olan kişilere ulaşılması yoluyla elde edilen verilerin kontrol ettirilmesi sağlanacak ve son olarak ulaşılan sonuçlar ham veriler ile karşılaştırılarak verilerin güvenilirliği sağlanacaktır (Cansız Aktaş, 2014). Veriler toplanırken uzman görüşleri dikkate alınmıştır.

- Alınan verilerin orijinalikleri uzman ile birlikte kontrol edilmiştir.
- Transkripsiyon yapılırken ve yapıldıktan sonra da uzman ile tekrardan kontrol edilmiştir.
- Veriler toplanırken hangi tarihte hangi yasaya uygun bir şekilde çıkartıldığı ve okullarda bu kitapların okutulup okutulmadığı talim ve terbiye kararlarına bakılarak teyit edilmiştir. Araştırma ve analiz sürecinde izlenen tüm aşamalar ayrıntılı bir biçimde açıklanmıştır.
- Veriler aktarılırken, yorum katmadan ve verinin orijinalliğine sadık kalınarak doğrudan alıntılar ile sunulmuş, yorumlar dönemin önemli olayları ışığında daha sonra eklenmiştir.
- Araştırmada kullanılan orijinal dokümanlar, bu süreçte yapılan analizler ve araştırma raporunda temel oluşturan önemli notlar, araştırmacının notları, program ve kitaplar ham hali ve çevirileriyle birlikte gerektiğinde uzman denetimine sunulmak üzere saklanmıştır.

Üçüncü Bölüm

Bulgular

Bu bölümde verilerin analiz edilmesi neticesinde, araştırmanın alt problemlerine bağlı olarak araştırmanın bulguları ile yorumlarına yer verilmiştir.

Öğretim Programlarının Yapısına İlişkin Bulgular ve Yorumlar

1913 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin genel yapısı

Programın Giriş kısmında program ile ilgili şu bilgiler verilmektedir;

Program “*Musahabat-ı Ahlakiye (Diniye, Tarihiye, Medeniye)*” adı altında *Mektebi ibtidaiye ders programı, Altı, beş, dört ve üç dersane ve mualimli mekteblere mahsus.*

Musahabat-ı Ahlakiye (Diniye, Tarihiye, Medeniye) dersi günümüz Türkçesinde ahlak, din, tarih ve medeniyet sohbetleri anlamına gelmektedir.

1913 programını devrelere bölünerek 2+2+2 şeklinde oluşturulmuştur;

Devre-i Ülä 1. sınıf (ilk devre)

Devre-i Ülä 2. sınıf

Devre-i Mutevassıta 1. sınıf (orta devre)

Devre-i Mutevassıta 2. sınıf

Devre-i Âliye 1.sınıf (son devre)

Devre-i Âliye 2.sınıf

Programda ders saatleri Devre-i ülä birinci sınıfta haftada üç saat, ikinci sınıfta ise iki saat olarak planlanmıştır. Devre-i Mutevassıta birinci ve ikinci sınıf ile devre-i aliye birinci ve ikinci sınıflarında ise haftada birer saat olarak planlanmıştır.

Program tek bir metin üzerinde ele alınmıştır. Programın amaçlarına yer verilmemiştir. Programda didaktik bir usul hakimdir. Programda dersin hangi yöntem ile anlatılacağı ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

Programın felsefesini belirten ayrı bir metin yoktur. Programdaki kavram, beceri ve değerler açık bir şekilde belirtilmemiş sadece programın içerik kısmında yer verilmiştir (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1913).

Musahabat-ı Ahlakiye (Diniyye, Sıhhiyye ve Medeniyye) dersinin haftalık saatleri tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1

1913 Tarihli İlkokul Programında Haftalık Ders Dağılımı

DERSLER	Devre-I Ūlâ		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Aliye	
	1.Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf
Elifba	6	3				
Kur'an-ı Kerim ve Malumat-ı Diniyye	1	1	3	3	2	2
Musahabat-ı Ahlakiye (Diniyye, Sıhhiyye ve Medeniyye)	3	2	1	1	1	1
Kıraat (okuma)	3	3	2	2	2	2
İmla		1	1	1	1	1
Yazı (Sülüs, Rika)			1	1	1	1
Sarf ve Nahiv (Arapça Dil Bilgisi)		1	2	1	1	1
Tahrir (Yazma)		1	1	1	2	2
Tarih		1	2	2	2	2
Coğrafya		1	1	2	2	2
Hesap	4	2	2	2	2	2
Hendese (Geometri)			1	1	1	1
Eşya Dersleri	4	2	2	2	2	2
Ziraat	2		2	2	2	2
Resim	1	1	1	1	1	1
El İşleri	4	2	2	2	2	2
Terbiye-i Bedeniyye Sıhhiye ve Asker Talimi	1	1	1	1	1	1
Musiki				1		
TOPLAM	29	21	25	25	25	25

İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1913, S. 3.

1924 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin genel yapısı

1924 programı “*Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye*” adıyla düzenlenmiştir. Günümüz Türkçesinde ahlak sohbetleri ve vatan hakkında bilgiler anlamına gelmektedir.

Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye dersi birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı sınıflarda haftada birer ders şeklinde planlanmıştır. Programın içeriğinde birinci, ikinci ve üçüncü sınıf konularına dair bir bilgi

bulunmamaktadır. Programda sadece dördüncü ve beşinci sınıf konuları ile ilgili bölümler mevcuttur.

Program tek bir metin üzerinde ele alınmıştır. Programda didaktik bir üslup hakimdir. Programın giriş kısmında amaçlarına yer verilmiştir. Programda dersin hangi yöntem ve örnekler ile anlatılacağı belirtilmiştir.

Programın felsefesini belirten ayrı bir metin yoktur. Programdaki kavram, beceri ve değerler açık bir şekilde belirtilmemiş sadece programın içerik kısmında başlıklar halinde yer verilmiştir. Dördüncü ve beşinci sınıflarda hangi konuların hangi başlıklar altında okutulacağı belirtilmiştir (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1924).

Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye dersinin haftalık saatleri tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2

1924 Tarihli İlkokul Programında Haftalık Ders Dağılımı

DERSLER		1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	5. Sınıf
Türkçe	Elifba	12	-	-	-	-
	Kıraat (irşad Temsil)	-	4	3	2	2
	İmla	-	2	2	1	1
	Tahrir	-	1	2	2	2
	Sarf	-	-	-	1	1
	Yazı (Sülüs ve Rika)	-	2	1	1	1
	Kur' an-ı Kerim ve Din Dersleri	-	2	2	2	2
	Hesap	2	3	3	3	2
	Hendese	-	-	-	1	2
	Tarih	-	-	1	2	2
	Coğrafya	-	-	1	2	2
	Tabiat Tetkiki, Ziraat, Hıfzıssıhha	3	3	2	2	2
	Musahabat-ı Ahlakiyye ve Malumat-ı Vataniyye	1	1	1	1	1
	Resim	2	2	2	2	2
	El İşleri	2	2	2	2	2
	Musiki	2	2	2	1	1
	Terbiye-i Bedeniyye	2	2	2	1	1
	Toplam	26	26	26	26	26

İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1924, S. 3.

1926 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin genel yapısı

1926 programında vatandaşlık eğitimi “yurt bilgisi” adıyla yer almıştır. Program dördüncü ve beşinci sınıflarda haftada ikişer ders olacak şekilde planlanmıştır. Programın giriş kısmında program ile ilgili şu bilgilere yer verilmiştir;

Türkiyeyi bir iş ve aile yurdu olmak üzere mütaala etmek. Mülkiyet ve aile esasına müstenid demokratik bir devlet olan Türkiyenin ancak bu nokta-yı nazardan mütaalası genç talebede devlet, yurt, millet ve milliyet hakkında esaslı bir bilgi husule getirebilecektir. İşte program bu noktayı nazardan ve bu prensip etrafında tertip olunmuş ve mevzuların mantiki bir surette tevalisine (devam etmesine) çok dikkat edilmiştir. Dördüncü sınıfın ders mevzuu daha ziyade mahalli hayatın, mahalli ve belediye teşkilatının tetkikinden tereküb eder. (Oluşur) Beşinci sınıfın mevzuuna bütün Türkiyenin iktisadi, idari ve siyasi teşkilatı dahildir (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1926, S. 83).

Buradan da anlaşılacağı üzere programda dördüncü ve beşinci sınıflarda anlatılacak mevzular belirtilmiştir. Dördüncü sınıflarda daha çok mahalli teşkilatlar ve çocuğun yaşadığı çevreyi öğrenmesi amaçlanırken beşinci sınıflarda ise Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi, idari ve ekonomik yapısının öğretilmesi amaçlanmıştır.

Program dördüncü ve beşinci sınıflarda haftada ikişer saat olarak planlanmıştır. Giriş kısmında programın amaçları açık bir şekilde belirtilmiştir. Program didaktik bir yöntem ile ele alınmıştır. Programda tedrisatta gözetilecek cihetler başlığıyla derste hangi yöntem ve metotların kullanılacağı da ayrıca belirtilmiştir.

Programdaki kavram, beceri ve değerler hakkında açıklamalara yer verilmiştir. Programın felsefesine ilişkin bir bilgi ise bulunmamaktadır (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1926).

Yurt Bilgisi dersinin haftalık saatleri tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3

1926 Tarihli İlkokul Programında Haftalık Ders Dağılımı

DERSLER	I.DEVRE			II.DEVRE	
	1. Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf	4.Sınıf	5.Sınıf
Türkçe	Elifba	12	-	-	-
	Kıraat	-	4	4	2
	İmla	-	3	2	1
	Tahrir	-	2	2	2
	Kavaid	-	-	-	1
	Yazı	-	3	2	1
Din		-	-	1	1
Hayat Bilgisi		4	4	4	-
Hesap-Hendese		2	2	3	3
Tarih		-	-	-	2
Coğrafya		-	-	-	2
Tabiat Dersi		-	-	-	2
Eşya Dersi		-	-	-	2
Yurt Bilgisi		-	-	-	2
Resim-El İşi		4	4	4	3
Musiki		2	2	2	1
Jimnastik		2	2	2	1
Ev İdaresi (Kızlar İçin)		-	-	-	1
Dikiş (Kızlar İçin)		-	-	-	1
Toplam		26	26	26	26

İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1926, S. 3.

1936 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin genel yapısı

1936 programında vatandaşlık eğitimi “yurt bilgisi” adıyla yer almıştır. Programda yurt bilgisi dersi dördüncü sınıflarda haftada iki saat beşinci sınıflarda ise bir saat şeklinde planlanmıştır.

Programın amaçları belirtilmiştir. Programda didaktik bir yöntem hakimdir. Programın felsefesine ilişkin bir bilgiye yer verilmemiştir. Programda öğretilecek kavram, değer ve becerilere ilişkin bilgilere örnekler ile yer verilmiştir. 1924 ve 1926 programlarının aksine 1936 programında dördüncü ve beşinci sınıf konuları ayrıca belirtilmemiş, tek bir başlık altında, tek bir metin üzerinde gösterilmiştir (İlkokul Programı, 1936).

Yurt Bilgisi dersinin haftalık saatleri tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4

1936 Tarihli İlkokul Programında Haftalık Ders Dağılımı

DERSLER	I.DEVRE			II.DEVRE	
	1.Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf	4.Sınıf	5. Sınıf
Türkçe	10	7	7	6	6
Tarih	-	-	-	2	2
Coğrafya	-	-	-	2	2
Yurt Bilgisi	-	-	-	2	1
Tabiat Bilgisi	-	-	-	3	3
Aile Bilgisi	-	-	-	2	2
Hayat Bilgisi	5	6	7	-	-
Hesap-Hendese	4	4	4	4	5
Resim-İş	4	4	4	2	2
Yazı	-	2	1	1	1
Müzik	1	1	1	1	1
Jimnastik	2	2	2	1	1
Toplam	26	26	26	26	26

İlkokul Programı, 1936 S. 4.

1948 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin genel yapısı

1948 Programında vatandaşlık eğitimine “yurttaşlık bilgisi” adıyla yer verilmiştir. 1948 Programında yurttaşlık bilgisi dördüncü sınıflarda haftada iki ders, beşinci sınıflarda ise haftada bir ders şeklinde planlanmıştır.

Programın giriş kısmında programın amaçları açık bir şekilde belirtilmiştir. Programda didaktik bir yöntem hakimdir. Programın felsefesi ayrıca belirtilmemiştir. Programda derslerin hangi yöntem ve metodlar ile anlatılacağı hangi örnekler ile konuların zenginleştirilebileceği de belirtilmiştir.

Programda dördüncü ve beşinci sınıf konuları ayrı bir şekilde üniteler halinde belirtilmiştir. Programdaki kavram, değer ve beceriler hakkında kısa açıklamalara yer verilmiştir (İlkokul Programı, 1948).

Yurttaşlık Bilgisi dersinin haftalık saatleri tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5

1948 Tarihli İlkokul Programında Haftalık Ders Dağılımı

DERSLER	I.DEVRE			II.DEVRE	
	1.Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf	4.Sınıf	5.Sınıf
Hayat Bilgisi	5	6	7	-	-
Türkçe	10	7	7	6	6
Tarih	-	-	-	2	2
Coğrafya	-	-	-	2	2
Yurttaşlık Bilgisi	-	-	-	2	1
Tabiat Bilgisi	-	-	-	3	3
Matematik	4	4	4	4	5
Aile Bilgisi	-	-	-	2	2
Resim-İş	4	4	4	2	2
Yazı	-	2	1	1	1
Müzik	1	1	1	1	1
Beden Eğitimi	1	2	2	1	1
TOPLAM	26	26	26	26	26

İlkokul Programı, 1948, S. 24.

Vatandaşlık Eğitiminin Amaçlarına İlişkin Bulgular ve Yorumlar

1913 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin amaçları

1913 Programında Musahabat-ı Ahlakiye (Diniye, Tarihiye, Medeniye) adıyla verilen dersin genel amaçlarına programda yer verilmemiştir.

1924 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin amaçları

1924 Programda Musahabat-ı ahlakiye ve malumat-ı vataniye derslerinin amaçları öğrencilere, her zaman ahlaki değerlere göre davranmak, bir takım evrensel ve millî değerler ile hak ve sorumluluklarını kazandırmak olarak belirtilmiştir. Bu amaçlar programda şu şekilde yer almıştır;

“Musahabat-ı ahlakiye ve malumat-ı vataniye derslerinin gayesi gençlere Türkiye Cumhuriyeti'nin bir vatandaşı olmak sıfatıyla malik oldukları hak ve vazifeleri tanıtmak, bütün hareketlerinde hâkim olması lazım gelen ahlak esaslarını telkin etmek, velhasıl millî ve insani vazifelerini takdir ve ifa edebilecek bir hale getirmektir” (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1924, S. 28).

1924 programı aracılığıyla öğrencilere vatandaşlık hakları ve vazifeleri aktarılmak istenmiştir. Bu kısmın özellikle programın girişine konulması II. Meşrutiyet ile birlikte reayadan vatandaşa geçen Türk toplumunun haklarını bilmesi, görev ve sorumluluklarının bilincinde olması amaçlanmıştır. Bu amaç programda şu şekilde belirtilmiştir;

“Musahabat-ı ahlakiye ve malumat-ı vataniye derslerinin gayesi gençlere Türkiye Cumhuriyeti'nin bir vatandaşı olmak sıfatıyla malik oldukları hak ve vazifeleri tanıtmak” (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1924, S. 28).

Programda toplumsal düzene riayet hususunda bir farkındalık oluşturmak amacı ile şu ifadelere yer verilmiştir;

“Birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda musahabat-ı ahlakiye dersleri ahlaki esasları çocukların vicdanında canlı bir surette yaşatacak samimi musahabeler şeklinde verilecektir. Muallim, bu musahabeler esnasında yüksek ahlak ve fazilet numunelerini gösterecek büyük millî kahramanların menkıbelerini, büyük âlim, hür kâşiflerin bilhassa çocuk kahramanların hayat ve faaliyet ve sergüzeştlerini cazip hikayeler şeklinde anlatacaktır” (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1924, S. 28).

1924 programında evrensel ahlaki değerlerin öğretilmesine önemli bir yer verildiği, programlar ve ders kitapları incelendiğinde “ahlak” kavramının sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Programın başlığında da “*Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye*” adıyla bu kavrama yer verilmiştir. 1924 programının amaçları kısmında evrensel ahlaki değerlerle ilgili birtakım kavramlara yer verilmiştir. Bu kavramlar;

“Bu devrede çocuklara mücerred ahlak kaidelerini öğretmekten ziyade kendilerine ahlaki ve içtimai itiyadlar kazandırmak lazımdır. Bunun için mektebin maddi ve manevi hayatı, çocuklarda temizlik, intizam, nezaket, doğruluk, teavün ve tesanüd, güzel ve iyi şeylere karşı muhabbet, vazifeşinaslık, gibi itiyadları tesis edebilecek bir tarzda tertib ve tanzim edilmelidir. Çocukların daha ilk sınıftan itibaren mektebin umumi hayatına iştirak ettirilmesi, yaşlarının, idraklerinin derecesine göre kendilerine küçük vazifeler tevdi olunması, koleksiyonların, sınıf müzesinin kütüphanenin, mektep bahçesinin müştereken vucuda getirilmesi bazı işlerin müştereken yapılması, bazı eşyanın müştereken imal edilmesi gibi tedbirler, çocuklarda intizam ve faaliyet, teavün ve tesanüd, şahsi ve müşterek mesuliyet hisleri gibi en yüksek ahlaki ve içtimai kabiliyetlerin inkişaf ve takviyesine hizmet eder” (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1924, S. 28).

Programda çocuklara ahlak eğitiminin okul ortamında kazandırılması ve özellikle hayattaki kahramanların yaşamlarından örneklerle bu konunun desteklenmesi gerekliliğine değinilmiş, birtakım değerlerin çocuklarda alışkanlık haline gelmesi için okul ortamında onlara bu konularda vazifeler vererek yaparak ve yaşayarak öğrenmeleri amaçlanmıştır.

Programın amaçlarından bir diğeri de öğretmen ve öğrenci ilişkilerini düzenleyerek bu ilişkinin öğrenme üzerindeki etkilerini artırmaktır. Etkinlik vakitlerinde öğretmenler ile öğrencilerin daha sıcak ilişkiler kurması, okul dışı konuları da konuşarak onların hayatlarına temas edilmesinin eğitim sürecini daha olumlu etkileyeceği belirtilmiştir. Bu husus programda;

“Muallimi talebeye yaklaştırmaya, sevdirmeye ve çocuklarda ahlaki hislerin inkişafına hizmet eden musahabe ve hasbihal saatlerinde muallim talebenin mektep dahil ve haricindeki faaliyetlerini mevzubahis edecek ve iyi ve fena hareketler üzerine çocukların nazarı dikkatini celb edilecektir. Günün şayan-ı dikkat hadisesi, pek canlı musahabe ve münakaşa mevzuu teşkil edebilir. Muallim, bu gibi tesadüflerden daima istifade etmelidir”

şeklinde ifade edilmiştir (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1924, S. 29).

Programın amaçlarından biri de sorgulayan, araştıran özgür bireylerin yetiştirilmesi olmuştur. Nitekim çocukların körü körüne bağlanmalarını ve sıkı bir sınırlama ve cezalandırma yöntemiyle gelişimlerine müsaade etmemenin, yardımlaşma ve dayanışma duygularının gelişmesine imkân tanımamanın ancak otoriter yönetimlerin isteyeceği bir şey olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, çocukların okulda maddi ve manevi hayatlarıyla ilgili konularda tartışıp öğrenmesi, kendi kabiliyetlerine göre görevler alması, kendilerine özgürlüklerini kullanarak kişiliklerini geliştirecek imkân ve fırsatlar tanınması gerektiği de belirtilmiştir.

Bu yönüyle çocuklar fikirlerini özgürce söyleyerek; sosyal sorumluluklarının ve görevlerinin bilincine varacak, kişisel menfaatini toplumun menfaatine feda edecek; kanun ve nizamlara bu yönüyle uyacak; özgür, girişimci, görev bilinci ile yetkili vatandaşlar olacaklardır. Kendi hayat tecrübeleriyle en ideal yönetim tarzının Cumhuriyet olduğunu anlayarak onu yaşatma ve korumayı içselleştirip, onun için hiçbir fedakarlıktan kaçınmayacaklardır. Bu hususlar programda;

“Daha ilk sınıftan itibaren başlayan bu inzibat sistemi yukarı sınıflarda daha ziyade tevsi edilecek ve çocuklar az çok mektebin umumi hayatına ve inzibat mesuliyetine bilfiil iştirak ettirilecektir. Çocuklardan körü körüne itaat ve inkiyad (boyun eğme) isteyen, onları lüzum ve hikmetini anlamadıkları sıkı bir nizam ve mücazat (Ceza) silsilesiyle tahdit ve takyid, şahsiyet ve seciyelerinin inkişafına müsaade etmeyen, teavün ve tesanüd hislerinin teessüsüne imkân bırakmayan mektep, ancak mutlakiyet-i idarenin istediği fertleri yetiştirebilir. Çocukları mektebin maddi ve manevi hayatıyla alakadar olan bütün meselelerin münakaşasına ve halline iştirak ettirmek, kendilerine idrak ve kabiliyetleri nispetinde vazifeler tevdi etmek, hürriyetlerini istimal,

şahsiyetlerini inkişaf ettirecek fırsat ve imkanlar hazırlamak lazımdır. Çocuklar, bu suretle fikir ve düşüncelerini serbest söylemek, haklarını müdafaa ve vazifelerini ifa etmek, içtimai mesuliyetlerden hislerine düşen kısmını almak, umumi işlere karşı alakadar olmak, şahsi menfaatlerini cemaatin müşterek menfaatlerine karşı feda eylemek, kanunlarla nizamlara müdrik bir surette itaat etmek itiyadlarını kazanır ve Türk cumhuriyetinin hür, faal müteşebbis, vazifeşinas ve salahiyyetli vatandaşları olarak yetişir mekteplerimizde bu suretle yetişen gençler, bizzat kendi tecrübeleriyle en muvafik ve en mükemmel tarz-ı idarenin cumhuriyet idaresi olduğunu fiilen öğrenmiş ve icabında onu müdafaa ve himaye için hiçbir fedakarlıktan çekilmeyecek bir hale gelmiş olurlar". şeklinde yer bulmuştur (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1924, S. 29).

Programın amaçları arasında çocuklara ileriki yaşamında kendi hayatlarını yoluna koyabilecek birtakım becerilerin kazandırılması da bulunmaktadır. Bu becerilerin kazandırılması şu şekilde belirtilmiştir;

"İlk mektebi terk edecek olan çocukların büyük bir kısmı tahsil hayatına veda edeceklerdir. Bu gençler hayata atıldıktan sonra mektepde tesadüf etmedikleri yahut çocukluk devresinde kendileri için mevzu bahis olamayan muhtelif ve mütenevvi hadiseler meseleler ve vaziyetler karşısında kaldıkları zaman faaliyetlerine muayyen bir istikamet verebilmeleri lazımdır. 5 senelik tahsil ve terbiyeden sonra hayata atılan gençlerin, içtimai hayatın mekanizmasını, bizzat temasta bulunacakları harsî, siyasi ve iktisadi müesseselerin mana ve ehemmiyetlerini, Türk cumhuriyetinin ne gibi fedakarlıklar pahasına teessüs ettiğini, hakiki dostlarını ve düşmanlarını, devlet makinesinin hangi esaslar üzerine kurulduğunu ve nasıl işlediğini mümkün olduğu kadar esaslı ve etraflı bir surette öğrenmeleri zaruridir. Çok terbiyevi ve aynı zamanda hayati ameli? bir kıymet ve faidesi olan bu malumatın yalnız son iki senede verilmesi muvafik görülmüştür" (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1924, S. 29).

İlkokuldan sonra eğitim hayatına devam edemeyen öğrencilere, beş yıllık eğitim boyunca ileride karşılarına çıkacak problemler ile baş edebilmeleri için gerekli becerileri kazandırmak, Türkiye Cumhuriyeti'nin nasıl zorluklar ile kurulduğunu ve devletin işleyişini öğretmek hedeflenmiştir. Bu önemli husus için eğitim yılının son iki senesinin bu konulara ayrılması gerektiği belirtilmiştir.

Genel itibarıyla 1924 programında evrensel ve millî değerler ile birlikte ahlaklı, hür düşünen, hak ve ödevlerini bilen, toplum menfaatini bireysel menfaatinin önünde gören, sosyal sorumluluklarının bilincinde, Cumhuriyet rejimini özümsemiş, onun devamını sağlayacak ve onu koruyacak olan, ilk beş yıllık eğitimde sosyal hayattaki problemlerini çözebilecek kadar farkındalık

kazanmış bireylerden oluşan bir vatandaşlar topluluğunun yetiştirilmesi amaçlanmıştır.

1926 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin amaçları

1926 programının amaçlarının ana muhtevasının iyi vatandaş yetiştirmek olduğu ve bu cihetle diğer derslerin merkezi olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle programın evrensel ve millî değerler ile birlikte birtakım farkındalıklar üzerine inşa edildiğini görmektedir.

Programda millî değerler şu şekilde ifade edilmiştir;

“Çocuklarda devlet, milliyet ve aile tesanüdüne ibtina (istinad) eden sağlam bir ahlakîyet hissi tevlid etmek ve yaşatmak” (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1926, S. 83).

Programlarda özellikle aileden başlayarak ahlaki değerlerin öğretilmesi amaçlanmıştır. Çünkü vatandaşlar topluluğunun en küçük yapı birimi olan ailenin iyi değerler üzerine bina edilmesinin iyi vatandaşların yetiştirilmesinde çok önemli bir işlevi olduğu düşünülmüştür.

Vatandaşlık eğitiminin önemi vatanını seven, vatanına sadık vatandaşlar topluluğu oluşturmaktır. Bu amaçla programda vatan sevgisinin çocuğa aşılmasına önem verilmiştir. Bunun nasihat ve irşad şeklinde ve soyut ifadelerle değil, daha uygun şekillerde telkin edilmesi gerektiği de vurgulanmıştır. Zikredilen bu hususlar programda şu şekilde ifade edilmiştir;

“Çocuğa en geniş mana ile yurdunu ve milliyetini sevdirmek (Bu muhabbetin mücerred ve çocuk için ekseriya mübhem kelimeler ile nasihat ve irşad şeklinde değil, onu imkan derecesinde şeniyetlerle temas ettirmek suretiyle müşahede, tetkik ve tefekküre müstenid olarak telkin edileceğini kaydetmek lazımdır)” (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1926, S. 83).

Programın amaçlarından biri de toplumsal düzen ve hukuk kurallarına uyan bireyler yetiştirmek ve onlara hak ve vazifelerine yönelik farkındalık kazandırmaktır. Bu amaçlar programda;

“Çocuğa içinde yaşadığı cemiyette kendisinin oynadığı ve oynayacağı rolü sezdirmek, onu, demokratik bir devlette vatandaşların hak ve vazifeleri hakkında esaslı bir fikre sahip etmek” olarak belirtilmiştir (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1926, S. 83).

Cumhuriyet rejimi ile oluşturulan yeni vatandaşlar topluluğunda daha ilköğretim döneminden başlanarak hak ve görev farkındalığının topluma empoze

edilmesi önemli bir düstur olarak kabul edilmiş ve bu husus programların ortak özelliklerinden birini teşkil etmiştir. Osmanlı toplumunun son yirmi yılı dışında insanlar reaya (kul) olarak görülmüştü. Toplumun herhangi bir hakkı anayasa ile güvence altında değildi. Dolayısıyla uzun yıllar boyunca hak ve sorumluluklarını bilmeyen bir topluma haklarını öğretmek programın temel gayelerinden biri olmuştur.

Programın amaçlarından biri de çocukları ülkenin sosyal hayatındaki gelişmelerden haberdar etmek ve çocuklarda ekonomik farkındalık oluşturmak olarak belirlenmişti. Aşağıdaki paragrafta görüldüğü üzere, bunu açıklarken çocukların dikkatinin millî müesseselere çekilmesi, ayrıca Türk sa'y ve teşebbüsü vurgulanarak da Türkün ekonomik ve medeni güç ve kabiliyetinin ortaya çıkartılıp yaşatılması üzerinde durulmuştur.

“Türk sa'y ve teşebbüsü ile meydana gelen ve aynı sa'y ve ikdam ile işletilen müesseselere (mesela: şimediferlere, seyr ü sefaine, bazı fabrikalara, millî bankalara, vatani ve hayırperver cemiyetlere ve ila ahir...) bil hassa atf-ı dikkat suretiyle çocukta Türkün iktisadi ve medeni kudret ve kabiliyeti hakkında itimad ve iman tevlid etmek ve yaşatmak” (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1926, S. 83).

Türkiye Cumhuriyeti için ekonomik bilinç çok önemliydi. Çünkü I. Dünya Savaşı'ndan yeni çıkmış, hayatta kalma mücelesi veren bir devlette ekonomik sorunların neler olduğu, devletin ekonomik gelirlere neden ihtiyaç duyduğu ve sınırlı olan kaynakların tasarruflu kullanılması gerektiği gibi hususların öğretilmesi önem arz ediyordu. Bu yönüyle ekonomik farkındalık bir vatandaşlık görevi olarak kabul edilmiş ve eğitimin de konusu olmuştur.

1936 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin amaçları

1936 Programında “yurt bilgisi” dersinin amaçları 1924 ve 1926 programının amaçları ile benzerlik göstermektedir. Bu programda da millî değerlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Millî değerler genellikle yurt sevgisi ve ulus devlet kavramlarıyla programda yer bulmuştur. Nitekim programın ana konularından biri, çok uluslu Osmanlı imparatorluğundan ulusal Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde Türk kimliğinin manası ve önemi olmuştur. Ayrıca Türk askeri ve ordusuna sevgi duyulması üzerinde durulmuştur. Bu kavramlar programın amaçlarında şu şekilde belirtilmiştir;

“Millet mefhumunu ve Türk Milletinin karakterini, ululuğunu, kudretini çocuklara kavratmak, Türk milletini sevdirmek, saydırmak, Türk askerini ve Türk ordusunu sevdirmek, saydırmak, bizim için askerliğin önemini kavratmak” (İlkokul Programı, 1936, S. 103).

Programın çocuklara kazandırmak istediği farkındalıkların en önemlisi ise Cumhuriyet rejimi olmuştur. Özellikle Saltanat ve Meşrutiyetten çıkıp bütün yetkileri elinde toplamış yeni vatandaşlar topluluğunun, Türk milleti için Cumhuriyetin ne anlam ifade ettiği ve neden önemli olduğunu, Türk toplumuna ne gibi kazanımlar getirdiğini ve bu rejiminin neden korunup muhafaza edilmesi gerektiğini öğrenmesi, Cumhuriyet programının ana temalarından biri olmuştur. Bu amaçlar programda şu şekilde yer almıştır;

“Atatürk’ün kurduğu Cumhuriyet rejiminin mahiyetini, Türkiye’de nasıl kurulduğunu, bu rejimin başka rejimlere üstünlüğünü, Türkiye’nin hayatı ve istikbali için ne kadar önemli ve zarurî bulunduğunu talebeye kavratmak ve onları Cumhuriyet rejimi için sadık ve fedakâr birer yurttaş olarak yetiştirmek” (İlkokul Programı, 1936, S. 103).

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Cumhuriyet rejimine *sadık/itaatkâr* bir vatandaşlar topluluğu oluşturmak temel gaye olmuştur.

Programdaki diğer önemli bir kavram da itaat kavramıdır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devleti, otoritesini kurmak için ilk dönemlerde kurduğu istiklal mahkemeleri ve sert cezalar ile merkezi otoritesini güçlü tutmaya çalışmıştır. Özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarındaki isyanlar önemli ölçüde siyasi mücadele konusu olmuştur. Devlet bir yandan bu siyasi mücadeleyi verirken bir yandan da eğitim programları aracılığıyla yetiştirmek istediği vatandaş profilini tanımlıyordu. Özellikle devlete ve devletin koymuş olduğu kanunlara karşı tam itaat gösteren vatandaşlar yetiştirmek, bu vatandaşlara hak ve vazifelerini öğretmek programlarda önemli bir yer edinmişti. Bu amaçlar programda;

“Kanun mefhumunu talebeye kavratmak, kanuna ve Devlet otoritelerine itaat duygusunu ve itiyadını vermek, talebeye vazife ve hak mefhumlarını kavratmak ve Türk vatandaşlarının vazifelerini ve haklarını ve bu vazifelerle hakların önemini kendilerine telkin etmek olarak ifade edilmişti” şeklinde açıklanmıştır (İlkokul Programı, 1936, 104).

1948 Programında vatandaşlık eğitimi dersinin amaçları

1948 Programında ulusal değerler belirli kavramlar çerçevesinde çocuklara aktarılmak istenmiştir. Bu dönem, uluslaşma/millîleşme için önemli bir merhale

teşkil eder. Özellikle II. Dünya Savaşı tehlikesinin yaşandığı dönemde ordu sevgisi ve yurdu muhafaza konularına programda çok sık yer verilmiştir. Bunda şüphesiz dönemin siyasi gelişmelerinin, Avrupa’da yükselen faşizm ve milliyetçi duyguların da etkisi vardı. Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti savaş tehdidine karşı vatandaşlarını bir buçuk aylık askerlik eğitimine çağırmıştır. Yurtta seferberlik ilan edilmiş ve savaşa karşı her an hazırlıklı olunmuştur. Bir yandan yurt savunması için bu planlamalar yapılırken diğer yandan da eğitim yoluyla bu konular topluma aktarılacak istenmiştir. Bütün bu gelişmeler yurt savunması ve vatan sevgisi kavramları çerçevesinde 1948 programının amaçlarında şu şekilde yer almıştır;

“Topluluk halinde yaşamının bir zaruret olduğunu, ulus kavramını ve Türk ulusunun karakterini öğrencilere kavratmak, onların Türk ulusuna, Türk askerine ve Türk ordusuna karşı duydukları sevgi, saygı ve güven duygularını kuvvetlendirmek. Ulus ve yurt işlerine karşı öğrencilerde yakın ilgi uyandırmak, ulus ve yurt işlerini her işlerinin üstünde tutmayı, ulus ve yurda karşı canla başla hizmet etmeyi çocuklarda alışkanlık ve ülkü haline getirmek” (İlkokul Programı, 1948, S. 148).

1948 programında yer verilen ulusal değerlerden biri de Cumhuriyet rejimi ve Atatürk devrimleridir. Özellikle çok partili hayata geçiş denemelerinin başarısızlığının ardından rejime karşı çıkan ayaklanma ve isyanlar karşısında Cumhuriyet rejiminin devamı ve muhafazası için Cumhuriyet ve Atatürk devrimlerinin anlamı, önemi ve sevgisi geleceğin yurttaşları çocuklara öğretilerek bunların devamının sağlanmaya çalışıldığı görülür. Bu kavramlar programda şu açıklamalar ile yer almıştır;

“Cumhuriyet rejiminin niteliğini, Türkiyede nasıl kurulduğunu, bu rejimin Türkiyenin hayatı ve geleceği için ne kadar önemli ve zorunlu bulunduğunu öğrencilere kavratmak. Türk Devriminin manasını, ayrı ayrı yönlerden önemini, Türkiye’nin saadet ve refahına yaptığı ve yurdun geleceğine yapacağı etkiyi öğrencilere kavratmak ve onları Türk Devriminin değerlerine bağlı ve bunları her zaman korumaya hazır fedakâr birer Türk evlâdı olarak yetiştirmek” (İlkokul Programı, 1948, S. 151).

Programın amaçları arasında öğrencilere Atatürk ilkelerini aktarmak da olup bu konu programda şu şekilde ifade edilmiştir;

Öğrencileri Cumhuriyetçi, Ulusçu, Halkçı, Devletçi, Lâik ve Devrimci birer yurttaş olarak yetiştirmek için ilk adımı atmak (İlkokul Programı, 1948, S. 152).

Bu dönemde eğitim aracılığıyla Atatürk ilkeleri ışığında yurttaşların yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Atatürk'ün ilkeleri hayatın büyük bir bölümüne yeni düzenlemeler getirmiştir. Örneğin halkçılık ilkesi ile eşit yurttaşların yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Bu ilke ile herhangi bir bireyin, kabilenin veya topluluğun egemen olmayacağı, bütün toplumun anayasa karşısında eşit olacağı vurgulanmıştır. Bu yönüyle halkçılık ilkesi ile eşitlik anlayışı toplumda yerleştirilmeye çalışılmıştır.

Öğretim Programlarının İçeriğine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

İçerik açısından 1913 ilkokul programında Musahabat-ı Ahlakiye (Diniye, Tarihiye, Medeniye dersi)

1913 Programı didaktik bir yaklaşımla ele alınmıştır. Programdaki öğretici metinlerin açıklama, bilgi verme, aydınlatma ve ahlaki bir ders çıkarma amacı ile kaleme alındığı görülmektedir.

Programda hem olumlu hem de olumsuz bir dil kullanılmıştır. Olumlu dil; hayvanları sevmeliyiz, iyi hava almaya çalışmalıyız, hemşehrilerimizi sevmeliyiz, Sancağımıza, ecdadımıza ve ecdadımızın yadigarlarına hürmet etmeliyiz açıklamaları ile ifade edilirken, olumsuz dil ise; tembel çocukları kimse sevmez, başkasının aleyhinde söz söylememeli, kin ve garaz bağlamamalı, intikam tutmamalı gibi cümleler ile programda yer edinmiştir.

Programda yer verilen konular hikayelerle desteklenmeye çalışılmıştır. Örneğin; karınca ile ağustos böceği iki yolcu, örümcek ile ipek böceği, tavşan ile serçe, teke ile tilki, kuzu ile kurt, tilki ile leylek, kurbağa ile ateş böceği, karga ile tilki, iki keçi, balıkçı, tavşan ile kaplumbağa gibi başlıklar ile programda hikayelere de yer verilmiştir.

Programda benzetmelerle konular soyuttan somuta getirtilmeye çalışılmıştır. Mesela; “Yollar herkesin malıdır. Yollara tecavüz edenin hırsızlardan hiçbir farkı yoktur.” ifadeleriyle konu öğrencinin daha iyi anlayıp kavrayabileceği bir düzeye getirilmiştir.

Programda kısmen eleştirel bir bakış açısı mevcuttur. Örneğin devlet yönetimi neden devlete ihtiyaç duyarız şeklinde öğrenciyi düşünmeye sevk edecek bir şekilde ele alınmıştır. Yine ekonomik kaynakların sınırlı olduğu ve

onların uygun kullanımı için müsrif olmama ve tasarruf gibi kavramlar ile bu konular hakkında öğrenciler düşünmeye sevk edilmiştir.

Diğer taraftan program incelendiğinde değer ağırlıklı olduğu görülür. Bu değerlerin bir kısmı evrensel bir kısmı da millî değerlerdir. Evrensel değerler; açgözlü olmama, alçakgönüllülük, cesur olma, dedikodu yapmama, dürüstlük, fedakârlık, hoşgörü, insani ilişkiler, iyilik, kıskançlık, özdüzenleme, özeleştirici, sabır, samimi olmak, tevazu, vicdani sorumluluk, yardımseverlik, çalışkanlık, düzen, görgü kuralları, özgürlük, özgüven gibi kavramlar çerçevesinden oluşmaktadır.

Alçakgönüllülük değeri; mağrur olmamalı ve gurur yapmamalı ifadeleriyle belirtilmiştir.

Dürüstlük değeri; başkasına iftira atmamalıyız, doğru olmalı, yalancılık, tahkir, zem, istihfaf, istihza, iftira ve sirket vb. hareketlerin fenalığı gibi kavram ve açıklamalar ile açıklanmıştır.

Hoşgörü değeri; arkadaşlarla hüsn-i muaşeret- icabında onlara muavenet, nezafet ve nezaket, hiddet ve sabır kavramlarıyla ifade edilmiştir.

Yardımseverlik değeri ise; muhtaçlara yardım etmeli, fukaraya yardım etmeli, birbirimize yardım etmeliyiz, öksüzlüğün elem ve mahrumiyetleri, ebna-ı nevine şevkat ve muavenet, nezafet ve intizam-ı belediyede el birliği ile hizmet, hayırhahlık gibi kavramlarla programda yer almıştır.

Programdaki ulusal değerler; aile, dayanışma, dini bilinç, sancak, ecdat yadigarları, padişaha itaat, sanat erbabına hürmet, vatan sevgisi gibi ulusal bilinci aşlamak için birtakım kavramlardan oluşmaktadır.

Aile kavramı; anamızı, babamızı sevmeliyiz, kardeş ve hemşirelerimizi sevmeliyiz, ailenin nimetleri, bu nimetlere karşı borçlar, büyüklere hürmet ve itaat, küçüklere hüsn-i muamele ve şevkat, dadı ve hizmetçilerin iyilik ve fenalıkları, onlara karşı vazifeler, aileye karşı vazifeler; aile saadeti, büyüklerin küçüklere karşı muhabbeti, küçüklerin büyüklere karşı vazifeleri, evladın ebeveyne karşı vezaifi, ebeveynin evlada karşı vezaifi gibi kavram ve açıklamalar ile programda yer almıştır.

Dayanışma değeri; insanlar birbirine lazımdır, cümleye muhabbet, teavün ve tenasur, vatandaşlık vezaifi; teavün ve tenasur olarak programda yer almıştır.

Vatan sevgisi değeri; memleketimizi sevmeliyiz, sancağa hürmet, vatana muhabbet, vatana karşı fedakârlık, vatana karşı vazifeler: vatanını sevmek, vatana fedakarene hizmet etmek, vatan uğrunda bezl-i gayret etmek, Osmanlı vatani, vatana hizmet gibi kavramlar ile programda yer almıştır.

Bu değerlerin yanında programda birtakım farkındalıklara da yer verildiği görülmektedir. Bu farkındalıklar; ekonomik bilinç, görev bilinci, hukuki bilinç, insan haklarına saygı, mülkiyete saygı, vatandaşlık hakları bilinci, yönetim bilinci, sağlık bilinci, doğayı koruma ve hayvan sevgisi gibi başlıklar altında öğrencilere aktarılmak istenmiştir.

Ekonomik bilinç farkındalığı; müsrif olmamalı, iktisat ve ticaret, israf ve tasarruf, tasarruf, borçlardan tevakki, fikr-i teşebbüs; yerin üstü ve altı cenabı hakkın nimetleriyle doludur, cenabı hakkın en iyi kulları ve vatanının en faideli evladı bu nimetlerden en çok istifade edendir, hükümetin masrafları, vergiler, vergiler borçtur, vergisini vermeyen veyahut az yazdıran bir insan borcunu vermeyen veya eksik gösteren bir insan gibidir, herkes mensub olduğu cemiyete ve hükümete bar (yük) olmamaya, ziraat, ticaret ve sanatla kendisini geçindirmeye mecburdur gibi kavram ve açıklamalar ile programda yer almıştır.

Hukuki bilinç farkındalığı; hükümet nasıl ihkak-ı hak eder, hükümete nasıl şikâyet olunur, sulh mahkemeleri, hukuk ve ceza mahkemeleri, hapis ve cezay-ı nakdi, bidayet istinaf ve temyiz, kanun-i esasi, kuvve-i icraiye, kuvve-i kanuniye, kuvve-i adliye, şikâyet, hakimiyet-i millîye: intihap, mebusan intihabı, mehakimden davet vukunda icabet mecburiyeti gibi kavram ve açıklamalar ile programda yer almıştır.

Doğayı koruma ve çevre bilinci farkındalığı; çiçeklere, ağaçlara dokunmamalı, çiçekleri, ağaçları sevmeliyiz, evimize, tarlamıza ve çiftimize hürmet, ormanlara tecavüz etmemelidir, yollar, çay yataklarını, çeşmeleri bozmamalıdır, umumi mahallerden ve bahçelerden suret-i istifade, hayvanlara, kuşlara dokunmamalı, hayvanları, kuşları sevmeliyiz, hayvanların insanlara hizmeti, onlara karşı zulümden tevakki, hayvanlara karşı vazifeler; hayvanlara karşı hilim ve mülayemet, onlara luzumsuz eza vermekten tevakki, çift, binek ve

çiftlik hayvanatına muhabbet ve onlara siyanet gibi kavram ve açıklamalar ile programda yer almıştır.

1913 İlkokul Programında Musahabat-ı Ahlakiye (Diniye, Tarihiye, Medeniye dersi) nin içeriğinde yer alan konulardan hangilerinin kaçınıcı sınıflara okutulacağı da belirlenmişti.

Devre-i ûlâ birinci sınıf konuları ağırlıklı olarak çocuğun yaşına uygun aile kavramı, büyüklere saygı, çocuğun uygun davranışlarda bulunması, dürüstlük, yardımseverlik, doğa sevgisi, bayrak sevgisi, atalara saygı gibi kazanımlardan oluştuğu görülmektedir. Yedinci ve sekizinci aylarda ise hikayeler ile bu konular desteklenmiştir.

Devre-i ûlâ ikinci sınıfında ise birinci sınıfla benzerlik göstermekle birlikte konuların biraz daha genişletildiği görülür. Örneğin aile kavramında birini sınıfta anne, baba gibi yakın akrabalar işlenirken ikinci sınıfta ise bunlara lala, dadı ve hizmetçi gibi ev içinde bulunan diğer kişilerde dahil edilmiştir. Askerlik, vergi ve yabancı devletler de programa ikinci sınıfta dahil edilen diğer konulardır.

Devre-i mutevassıta birinci sınıfında devre-i evvelden farklı olarak dini konular, sağlık, giyinme, girişimcilik gibi konular dahil edilmiştir;

Devre-i mutevassıta ikinci sınıfta programa Osmanlı vatani, mahkemeler, güvenlik güçleri, hükümet, kanunlar, yerel yönetimler dahil edilmiştir.

Devre-i âliye birinci sınıfta programda göze çarpan en önemli değişiklik seçim kavramının ilk kez dahil edilmesidir. 1908 Kanun-i Esasinin ikinci kez ilanından sonra Osmanlı ülkesinde saltanatın yanında Mebuslar Meclisi de tekrardan faaliyete geçmiştir. Gayr-ı müslimin dinine saygı da programa eklenmesi Osmanlı devletinin bu dönemde farklı inanç ve etnik yapıya sahip olan kişilerin dışlanmasını önlemek ve devleti bir arada tutma amacından dolayı programın içeriğine de yansımıştır.

Devre-i Âliye 2. sınıfında yönetim şekillerinin de (Cumhuriyet, Meşrutiyet ve Saltanat) programa dahil edildiği görülmektedir. İfade özgürlüğü, vatandaşlık hakları, kanun-i esasi, yasama, yürütme ve yargı da programa dahil edilen diğer önemli konulardır (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1913 S. 35-50).

İçerik açısından 1924 ilkokul programında Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye Dersi

Program didaktik bir yöntem ile hazırlanmıştır. 1913 programında olduğu gibi kavramlar, açıklamalar ve metindeki kazanımlar ile istenilen vatandaş modeli yetiştirilmek istenmiştir.

Programda konuların hangi yöntem ve örnekler ile anlatılacağı ayrıca belirtilmiştir. Örneğin; çocuklara kavramların öğretilmesinin okul ortamında birtakım görevler vererek yaparak, yaşayarak öğrenmeleri şu şekilde ifade edilmiştir;

“Bu devrede çocuklara mücerred ahlak kaidelerini öğretmekten ziyade kendilerini ahlaki ve içtimai itiyadlar kazandırmak lazımdır. Bunun için mektebin maddi ve manevi hayatı, çocuklarda temizlik, intizam, nezaket, doğruluk, teavün ve tesanüd, güzel ve iyi şeylere karşı muhabbet, vazifeşinaslık gibi itiyadları tesis edebilecek bir tarzda tertip ve tanzim edilmelidir. Çocukların daha ilk sınıftan itibaren mektebin umumi hayatına iştirak ettirilmesi, yaşlarının, idraklerinin derecesine göre kendilerine küçük vazifeler tevdi olunması, koleksiyonların, sınıf müzesinin kütüphanenin, mektep bahçesinin müştereken vucuda getirilmesi bazı işlerin müştereken yapılması, bazı eşyanın müştereken imal edilmesi gibi tedbirler, çocuklarda intizam ve faaliyet, teavün ve tesanüd, şahsi ve müşterek mesuliyet hisleri gibi en yüksek ahlaki ve içtimai kabiliyetlerin inkişaf ve takviyesine hizmet eder” (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1924, S. 28).

Programda ağırlıklı olarak “kibrit ve lamba ile oynamamak, sokağa meyve kabuğu, kâğıt ve süprüntü atmamak” gibi olumsuz ifadelerden oluşan bir dil kullanılmıştır.

Programda eleştirel bir bakış açısı bulunmamaktadır. Genellikle kavramlar başlıklar halinde verilmiştir.

Programda kronolojik bir bakış açısı bulunmamaktadır. Sadece dördüncü ve beşinci sınıf konularında bir ayırım yapmak söz konusudur. Dördüncü sınıfta çocuğun yaşadığı çevreyi ve bu çevrelerdeki sosyal, ekonomik, kültürel hayatın öğretilmesi amaçlanırken beşinci sınıfta ise Türkiye Cumhuriyetinin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve yönetsel yapısının öğretilmesi amaçlanmıştır.

1924 programı bir takım evrensel ve millî değerler üzerine inşa edilmiştir. Program ahlaklı bir vatandaş modeli yetiştirmeyi amaçlamıştır. Bu değerler ile

birlikte program birtakım farkındalıklar ile geleceğin vatandaşları olan çocukların önemli konularda bilinçlenmesini sağlamayı amaçlamıştır.

Programda evrensel ahlaki değerler; yardımlaşma ve dayanışma, iyilik, görgü kuralları gibi kavramlar ile yer almıştır.

Yardımlaşma ve dayanışma değerleri; ferdin cemiyete medyun olduğu nimetler, ibtidai insanlarla bugünkü insanlar arasındaki farklar gibi açıklamalar ile programda yer almıştır.

Görgü kuralları değeri; gezerken terbiye ve muaşeret usullerine riayet etmek, lüzumsuz gürültü etmemek, tramvay, vapur vesa'yt-i nakliyede yer kapmak için başkasına eziyet etmemek, bilet mahallerinde sıra ve nöbete riayet etmek gibi kavram ve açıklamalar ile programda yer almıştır.

Programdaki ulusal değerler; vatan sevgisi ve bilinci olarak yer almıştır. Vatan sevgisi ve bilinci değeri programda; vatan, millet, devlet, millî kurtuluş ve istiklal mücahedesinin tarihçesi, halkın ve millî istiklalin düşmanları, müdafa-ı milliyenin lüzum ve ehemmiyeti, Türk sancağına hürmet, vatanperverlik, vatana karşı fadakarlık, Cumhuriyeti idareyi müdafa için bezl-i nefis gibi kavram ve başlıklarla yer almıştır.

Farkındalıklar ise; hayvan sevgisi, ekonomik bilinç, görev bilinci, güvenlik güçleri, hukuki bilinç, kanuna itaat, yönetim bilinci, vatandaşlık hakları bilinci, mülkiyete saygı, sivil toplum kuruluşları, sosyal devlet anlayışı, çevre bilinci, doğaya saygı, sağlık bilinci gibi kavramlar ile programda yer almıştır.

Görev bilinci farkındalığı; hak ve vazife, mesuliyet, hak ve vazifelerimiz (nefsimize, ailemize; milletimize beşeriyete karşı), hemşerilik vazifeleri, belediyelerin vazifeleri, belediyenin şehir halkının sıhhatini temin için ittihaz edecekleri tedbirler, polislerin vazifeleri, polislerin vazifelerini teshil için çocuklara teveccüh eden vazifeler, serseriyane gezmek, askerlik borcu gibi kavram ve açıklamalar ile programda yer almıştır.

Vatandaşlık hakları farkındalığı; belediyelerin şehrin sıhhatine müteallik vazifelerine mukabil vatandaşlara teveccüh eden vazifeler, umumun menfaatine hâdim teşkilat: şehir suları, şehir tenviratı, vesa'yt-i nakliye, telgraf ve telefon, pazarlar, mezbahalar, haller, bu gibi müessesata ve umumun menfaatine ait işlere

karşı vatandaşların alakadar olması, cumhuriyetin vatandaşlara temin ettiği siyasi haklar: hürriyet, müsavat, masuniyet (korunma), vicdan, tefekkür, kelam, neşir, seyahat, akit, say ve amel, temellük ve tasarruf, içtima, cemiyet, şirket hak ve hürriyetleri, intihap hakkı ve ehemmiyeti gibi kavram ve açıklamalar ile programda yer almıştır.

Sosyal devlet farkındalığı; posta, telgraf ve telefon, tenvirat, su, mezbahalar, yollar, kanallar, limanlar, madenler gibi müesseselerle devletin münasebatı, eytam ve eramil, evlad-ı şüheda, fakir çocukları, malulin-i gazât (gazi) için müesseseler, darül eytamlar, hastaneler gibi başlıklarla programda yer almıştır.

Sağlık bilinci farkındalığı; çarşı ve pazarlarda sıhhate muzır şeylerin meni, muhtelif dükkân ve mağazalarla lokantalarda, hanlarda ve otellerde sıhhi tedbirler, evlerde sıhhate riayet, beden hıfzı sıhhası, evin içerisinde temiz su ve hava, bedeni terbiyeye itina, ev dâhiline sıhhi temizlik, süprüntülerin sıhhi bir surette muhafazası ve defî, mikroplara karşı her hususta mücadele, sivrisineklerin evlere girmesine karşı tedbirler, sinek, pire, bit, tahtakurusu ve sivrisineğe karşı mücadele, belediyelerin hıfz-ı sıhhaya ait tembihlerine harfiyen riayet, yollarda, araba, şimendifer, tramvay, tünel, vapur gibi yerlerde tükürmemek, sâri (bulaşıcı) hastalık zuhurunda hemen ait olduğu memurlara haber vermek gibi kavram ve açıklamalar ile programda yer almıştır.

Değer ve farkındalık üzerine inşa edilen programda dördüncü sınıfta ağırlıklı olarak yardımlaşma ve dayanışma, yerel yönetimler, çevre bilinci, güvenlik güçleri gibi daha çevresel ve toplumsal konulara değinilmiştir.

Beşinci sınıf konuları ise daha ziyâde devlet yönetimi, ekonomi, seçimler, meclis ve görevleri gibi konulardan oluşmaktadır. 1924 programı Cumhuriyetin ilk programıdır. Dolayısıyla ilk kez bir ders programında Cumhuriyet rejimi yer almıştır. Cumhuriyetin topluma ve vatandaşlara kazandırdığı haklara özellikle vurgu yapılmıştır. Bu da reayadan vatandaşlığa geçen Türk toplumunda Cumhuriyetle birlikte hakları anayasa ile teminat altına alınan vatandaşların hak ve sorumluluklarını bilmesi, bunlara göre hareket etmesi amacıyla vatandaşların hak ve sorumluluklarına ayrıntılı olarak programda yer verilmiştir (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1924, S. 28-39).

İçerik açısından 1926 ilkokul programında yurt bilgisi dersi

1926 programı didaktik bir yöntem ve yaklaşım ile ele alınmıştır. Programdaki kavramlar tek bir metin üzerinde açıklanmıştır. Bu açıklamalar ile öğrencilere verilecek hedef kazanımlar ile hangi vatandaş modelinin yetiştirilmesinin amaçlandığı açıkça belirtilmiştir. Programda yöntem kısmıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Öğretmenin sınıfta konuları işlerken hangi ünite için hangi metodu ve örnekleri kullanacağı belirtilmiştir. Ayrıca sınıf ortamında öğrenci ve öğretmenin rollerinin ne olacağı da açıklanmıştır.

Tedrisatta gözetilecek cihetler başlığı altında dersin işlenişi ile öğretmen ve öğrencinin sınıf ortamındaki rolleri şu şekilde anlatılmıştır:

“Tedrisatta talebenin münfail bir dinleyici mevkiinde kalmaması lazımdır. Bunun için dersler mutlaka talebe için cazip bir nokta-yı hareketten başlamalıdır: bu nokta-yı hareketi gerek mektep hayatı dahilinde her vakit hâdis olabilecek meselelerde ve gerek çocuğun en yakın muhitindeki hadise ve vakalarda bulmak daima mümkündür. Mesela: mektep sıralarını kesmek, duvarları çizmek, arkadaşlara karşı haksız bir harekette bulunmak, kırılmasına sebebiyet verilen bir camı tazmin etmek, dersanenin temizliğine ve intizamına itina etmek gibi vakalar ve hareketler yurt bilgisinin ihtiva ettiği mevzulardır. Birçoğuna pek iyi bir nokta-yı hareket teşkil eder. Dersin esas fikirlerini talebe sadece muallimin takririnden öğrenmemeli, daha ziyade muallimin rehberliği altında kendi tefekkürü ile istihrac eylemelidir. Yani derste tekşif ve tefekküre çok mevki verilmelidir” (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1926, S. 83).

1924 programında kısa başlıklar varken 1926 programı başlıklarında açıklamalar da verilmiştir. Programda olumlu, yapıcı bir dil hakimdir; “kasabanın güzelleştirilmesi ve temizliği için bütün hemşehrilerin müştereken çalışması” gibi örneklerle kazanımlar bir görev, sorumluluk ve ortaklaşa yapma dili ile ifade edilmiştir.

Yine programda birtakım sorular sorarak öğrencilerde konu hakkında merak uyandırılmaya çalışılması amaçlanmıştır. Örneğin; Hükümet makinası nasıl işler? halkın muhtelif işleri, tarlalarda, kırlarda, köylerde, kasabalardaki insanlar nasıl ve ne için çalışırlar gibi sorular ile öğrencilerin konuları farklı bir bakış açısıyla görmesi amaçlanmıştır.

Programda eleştirel düşünmeye kısmen değinildiği görülmektedir. Hükümetin masrafları: devlet işleri parayla döner. Hükümet bu parayı halktan vergi şeklinde alır gibi ifadeler ile devlet işlerinin görülmesi için para

toplanmasının nedenleri üzerinde durularak öğrencilerin konu hakkında düşünmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Programda hikeyelere yer verilmemiştir.

1926 Programı da evrensel ve millî değerlerden oluşmaktadır. II. Meşrutiyetle başlayan vatandaşlık eğitimi değer ağırlıklıdır. Evrensel ve millî değerlerle donatılmış vatandaşların yetiştirilmesi amaçlanmış, program bu kavramlar üzerine inşa edilmiştir. Bunların yanında program birtakım farkındalıkları da öğrencilere kazandırma amacı taşımaktadır.

Programdaki evrensel değerler genellikle; görgü kuralları, çalışma, yardımlaşma ve dayanışma gibi kavramlardan oluşmaktadır.

Görgü kuralları değeri; kasaba ve şehir hayatında herkesin riayet edeceği belli kaideler: sokaklarda kıyafet, tiyatro ve sinema gibi umumi yerlerde tavr-ı hareket, kalabalık yerlerde alışveriş, Tramvaya otübüse binmek, kalabalıkta bilet vesa'ye almak, umumun sıhhatinin vikayesi için dikkat olunacak noktalar, yerlere tükürmemek, sokaklara süprüntü atmamak gibi kavram ve açıklamalar ile programda yer almıştır.

Yardımlaşma ve dayanışma değeri; insanın büsbütün yalnız yaşamasının imkansızlığı, cemiyet hayatının zarureti, insanlar arasında iş bölümü, birlikte yapılan iş, ev hayatına köy, hayatında kasaba ve şehir haytında topluluk, insanların bir birine istinadı zarureti, tesanüd. birlikte yapılan işte müşterek bir maksat vardır, müşterek maksatlar müşterek ihtiyaçlardan doğrar, köyde, kasabada halkın müşterek maksatları ve müşterek ihtiyaçları, imece, yolları muhafaza etmek için köylülerin müşterek çalışması, kasabada medeni ve hayırperver müesseselerin vücuda getirilebilmesinde zenginlerin yardımı. (başka memleketlerden numuneler) gibi kavram ve açıklamalar ile programda yer almıştır.

1926 programındaki millî değerler ise; aile, eğlence, millî kahramanlar, vatan sevgisi gibi kavramlar ile programda yer almıştır.

Aile değeri; evde hayat: aile azası, evde iş, evde müşretek maksat, evde tesanüd, aile azasını vazifeleri ve hakları, köylü ailesi, kasabalarda aile hayatı kadın ve erkeklerin vazifesi gibi başlıklar ile programda ifaede edilmiştir.

Vatan sevgisi değeri; aile hayatını temin ve sa'yye yardım eden millî büyük teşkilat: Türk devleti ve Türk milleti, Türkiye, müstakil hükümeti olmayan millet, esir millettir. Esir milletler serbest çalışamayan, başkalarının arzularına göre ve başkaları için çalışan milletlerdir, millî Türk devleti müstakil bir cumhuriyettir. Ferdin hürriyeti mensup olduğu milletin hürriyetine bağlıdır, bugünkü millî ve cumhuri devlet pek çetin cidallerin mahsulüdür, Türk vatanının geçirdiği tehlikeler, bir milletin daima kendisini müdafaya hazır bulundurması millî ve hayati bir zarurettir gibi kavram ve açıklamalar ile programda yer almıştır.

Programdaki farkındalıklar ise; ulusçuluk fikirleri, yabancı milletler, yurtdışındaki Türkler, ekonomik bilinç, görev bilinci, hükümetin görevleri, kanuna itaat, ortak kullanım alanları, sivil toplum kuruluşları, vatandaşlık hakları bilinci, yönetim bilinci, çevre bilinci, sağlık bilinci gibi kavramlar ile programda yer almıştır. 1913 ve 1924 programına nazaran programdaki farkındalıkların değerlerden daha fazla yer tuttuğu görülmektedir.

Yönetim bilinci programda en fazla yer alan farkındalık olmuştur. Özellikle bu dönemde yeni oluşturulan kurumlar, tekke ve zaviyelerin kapatılması, hilafetin son bulması ve bunların yanında bürokrasinin birçok alanındaki değişmelere bağlı olarak bu konu programda daha ağırlıklı yer bulmuştur;

Türkiye hükümet teşkilatına kısa bir nazar: Devlet merkezi, merkezi hükümet, vekiller, baş vekil, reisi cumhur, eski istibdat devri, meşrutiyet., meşrutiyetin bozulması, dini esalara dayanan eski saltanat, hükümetin ve halifenin hainliği, hükümet makinası nasıl işler, intihap, mebusluk, büyük millet meclisi, meclisin başlıca vazifesi: kanun yapmak, kanunlar milletin ve devletin hayatını tanzim eden umumi kaideleridir. Türkiye'de hakimiyet suret-i mutlaka da milletindir ve millet bu hakkı kendisini temsil eden büyük millet meclisi vasıtasıyla kullanır, meclis hükümeti kontrol eder. Reis-i cumhur, Türkiyede idari taksimat: vilayetler, vilayetlerde teşkilat gibi başlıklarla farkındalıklar programda en fazla işlenen konular olmuşturlardır.

Çevre ve sağlık bilinci farkındalığı da bu dönemde programda yer alan konulardan biri olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti hastalıklardan arındırılmış ve sağlıklı bir vatandaşlar topluluğu oluşturmak istemekteydi. Çünkü büyük savaşlardan çıkmış Türk milletinin nüfusu hem bu savaşlardaki kayıplardan hem

de salgın hastalıklardan dolayı çok azdı. Nüfusun çokluğu ülkenin bekası için önemli bir kırılma noktası olarak görülmüştür. Bu yönüyle Türk milletinin sağlığı ve nüfusun çokluğu için bu konulara özel bir önem vermiştir. Özellikle bu dönemde sıtma hastalığının yaygın olması hem insan hayatını hem de tarımsal faaliyetleri zedelemesi nedeniyle bu hastalığın ortadan kaldırılması için yapılacak çevresel düzenlemeler ve temizlik faaliyetleri büyük önem taşımıştır. Bu yönüyle bu konular programda; bataklığı kurutmak, sokakların temizlenmesi ve caddelerin açılması, milletin çalışma kabiliyetini azaltacak fenalıklar: sıtma, sıtmaya karşı mücadele, sıtma mücadelesine herkesin iştiraki, iştret, (alkol) tehlikesi, iştrete karşı mücadele, sıtma ve iştret nüfusu azaltan, çalışma kabiliyetini kıran müthiş telikelerdir, Türkiyede nüfus azdır memleketin ilerlemesi nüfus çokluğu ile olur, sıhhatimizi ve kuvvetimizi muhafaza etmemiz millî vazifedir gibi kavram ve açıklamalar ile bu konular programda yer almıştır.

1926 programı bir takım kavram ve değerler ile açıklanmıştır. Bu kavram ve değerler dördüncü sınıf programında; yerel ve merkezi yönetim, insanların toplu yaşamı, şehir ve köy hayatları, yaşadığı yeri bölgeyi tanıma gibi konulardan oluşurken beşinci sınıflarda çocuğun yaşadığı ülkenin siyasi, sosyal ve toplumsal yapısının öğretilmesi amaçlanmıştır.

1926 Programında beşinci sınıfta Cumhuriyet rejiminin ayrıntılı olarak yer aldığı görülmektedir. Cumhuriyetin Meşrutiyet ve Saltanatla olan mücadelesi, Cumhuriyetin Meşrutiyet ve Saltanata göre üstün olan yönleri vurgulanmıştır.

Bu dönemde salgın hastalıklar yaygındır. Salgın hastalıklar ile mücadele, toplumu bu tür hastalıklardan ve alkol gibi sağlığa zararlı şeylerden korumak amacıyla bu konular programda ele alınmıştır. Bunlarla mücadele için kurulan sivil toplum kuruluşları da programda yer bulmuştur. 1926 programına eklenen diğer önemli bir konu da halkın aydınlanmasını sağlayan gazete, dergi ve kitapların önemini belirtmiş olmasıdır (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1926, S. 83-91).

İçerik açısından 1936 ilkokul programında yurt bilgisi dersi

1936 programında açıklayıcı bir anlatım yöntemine başvurulmuştur. Kavramlar açıklanarak programda nasıl yer bulacağı belirtilmiştir. Programda olumlu bir dil hakimdir. Olumsuz ifadelerden kaçınılmıştır. Ben dili değil sen dili

kullanılarak daha olumlu, pozitif ifadelerle çocuklara kazanımlar verilmeye çalışılmıştır.

Örneğin; “saylav veya belediye seçimi hakkında bir fikir vermek için okulda şu veya bu işi sınıf adına yapmak için seçilecek arkadaşları seçme işinden istifade etmeli” gibi ifadeler ile “yapmalı, etmeli” gibi olumlu cümle yapıları kullanılmıştır.

Program öğrencileri eleştirel düşünmeye sevk etme amacı gütmektedir. Programın içerisinde bu konu; yine okulda bir talebenin bir pencere camı kırması, oturduğu sırayı lekelemesi, bozması, duvarları kirletmesi, okulun kitaplarını yırtması veya kaybetmesi, tebeşiri lüzumsuz yere kullanması gibi hâdiselerden istifade ederek öğretmenin, devlet mallarına zarar vermenin önemli zararları üzerinde talebeyi düşündürmesi, devlet malını kendi malımızdan fazla korumanın nasıl millî bir ödev olduğunu talebede akide haline getirmesi lâzımdır, diyerek çocukların eleştirel bir bakış açısıyla konular hakkında düşünmeye sevk edilmesi gerektiği belirtilmiştir.

1936 programı diğer programlardan farklı olarak hangi konunun hangi sınıf düzeyine anlatılacağı belirtilmemiştir. Programda dördüncü ve beşinci sınıf konuları tek başlık altında toplanmıştır.

1936 programı içerik olarak diğer programlardan farklı bir şekilde planlanmıştır. Program daha sade ve kısa bir metin ile ele alınmıştır. Ünitelerin nasıl anlatılacağı canlı örneklerle detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Öğretmenin dersi hangi yöntem ve metod ile işleyeceği açıklanmış, öğrencilere gezerek, göstererek, yaparak konuların daha iyi kavratılması amaçlanmıştır. Direktifler bölümünde bu konu şu şekilde ifade edilmiştir;

Millî Mücadele veya Türk inkılâbına ait meseleler öğretilirken Atatürk'ün heykelinin veya Atatürk adına yapılmış bir anıtın Atatürk'ün bir kongreyi açmış veya nutuk söylemiş veya önemli bir işi başarmış olduğu bir yerin ziyaret edilmesi bu mevzuları talebe nazarında canlandırarak önemli bir vasıtaadır (İlkokul Programı, 1936, S. 103).

Programda diğer önemli bir değişiklik ise disiplinler arası bir bakış açısı ile tarih, edebiyat, coğrafya, müzik ve resim gibi dersler ile vatandaşlık eğitimi konularının nasıl işleneceğinin anlatılmış olmasıdır. Örneğin müzik dersinde; yurt bilgisi dersleriyle ilgili müzik parçalarından istifade edilmelidir. Resim dersinde;

yurt bilgisi mevzuları hakkında talebe resimler, kâğıttan mukavvadan veya başka maddelerden örnekler yaptırılmalıdır, diyerek bu derslerle vatandaşlık derslerinin konularının nasıl ilişkilendirileceği belirtilmiştir.

Diğer yandan programda bir takım evrensel ve ulusal değerlerin açıklanmaya çalışıldığı görülür. Evrensel değerler olarak yardımlaşma ve dayanışma kavramına yer verilmiştir. Millî ve ulusal değerler olarak; destan ve manzumeler, inkılaplar, millî kahramanlar, anma günleri, vatan sevgisi gibi konular yer almıştır. Programda göze çarpan bir diğer önemli özellik ise birtakım farkındalıkların oluşturulmak istenmesidir. Programda yer verilen bu farkındalıklar; devlet malını koruma, görev bilinci, kanuna itaat, yönetim bilinci, çevre ve sağlık bilinci, basın ve yayın organları gibi başlıklar altında açıklanmıştır.

Millî değer olarak destan ve manzumeler; Yurt bilgisinin muhtelif mevzuları hakkında yazılmış manzumeler veya müessir parçalar çocuklara okutularak ve en önemlileri ezberlettirilerek bu mevzular talebe nazarında canlandırılmalıdır şeklinde ifade edilmiştir.

Atatürk'ün inkılapları ulusal değerler olarak programda yer bulmuştur. Bunlar; “Yurt bilgisi derslerinde Türk inkılâbının muhtelif cephelerini talebe anlatmakla beraber onlara Türk inkılâbının muhtelif cephelerinin ne kadar önemli ve milletin ilerlemesi için ne kadar zarurî olduğunu, Atatürk'ün Türk inkılâbının muhtelif cephelerinde yaptığı her hamle ile asırlardan beri duyduğumuz ihtiyaçları nasıl karşıladığını, Türk milletini asırlardan beri geri bırakan amillerden bizi nasıl kurtardığını, attığı her adım ile Türk milletine nasıl inkişaf yolları açtığını çocukların anlayacakları misallerle kavratması ve Türk inkılâbının her cephesinde Atatürk'ün gösterdiği yolda ve işaret ettiği amaca doğru gitmenin ve bu yolda hiçbir fedakârlıktan çekinmemenin her Türk yurtdaşı için nasıl bir millî ödev olduğunu telkin etmesi öğretmenin vazifesidir” olarak ifade edilmiştir.

Ulusal bir değer olarak millî kahramanlar konusu da programda; “Millî Mücadele veya Türk inkılâbına ait meseleler öğretilirken Atatürk'ün heykelinin veya Atatürk adına yapılmış bir anıtın Atatürk'ün bir kongreyi açmış veya nutuk söylemiş veya önemli bir işi başarmış olduğu bir yerin ziyaret edilmesi bu mevzuları talebe nazarında canlandıracak önemli bir vasıta” olarak ifade

edilmiştir.

1936 programında değerler kısmının, özellikle de evrensel değerlerin diğer programlara nazaran daha az yer tuttuğu görülür.

1936 programı ağırlıklı olarak farkındalıklardan oluşmaktadır. Örneğin devlet malını koruma farkındalığı programda şu şekilde ifade edilmiştir; yine okulda bir talebenin bir pencere camı kırması, oturduğu sırayı lekelemesi, bozması, duvarları kirletmesi, okulun kitaplarını yırtması veya kaybetmesi, tebeşiri lüzumsuz yere kullanması gibi hâdiselerden istifade ederek öğretmenin, devlet mallarına zarar vermenin önemli zararları üzerinde talebeyi düşündürmesi, devlet malını kendi malımızdan fazla korumanın nasıl millî bir ödev olduğunu talebede akide haline getirmesi lâzımdır.

Kanuna itaat farkındalığı; meselâ öğretmen, kanuna itaatin önemini talebeye kavratmakla beraber sırasını getirerek kanunî hükümlerin tatbikine de çocukları sevketmesi bisiklete binen çocukların, bisiklete binenler hakkında konulan hükümleri yerine getirmelerini temin etmesi sokakta yürürken, tramvaya, vapura, otobüse binerken umumun selâmeti adına konulmuş olan hükümlere riayeti itiyad haline getirmelerini sağlaması olarak ifade edilmiştir (İlkokul Programı, 1936, S. 103-110).

İçerik açısından 1948 ilkokul programında yurt bilgisi dersi

1948 Programı da 1936 programı gibi açıklayıcı bir metod ile ele alınmıştır. Kavramlar ve bu kavramlarla öğrencilere kazandırılmaya çalışılan hedef kazanımlar açıklanmıştır. Programda dersin hangi yöntem ile anlatılacağı, ne tür etkinlik ve geziler ile konuların zenginleştirileceği ayrıntılı olarak ifade edilmiştir. Programda açıklamalar başlığı altında; öğrencilere yurtlarını tanıtmak, yurtlarının yaşama şartlarını incelemek ve bu şartların iyileştirilmesi üzerinde onları düşündürmek amacıyla, yakın şehir, kasaba ve köyler arasında gezi imkânları hazırlamalı ve bu suretle öğrencilerin içten bir yakınlık duygusuyla yurttaşlarını tanımalarını ve onlarla yardım ve iş birliği ruhuyla kaynaşmalarını sağlamaya çalışmalıdır, diyerek gezilerin öğretimde önemli bir etkinlik olarak kullanılmasının faydaları üzerine durulmuştur.

Programda olumlu ve yapıcı bir dil kullanılmıştır. Verilen kavram ve açıklamalar bir görev sorumluluk olarak ifade edilmiştir. Örneğin; şehrin güzelleştirilmesi ve temizliği için bütün hemşerilerin el birliğiyle çalışması, Topluluk halinde yaşayan insanlar birbirlerinin haklarına saygı gösterirler gibi program dilinde olumlu cümle yapılarının hâkim olduğunu görmekteyiz.

Programda eleştirel düşünmeyle çocukların konular hakkında düşünmesi, kritik yapması da amaçlanmıştır. Örneğin yardımlaşma ve dayanışma değeri anlatılırken “İnsan yalnız başına yaşayabilir mi”? ifadeleriyle öğrencilerin konuya farklı bir perspektifle bakması ve konu hakkında kritik yapması amaçlanmıştır.

1948 programı da diğer programlar gibi birtakım değer ve farkındalıklardan oluşmaktadır. Bunlar evrensel değerler, ulusal ve millî değerlerden oluşmaktadır.

Evrensel değerler olarak; görgü kuralları, yardımlaşma ve dayanışma gibi kavramlar ele alınmıştır.

Görgü kuralları programda şu şekilde yer almıştır; kasaba ve şehir hayatında herkesin uyacağı medeni kurallar, sokaklarda kıyafet; tiyatro ve sinema gibi genel yerlerde tavır ve hareket, kalabalık yerlerde alışveriş, tramvaya, trene, otobüs ve vapura binmek, kalabalıkta bilet vesa'yre almak, bir yere giriş ve çıkışta tek sıra olmak.

Ulusal ve millî değerler ise; aile, millî kahramanlar, resmî törenler, vatan sevgisi gibi kavramlar ile programda yer almıştır.

Ulusal bir değer olarak anma günleri değeri programda; “Öğretmen, Cumhuriyet bayramı, Hâkimiyet bayramı, Atatürk'ün okulun bulunduğu yere gelmesi veya oraya gelişinin yıldönümü, Atatürk'ün bir yerde heykelinin dikilmesi, millî mücadelede bir zaferin veya Türk inkılâbına ait herhangi önemli bir vak'anın yıl dönümü, belediye veya Saylav seçimi, Kamutayın açılması, Atatürk'ün veya Başbakanın Kamutayda veya başka bir yerde nutuk irad etmesi, askerî geçit resmi, bir yılın doğumlularının askere veya bir manevraya çağırılmaları, okulun bulunduğu yerde veya başka bir tarafta önemli bir kurumun kurulması gibi fırsatlardan istifade ederek ilk devrede "Hayat bilgisi" ve ikinci devrede "Yurt bilgisi" mevzularına talebenin ilgisini uyandırmaya ve bu mevzuları canlandırmaya çalışmalı” olarak ifade edilmiştir.

1948 programı ağırlıklı olarak farkındalıklar üzerine kurulmuştur. Farkındalık olarak da demokrasi, devletin görevleri, ekonomik bilinç, güvenlik güçleri, kanuna itaat, meslek seçimi, sivil toplum kuruluşları, siyasi partiler, vatandaşların görevleri, yönetim bilinci, çevre ve sağlık bilici, basım ve yayın organları konularına yer verilmiştir.

Demokrasi kavramı; topluluk halinde yaşayan insanlar birbirlerinin haklarına saygı gösterirler, hepimiz gündelik yaşayışımızda birtakım kurallara uymalıyız. (Sınıfta, okulda, kitaplıkta, sokakta, evde uymak zorunda bulunduğumuz kurallar.), topluluk halinde yaşayan insanlar birbirlerinin düşüncelerine, görüşlerine saygı gösterirler (Okul içinde ve dışında bireylerin davranış şekilleri ve birbirleriyle münasebetleri üzerinde durulur.) gibi kavram ve açıklamalar ile belirtilmiştir.

1948 programında içerik olarak dördüncü ve beşinci sınıf konuları ayrıntılı olarak belirtilmiştir. 1936 programına benzer olarak 1948 programında da öğretmenin dersi hangi yöntem ve metodlar ile anlatacağı da belirtilmiştir.

Programda dördüncü sınıf konuları ağırlıklı olarak diğer programlarla benzerlik göstermekle birlikte Türk ulusu başlığı altında; tarih, yurt, dil, kültür, ekonomi ve ülkü bağları gibi konuların eklendiği görülmektedir. Ayrıca, Mustafa Kemal Atatürk'ün devrimleri de programda ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Meclisin yapısı ve seçimler konusu diğer programlarda daha çok beşinci sınıflarda yer alırken 1948 programında ise bu konuya dördüncü sınıflarda da yer verilmiştir.

Beşinci sınıf konuları arasında, diğer programlarda olduğu gibi, devlet yönetimi ve devlet yönetiminin işleyişi en fazla yer alan konular olmuştur. Özellikle devlet teşkilatlanmasına (Bakanlıklar) çok ayrıntılı bir şekilde programda yer verilmiştir. Ayrıca, bu programda 1936 programında dahil edilen halkın aydınlanmasını sağlayan kitap, gazete ve dergiler de işlenmiştir.

Beşinci sınıflar için ekonomik zorluklar içerisinde yeni kurulan bir devlet, 1929 ekonomik buhranının getirdiği sıkıntılar ve II. Dünya Savaşı'nın ekonomik baskısı altında millî ekonomi kavramı da programa dahil edilmiş ve yerli malı kullanımının önemli bir vatandaşlık görevi olduğu vurgulanmıştır.

1948 programında beşinci sınıflar için göze çarpan diğer önemli bir husus da Türkiye Cumhuriyeti'nin çok partili hayata geçmeye çalıştığı bu dönemde demokrasi kavramıyla birlikte Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, Millî Kalkınma Partisi ve Millet Partisi gibi siyasi partilerin programa dahil edilmiş olmasıdır (İlkokul Programı, 1948, S. 148-157).

1913'ten 1961'e kadarki vatandaşlık eğitimi programlarının içeriklerinin değişimi tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6

Program İçeriklerinin Değişimi

Programlar	Evrensel değerler	Ulusal değerler	Farkındalıklar
1913	Açgözlülük, cesur olma alçakgönüllülük, dedikodu, dürüstlük, fedakârlık, iyilik, hoşgörü, insani ilişkiler, kıskançlık, özdüzenleme, özeleştirici, sabır, samimi olmak, tevazu, vicdani sorumluluk, yardımseverlik, çalışkanlık, düzen, görgü kuralları, özgürlük, özgüven	Aile, Dayanışma, Dini Bilinç, Sancak, Ecdat Yadigarları, Padişaha İtaat, Sanat Erbabına Hürmet, Vatan Sevgisi	Ekonomik Bilinç, Görev Bilici, Hukuki Bilinç, İnsan Haklarına Saygı, Mülkiyete Saygı, Vatandaşlık Hakları Bilinci, Yönetim Bilinci, Sağlık Bilinci, Doğayı Koruma Ve Hayvan Sevgisi
1924	Yardımlaşma ve dayanışma, iyilik, görgü kuralları	Vatan Sevgisi ve Bilinci	Hayvan Sevgisi, Ekonomik Bilinç, Görev Bilinci, Güvenlik Güçleri, Hukuki Bilinç, Kanuna İtaat, Yönetim Bilinci, Vatandaşlık Hakları Bilinci, Mülkiyete Saygı, Sivil Toplum Kuruluşları, Sosyal Devlet Anlayışı, Çevre Bilinci, Doğaya Saygı, Sağlık Bilinci
1926	Görgü kuralları, çalışma, yardımlaşma ve dayanışma	Aile, Eğlence, Millî Kahramanlar, Vatan Sevgisi	İnkılaplar, Ulusçuluk Fikirleri, Yabancı Milletler, Yurtdışındaki Türkler, Ekonomik Bilinç, Görev Bilinci, Hükümetin Görevleri, Kanuna İtaat, Ortak Kullanım Alanları, Sivil Toplum Kuruluşları, Vatandaşlık Hakları Bilinci, Yönetim Bilinci, Çevre Bilinci, Sağlık Bilinci
1936	Yardımlaşma ve Dayanışma	Destan ve Manzumeler, İnkılaplar, Millî Kahramanlar, Anma Günleri, Vatan Sevgisi	Devlet Malını Koruma, Görev Bilinci, Kanuna İtaat, Yönetim Bilinci, Çevre ve Sağlık Bilinci, Basın ve Yayın Organları
1948	Yardımlaşma ve Dayanışma	Destan ve Manzumeler, İnkılaplar, Millî Kahramanlar, Anma Günleri, Vatan Sevgisi	Demokrasi, Devletin Görevleri, Ekonomik Bilinç, Güvenlik Güçleri, Kanuna İtaat, Meslek Seçimi, Sivil Toplum Kuruluşları, Siyasi Partiler, Vatandaşların Görevleri, Yönetim Bilinci, Çevre Ve Sağlık Bilici, Basın ve Yayın Organları

Yukarıdaki tablo incelendiğinde evrensel ve millî değerlerin en yoğun olarak yer aldığı dönemin 1913 dönemi olduğu anlaşılır. Sonraki dönemlerde ise programlarda bu değerlere daha az yer verildiği görülür. Farkındalıklar 1913'ten başlayarak bütün programlarda ağırlıklı olarak işlenmiştir. Farkındalıkların programlarda bu kadar yoğun olarak işlenmesi, reayadan vatandaşa geçen yeni

toplumda vatandaşların yönetim, siyasi, sosyal ve ekonomik; kısacası toplumu ilgilendiren bütün konularda bilinçlenmesinin sağlanmak istenmesiyle ilgilidir.

1913 programında yardımlaşma ve dayanışma, yardımseverlik gibi konular işlenmiştir. İşlenen bir diğer kavram da bunlarla ilişkili olabilecek öksüzlük kavramıdır. Programda yardımseverlik ve dayanışmanın bu kadar sıklıkla anlatılmasının nedeni savaşlar neticesinde çok sayıda çocuğun babasını kaybetmesi ve yardıma muhtaç hâle gelmiş olmasıdır. Şüphesiz bu dönemde yetim çocuklar için darüleytamların kurulması da bunu desteklemektedir.

1924'te programa, 1913 programına ek olarak sivil toplum kuruluşları ve sosyal devlet anlayışı eklenirken, bu programda önemli yer tutan aile kavramına ise değinilmemiştir.

1926 programında millî kahramanlar, ulusçuluk fikirleri, yabancı milletler ve yurt dışındaki Türkler konuları eklenmiştir. 1926 programında sağlık konusuna ayrıca önem verilmiş, özellikle sıtma hastalığına karşı mücadele ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

1936 programına destan ve manzumeler, anma günleri ve basım yayın organları konuları eklenmiştir. Özellikle ilk kez basım yayın organları bir öğretim programında yer bulmuştur.

Destan, manzumeler, anma günlerinin programlarda yer alması Avrupa'da yükselen milliyetçilik ile ilgilidir. Türkiye'deki bu tür gün ve törenler Avrupa ile paralel olarak milliyetçiliğin artmasıyla ilgilidir. Örneğin Atatürk'ü anma ve Gençlik ve Spor Bayramı gibi uygulamalar Mussolini İtalyasından esinlenmiştir. Ayrıca Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumlarının Kurulması ve çalışmalarının desteklenmesiyle, ayrıca Türk Tarih Tezinin ortaya atılması bu dönemde artan milliyetçilik ile bağlantılıdır.

1948 programında demokrasi, siyasi partiler ve milli ekonomi kavramları programa dahil edilmiştir. Özellikle Türkiye'nin çok partili hayata geçtiği dönemde siyasi partiler ve demokrasi kavramı da bu iç siyasal gelişmelere bağlı olarak programda yer almıştır. Yine II. Dünya Savaşı sonucunda ekonomik darboğazlık yaşayan Türkiye Cumhuriyeti millî ekonomi politikaları uygulamaya

çalışmış, yerli malı kullanımı bu dönemde özendirilmiştir. Şüphesiz bu gelişmeler programa da yansımıştır.

Programlar hazırlanırken genellikle hazırlandıkları dönemlerin ihtiyaçları göz önünde bulundurulmuştur. Örneğin; 1913 programında padişaha itaat konusu üzerinde durulurken 1924 programında Cumhuriyetin önemi ve millî mücadelenin kahramını Mustafa Kemal Atatürk'ün ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Yine dönem dönem yaşanan yaygınlaşan verem, sıtma, frengi, trahom, çiçek ve kuduz gibi bulaşıcı hastalıklara karşı insanların kendilerini koruması hem bir vatandaşlık görevi hem de Türk toplumunun bir beka sorunu olarak görülmüştür. Çünkü hastalıklardan dolayı nüfusun azalmasının Türk toplumu için bir beka problemi olduğu düşünülmüştür. Bu durum programların içeriğine de yansımıştır.

II. Meşrutiyet ile birlikte reayadan vatandaşa geçen Türk toplumunda programların ortak özelliği hakları anayasa ile garanti altına alınmış olan bu yeni vatandaşlar topluluğunun devlete ve bireylere karşı hak ve sorumluluklarını bilmesi için “vatandaşların devlete karşı görevleri ve devletin vatandaşa karşı görevleri” başlıkları altında bu konulara yer verilmiş olmasıdır.

1913 programında vatandaşlık eğitimine ilköğretimin bütün sınıflarında yer verilmişken 1924'te bir, iki ve üçüncü sınıflarda; 1926, 1936 ve 1948 programlarında ise sadece dört ve beşinci sınıflarda vatandaşlık eğitiminin yer aldığı görülmektedir.

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte programlarda yoğun bir şekilde Cumhuriyet rejimi işlenmiş, Cumhuriyet rejiminin ülkeye ve millete faydaları, meşrutiyet ve mutlakiyet (saltanat) rejimlerine üstünlükleri ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.

Programlarda, özellikle yeni inşa edilen ulus devlet sürecinde Türk milleti, Türk milletinin yeni kimliği de Atatürk milliyetçiliği çizgisinde yer edinmiştir.

Programların ortak içerikleri milli kültürel değerleri özümseyen ve onlara sahip çıkan, ahlaki değerler ile bezenmiş (programların isminde ahlak kavramı görülür), hak ve sorumluluklarını bilen, çevre ve sağlık bilinciyle donatılmış yeni vatandaşların yetiştirilmesine yönelik olmuştur.

Öğretim Programlarının Amaç ve İçeriklerinin Ders Kitaplarında Yansımalarına İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Amaç ve içerik olarak 1913 vatandaşlık eğitimi programının ders kitaplarına yansımaları

1913 programının amaçları ayrıca belirtilmemiş, içerik kısmında örtülü bir şekilde verilmiştir. Programların içeriklerindeki değer ve farkındalıklar ders kitaplarına da yansımıştır.

Bu değerlerden biri millî bir değer olan aile kavramıdır. Aile kavramı 1913 programında; anamızı, babamızı sevmeliyiz, kardeş ve hemşirelerimizi sevmeliyiz, ailenin nimetleri, aileye karşı vazifeler; aile saadeti ve vezaif-i beytiye, evladın ebeveynine karşı vezaifi, ebeveynin evlada karşı vezaifi gibi kavram ve açıklamalar ile yer almıştır.

Ulusal bir değer olarak aile kavramının ders kitaplarına yansımalarına;

“Aile Nedir? Bir çocuk etrafındakileri tanımaya başladığı vakit evvela validesini, pederini, hemşiresini, biraderlerini, büyük validesini büyük pederini elhasıl kendisine bakanları, muhabbet gösterenleri öğrenir. Yavaş yavaş onların meserretlerine (sevinç) kederlerine ortak olur. Onlar tarafından sevildiği gibi kendisi de çabucak onları sever. (O vakit aile arasında yerini tutar). Sonra eve her zaman gelen amcalarını, dayılarını, teyzelerini, halalarını, teyze ve halazadelerini görür. Ebeveyninin onları sevdiğini görünce kendisi de sever. Her ne kadar bunlar evde ikamet etmiyorlar ise de aileye mensup olduklarını anlar. Tul (uzun) müddet bir evin hizmetinde bulunan uşaklar hizmetçiler dahi efrad-ı aileden sayılır. Çünkü mesela bir valide hasta olur da çocuğunu emziremez ise bir süt nine getirir. Bir çocuğu süt ninesi dahi çok sever. Evde çocukların büyüdüklarini gören hizmetkarlar da öyledir. Bütün aile halkını birbirine bağlayan rabita-i muhabbeti tarif için hususi tabirler kullanılır. Valideyi pederi evlatlarına rabt eden hissiyata (muhabbet-i pederane) ve muhabbet-i (madırane), evlatların ebeveynine olan muhabbetine (muhabbet-i ferzendane) denilir” (Rıza, 1910, S.10-11). İfadeleri örnek olarak gösterilebilir.

Aile kavramı 1913 programında ilköğretimin bütün devrelerinde yer bulmuştur. Programdaki amaçlar ile ders kitaplarındaki kazanımlara bakıldığında çocuklara ebeveyn sevgisinin kutsal bir vazife gibi aktarılma istendiği çok açık bir şekilde görülmektedir. Çünkü Osmanlı toplumu genel itibariyle geniş aile tipine sahip geleneksel üretim toplumu olduğundan dolayı çocuğun ailenin yaşlılık yıllarının bir nevi sigortası olarak görüldüğü söylenebilir. Bu durum ise

şüphesiz çocuk ve ebeveyn arasındaki ilişkilere ayrıca önem verilmesine yol açmıştır. Osmanlı tahrir defterlerine göre hane beş kişiden oluşmaktadır. Bu geniş ailede hem üç kuşağın bir arada yaşadığı, hem de lalaların, dadıların ve hizmetçilerin de aileden sayıldığı görülmektedir. Nitekim ders kitaplarında da “Dadı ve hizmetçilerin iyilik ve fenalıkları, onlara karşı vazifeler” başlığı altında bu tür kimselerden de bahsedilmektedir. Özellikle çocukluk yıllarında bakıma muhtaç kimseler zümresine dâhil edilen çocuklar bir vatandaş statüsünde görülmemiş daha çok toplum içinde korunmaya muhtaç kimseler olarak görülmüştür. Yine İslam dininin getirdiklerinden dolayı çocuk buluş çağına kadar hiçbir işten mesul tutulmamıştır.

Programda yer verilen millî değerlerden olan vatan sevgisi de ders kitaplarındaki yerini almıştır. Bu dönemde Fransız ihtilalinin etkisiyle başlayan milliyetçilik akımı neticesinde Osmanlı devletinden kopuşlar olmuş, giderek artan oranda toprak kayıplarına uğramıştır. Buna paralel olarak da siyasi ve askeri çözümlerle devleti ayakta tutma çabaları sürdürülmüştür. Bu gelişmelerin etkisi program ve ders kitaplarına da yansımıştır. Nitekim Osmanlı milleti kavramı ile devletin ayakta tutulmaya çalışıldığı bu dönemde, millet kavramının ne olduğu, Osmanlı milletinin kimlerden oluştuğu, Osmanlı vatanının nereleri kapsadığı gibi konulara ders kitaplarında yer verildiği görülmektedir.

Bu konular ders kitaplarında şu şekilde ifade edilmiştir:

“Ekseriya (vatan) kelimesinden doğduğumuz şehir, sancak veya vilayet anlaşılır. Hâlbuki vatan ondan pek daha vâsi'dir (geniştir). Vatan mensup olduğumuz tek mil devlettir. Hem de devletin hal-i hazırı değil, bundan evvelki hali de vatandır.

Millet, vatan-ı müşterekin kavânin-i müşterekesi (ortak kanunları) altında yaşayan ve o hakimiyetten memnun olan veya bir sebep-i arızî ile o hakimiyetten cebren fek edilmiş (ayrılmış) ise de kalben ona merbut (bağlı) bulunan kardeşlerin heyet-i mecmuasıdır (bütünüdür). Hatta İslamiyette millet bundan da vâsidir: Müslümanların heyet-i umûmiyesidir. Bir kelime ile İslamiyette din ile millet birdir”.

“Bizim vatanımız Osmanlı Devleti'nin tarihinde tevsi' etmiş (genişlemiş) olduğu bütün memleketlerdir. Düşmanlar elimizden vatanımızın mühim aksamını (kısımlarını) gasp etmişlerdir. Bu itibarla vatanımız iki kısma ayrılır: birincisi hür ve müstakil vatan; ikincisi esir vatan. Bu ikinci kısım bizden istirdad (geri alma), cümlesi ise terakkisini temin edecek himmet bekler.

Dinimizde millet bütün Müslümanlardır; İslamiyetin kendisidir. Vaktiyle bütün Müslümanlar bir idare altında müctemi' (toplanmış) idi. Cümlesi makam-ı hilafete tâbi idi. Sonradan saltanatlara ayrıldı. Ve daha sonra o iftirâk (ayrılık) yüzünden, millet-i islamiyenin büyük kısmı din düşmanlarına esir oldu. Bununla beraber islamiyetin müessesat-ı âliyesi (büyük müesseseleri) sayesinde millet-i İslamiye vahdetini (birliğini) muhafaza etmekte ve dünyanın her tarafında bulunan Müslümanlar tekrar birleşmek ve muazzam, kudretli bir hilafet-i İslamiye vücuda getirmek arzu-yı samimiyesindedirler. İslamiyetin teâlisi (yükselişi) ilelebed ancak bununla temin olunabilecektir” (Emre, 1922, S. 75-76).

Programda evrensel değerlere de yer verilmiş olup bunlardan biri yardımseverliktir. Osmanlı devleti, vakıf kültürünün egemen olduğu, yardımlaşma ve dayanışma kavramlarına çok önem veren bir devlettir. Bu nedenle bu konular programlarda ve ders kitaplarında da yer almıştır. Ayrıca bu dönemde savaşlardan dolayı yetim ve öksüz çocukların sayısındaki artış da bu kavramın program ve ders kitaplarında yer edinmesinin nedenleri arasında sayılabilir. Bu konu ders kitaplarında şu ifadeler ile yer almıştır:

“Sehavet (Cömertlik) fukaraya, muhtaca yardım etmek varidatımızın (gelirimizin) bir kısmını millî îanelere (yardımlara), hayrat ve hasenata tahsis etmektir. Sehavet yalnız sadaka ve hediye suretinde ibrâz edilmez (gösterilmez). Muhtacın evladına mahsus mektep açmak, darülacezelere tahsisat vermek, ihtiyaç içinde bulunanlara faizsiz para ikrâz etmek (borç vermek), işçileri ezmeyerek bilakis terfihlerine (refah) çalışarak fabrikalar açmak, imalathaneler tesis etmek, hâsılı başkalarına her nevi suhûlet ibraz etmek (kolaylık göstermek) sehavet ve uluvv-i cenabîdir” (Emre, 1922, S. 51).

Programda üzerinde durulan evrensel değerlerden biri de çocukların insani ilişkileridir. Bu konu; arsız çocuklarla oynamaktan ihtar etmeliyiz (sakınmalıyız), tehlikeli oyunlardan sakınmalıyız, arkadaşların defter ve kalemlerine dokunmamalı, doğru olmalı, başkasının malına dokunmamalı, yolda bulunan bir şeyi sahibine iade etmeli, başkasının aleyhinde söz söylememeli, kin ve garez bağlamamalı, İntikam tutmamalı gibi başlıklar altında yer almıştır. Ders kitaplarında ise:

“En küçük bir mülahaza ile her cemiyet-i beşeriyede doğruluğun esas olarak kabul edildiği ve doğruluk esası olmazsa o cemiyet-i beşeriyede her türlü muamelatın son derece karışık ve müzebzeb (yerinde durmayan) olacağı anlaşılır. Öyle bir cemiyette ne terakki ne umumî refah ve saadet mümkün olur. Yalan, cemiyet-i beşeriyeyi tahrip eden bir itiyad-ı sakîm (yanlış alışkanlık) olduğu için yalancı insanîyetin düşmanlarından sayılır. Beşeriyet fitraten hakikate aşiktir, daima hakikati arar. Her insanın vazifesi hakikatin meydana çıkmasına ve umum beşeriyetin tenevvür

etmesine (aydınlanmasına) çalışmaktır. Kasten hakikati değiştirerek göstermeye çalışanlar beşeriyeti zulmet-i cehl (cehalet karanlığı) ve gaflette bırakmak isteyenlerdir” (Emre, 1922, S. 115-116).

Bu ifadeler ile çocuklara doğru ve yalan kavramları ile evrensel değerler aktarılmak istenmiştir. Amaç ve içeriklere bakıldığında ders kitabının içeriği ile uyumlu olduğunu ve hedeflenen kazanımın ders kitaplarında yer aldığı görülmektedir.

“Vazifeyi tayin eden en yanılmaz rehber: “akıl” ve “muhakeme” dir. Bir çocuk küçük yaşından beri her hareketi için düşünmüş ve düşündürülmüş olursa “iyi” yi “fena”dan tefrik etmekte (ayırma) güçlük çekmez ve hiç yanılmaz. Bilakis harekâtının iyiliğini, fenalığını düşünmeye alıştırılmayan; fena işlerin ihtirâzsız (çekinmeden) yapıldığını gören bir çocuk yalnız vicdaniyla “iyi”yi “fena”dan tefrike kadir olamaz. Fakat akıl ve muhakemesiyle mutlaka “iyi”yi “fena”dan tefrik edebilir.

Başkalarına yumruk atmaktan muazzeb (azap çeken) değil belki mütelezziz (zevk alan) olan bir çocuğa: “sana birinin yumruk atmasına razı olurmusun?” diye sorulsa o, ne cevap verir? Hiç şüphesiz yok, o çocuk hemen düşünecek, başkasının yumruğunu yemekte hiçbir zevk olmadığını anlayacak, başkalarından dayak yemeye razı olmayacaktır. Buna kanaat getirdikten sonra, başkasının bize yumruk atması, fena olduğu gibi “bizim de başkasına yumruk atmamız” fenadır, hükmünü de kolaylıkla verebilir. Bazı vazifeler vardır ki lazım ve vacip olduklarına kani olmak herkes için derin derin düşünmeye mütevakıftır”. (Emre, 1922, S. 5-7).

Program ve kitaplarda bu dönemde çocukların kötü hareketlerden, hoş olmayan davranışlardan sakınılması, kendisine yapılmaması gereken bir davranışı başkasına yapmaması gerektiği ifade edilerek ilköğretimden başlayarak davranış ve hareketleriyle iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırt edecek örnek bir vatandaşlar topluluğunun temelleri atılmak istenmiştir. Burada iyi veya kötü hareketleri tanımlarken çocuklardan bunları kendisini başkasının yerine koyarak değerlendirmeleri istenmiştir. Yani eğitimde empati yönteminin uygulandığı dikkat çekmektedir.

Program aracılığı ile hayvan ve doğa sevgisi konularında da çocuklarda bir farkındalık oluşturulmak istenmiştir.

Çiçeklere, ağaçlara dokunmamalı, hayvanlara, kuşlara dokunmamalı, hayvanları, kuşları sevmeliyiz, çiçekleri, ağaçları sevmeliyiz, hayvanların

insanlara hizmeti onlara karşı zulümden tevakki gibi başlıklar altında bu konular programda işlenmiştir.

Ders kitaplarında da bu konular:

“Hayvanlar akıldan mahrum olduğundan hayır ve şerri fark edemez ve bu sebeple yaptıkları mesul değildir. Fakat histen mahrum olmadıkları için sui muamele edilir ise acı duyar. İnsanın bilâ sebep (sebepsiz) bu zavallı mahlukata eza ve ceza etmeye hakkı yoktur. Bir hayvana hiddet ederek döven, söven, haykıran adamın hali gülünç olur. Hayvanlara karşı zalimane muameleyle alışan kimse insanlara karşı da zalim olur. Bir ata, bir köpeğe hüsn-i muamele edilecek olursa sahibine minnettarlık göstermesi hayvanatın his sahibi olduğunun delilidir. Hayvanat-ı ehliye bize hizmet ettiklerinden onlara hüsn-i muamele göstermelidir. Bunlara sui muamele küfrandır. Faidesi olan hayvanatı itlaf (yok etme) etmeyiniz.” Fakat “kurt, tilki, fare ve sa’yre gibi hayvanat-ı vahşiye ve muzırrayı itlafa hakkınız vardır”. Çünkü insan hayatının ve menfaatinin düşmanlarına karşı nefsinin müdafaaya mecburdur” (Rıza, 1907, S. 61).

Hayvanlar konusunun program ve ders kitaplarında işlenmesinin en önemli nedenlerinden biri bazı hayvanların bu ve taşıma aracı olarak kullanılmalarıdır. Özellikle hem ulaşım için hem de tarla ve bağlarda iş gücü için hayvanlardan faydalanılıyordu. İstanbulda çok sayıda yük taşıyan eşek katırları, insan taşıyan at arabaları (fayton), hayvanlara eziyet edilmemesi, taşıyabileceğinden ağır yük yüklenmemesi konularında kanunlar yapıldı. Yine Osmanlı toplumunun önemli bir geçim kaynağı hayvancılıktı. Bu nedenle hayvanların korunması ve onlara karşı iyi davranılması hem bu yönüyle hem de insani olarak bir vatandaşlık görevi kabul edilmiştir. Ayrıca, konunun dini boyutunda da hayvanlara merhamet etmeyen insanların da merhamet etmeyeceği inancı vardı.

Hayvanların yanında yeşil alanların varlığı da insan sağlığı açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle bunların korunması ve tahribinin önüne geçilebilmesi için ilkokul düzeyinde orman ve yeşil alanların korunması noktasında da çocuklarda bir farkındalık oluşturulmak istenmiştir.

“Umumi müesseseler, yollar, çeşmeler, köprüler, kabristanlar, umumi ormanlar, dereler ve sa’yre umumun malıdır. Herkes onlardan ihtiyacı kadar istifade eder, fakat onları tahrip etmek katiyen caiz değildir. Umumun malı olan müesseselerden biri de umumi ormanlardır. Herkes umumi ormanlardan ihtiyacı kadar odun kesip istifade edebilir., fakat hasis bir menfaat için birçok ağacı tahrip etmek yahut yaş genç ağaçları kesmek caiz olamaz. Umumi ve vâsi’ (geniş) ormanlar büyük ve kıymetli bir servettir.

Bunu anlamak ve umumi ormanlara hürmet etmek lazımdır. Vâsi' bir orman fen dairesinde bakılacak olursa her sene civar ahalisine büyük menfaatler temin eder. Bu menfaatler daimî bir hale getirilebilir. Fakat fenne riayet etmeden balta ile içine girilecek ve yaş kuru demeyip bütün ağaçları tahrip edilecek olursa birkaç sene nihayetinde o memleket ormandan tamamıyla mahrum kalır.

Ormanlar şiddetli yağmurların vücuda getirdiği selleri tutarak derelerin taşmasına mâni olduğu gibi ziraat mevsimlerinde dahi yağmuru celb ederler. Ormansız ve ağaçsız yerler ekseriya ırmakların taşmasından mutazarrar olur (zarar görür), çok defa kuraklığa duçar olurlar” (Emre, 1922, S.35).

Programda değinilen farkındalıklardan biri de itaat kavramıdır. Meşrutiyet ile beraber başlayan toplumsal dönüşümde devlet yöneticilerine ve kanunlara uyan itaatkâr bir vatandaşlar topluluğu oluşturulmak temel hedef olarak belirlenmiştir. İtaat konusu daha küçük yaşlardan itibaren aile içinde başlıyordu. Anne babaya itaat çocukların göreviydi. Ebeveyne itaat devlete itaatin de temeli sayılırdı.

İtaat konusunun padişaha itaat, büyüklere itaat, kanunlara itaat başlıkları altında programda yer edindiğini görmekteyiz. Ders kitaplarında da bu kavram üzerinde durulmuştur:

“Millet Meclisinin tasdik ve kabul ettiği bir kanun umum milletın arzusu, iradesi hükmündedir. Bu kanundan bazı eşhas memnun kalmayabilir, fakat her halde cümlemin kanuna itaat etmesi şarttır. Azlıkta kalanların ekseriyete tabi olması mecburidir. Çünkü bunun aksi yani ekseriyetin ekalliyete tabi olması mümkün değildir. Mamefih azlıkta kalanların hürriyet-i kelim ve hürriyet-i içtimai ihlal edilmemelidir. Kanuna itaat etmeyene asi denir. Asi, kuvvetle itaate icbar ve isyanının derecesine göre mücazata düçar edilir”. İnsanlar her türlü hareketlerini ve maslahatlarını tanzim etmek için tedbirler düşünmeye mecburdurlar. Bu tedbirleri cemedden eserlere kanun denilir. O halde kanun insanlar için elzemdir. Kanuna itaat etmek de mecburidir.

Evvelen ebeveynine karşı itaat, muhabbet, muavenet vazifeleriyle muvazzaftır. Ebeveyn ne kadar fakir ne kadar tahsil ve terbiyeden mahrum olursa olsun evlat bu vazifeleri ifadan kurtulamaz” (Emre, 1922, S.60).

1913 programında diğer bir farkındalık da yönetim biçimleriyle ilgiliydi. Osmanlı devletinin rejim değişikliği yaşamış olduğu bu dönemde bu konular hem programda hem de ders kitaplarında yer bulmuştur. Programda bu konular; Meşrutiyetin mehzari, Meşrutiyetin Fevaidi, Meşrutiyet mücahidleri hakkında bir

fikri icmali, Muhtelif eşkal-i hükümet: Hükümet-i mutlaka, Hükümet-i meşruta, Hükümet-i Cumhura, gibi başlıklar altında işlenmiştir. Ders kitaplarında ise:

“Devlet-i aliyeye-i Osmaniye idare-i meşrutiyete maliktir. Dünyadaki devletlerin idare-i umumiyesi idare-i mutlaka, idare-i meşruta ve idare-i Cumhuriye olmak üzere üç nev’dir. İdare-i mutlaka doğrudan doğruya yalnız bir hükümdarın idare-i keyfiyesine tabi olmasıdır. Buna idare-i müstebide dahi denilir. Elyevm dünyada idare-i mutlaka ile idare olunan bir hükümet kalmamış her tarafta idare-i meşruta cari olmakta bulunmuşdur. İdare-i meşrutayı ilk teşrif etmek şerefi İngilizlere aittir. İdare-i mutlakanın devlete ve millete verdiği zararlar pek çoktur. Çünkü bir hükümdarın keyfine göre idare-i hükümet nihayet o devleti mahv ve münkariz eder (yıkır). Çünkü bir adam ne kadar akıllı olsa bütün milletin menafi (menfaatleri) ve ihtiyacatını bilemeyeceği gibi menafi-i zatiyesini umumun zararında arayan birtakım müstebidlerin suistimalatı da devlet ve millete azim zararlar verir.

İdare-i meşruta milletle devlet arasında bazı şerait ve kavaninin va’zıyla (konulması) mümkün olur. Millet ve devlet bu kanunun hilafına bir şey yapamaz. Kavanini (kuvve-i teşriyye) tabir olunan Meclis-i Mebusan ve Ayan vaz’ eder. Kanunuesasi Osmanlı himayesinde yaşayan İslam, Hristiyan, Musevi elhasıl kaffe-i tebeanın nazar-ı kanunda müsavatını (eşitlik) temin eder. Zat-ı hazret-i padişahi hilafet-i Osmaniyei haiz olup veraset-i saltanat ekber evlada aiddir. Yani sülale-i âl-i Osmanın en büyük evladı padişah olur. Padişah-ı âl-i Osman halife olmak hasebiyle din-i İslamın hâmisî ve bütün Osmanlıların hükümdarıdır. Nefs-i hümayunları mukaddes ve gayr-i mesuldür” (Rıza, 1910, S.91-92). şeklinde açıklanmıştır.

Ders kitaplarında meşrutiyet yönetiminin faydaları ve tek kişi yönetiminin zararlarından bahsederek, meşruti yönetimin vatandaşlık haklarını kanun ile (Kanun-i Esasi) güvence altına aldığı özellikle belirtilmiştir. Padişahın Osmanlı hanedanlığına ait olduğu ve ailenin en büyük ferdinin padişah olacağı ifade edilmiştir. II. Meşrutiyet döneminin siyasi yapısı bu anlamda ders kitaplarına da yansımıştır. Hem padişahın varlığı hem de tek kişi yönetiminin (Eski Saltanat yönetimi) olumsuz yönlerinin yer alması; artık Osmanlı devletinde padişahın mutlak otorite olmadığına en büyük göstergesi olmuştur. Meşrutiyet yönetimi vatandaşlık açısından önemlidir; çünkü ilk kez Osmanlı ülkesinde insanların hakları kanun ile (Kanun-i Esasi) güvence altına alınmış, insanlar kul statüsünden vatandaş statüsüne geçmiştir. Yeni oluşan bu düzende ilköğretimden başlanarak bu anlayış topluma benimsetilmeye çalışılmıştır.

Amaç ve içerik olarak 1924 vatandaşlık eğitimi programının ders kitaplarına yansımaları

1924 programının amaç ve içerikleri bir takım değer ve farkındalıklardan oluşmuş ve bunlar ders kitaplarına da yansıtılmıştır.

Cumhuriyetin ilk programı olduğu için Cumhuriyet rejiminin felsefesi, gerekliliği, getirmiş olduğu hak ve sorumluluklar, devlet vatandaş ilişkileri ve Cumhuriyetin oluşturmak istediği yurttaş profili programda yer almıştır. 1924 programındaki şu ifadeler programın genel amacını açıkça ortaya koymaktadır:

“Musahabat-ı ahlakiye ve malumat-ı vataniye derslerinin gayesi gençlere Türkiye Cumhuriyeti'nin bir vatandaşı olmak sıfatıyla malik oldukları hak ve vazifeleri tanıtmak, bütün hareketlerinde hâkim olması lazım gelen ahlak esaslarını telkin etmek, velhasıl millî ve insani vazifelerini takdir ve ifa edebilecek bir hale getirmektir” (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1924, S. 28).

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere program yeni devlette vatandaşların hak ve sorumlulukları farkındalığı ile evrensel ve ulusal birtakım değerlerin nasıl olacağı üzerine bina edilmiştir. Ders kitaplarındaki konular vatandaşların görevleri başlığı ile işlenmiştir.

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletinde Cumhuriyet rejimine sadık bireylerin varlığı çok önemliydi. Bu nedenle 1924 programında vatansever insanlar yetiştirmeye önem verilmişti. Nitekim Cumhuriyetin hangi zorluklar ile kurulduğu ve diğer rejimlere göre topluma ve vatandaşlara getirmiş olduğu hak ve güvencelerin neler olduğunun çocuklara aktarılması programın önemli hedefleri arasındaydı. Bu amaçlar programın hem hedefler kısmında hem de içeriğinde belirtilmişti. Vatan sevgisi değeri ders kitapların da yer almıştır:

“Her vatandaşın en mukaddes vazifesi, vatanını sevmek ve ona karşı hayatının son dakikasına kadar hizmet etmektir. Vatanımızı validemizi sevdiğimiz gibi sevmeliyiz. Çünkü vatan da validemizdir. Nasıl validemizi güzel, müşfik olduğu için değil; fakat sadece validemiz olduğu için seviyorsak, vatanımızı da sadece vatanımız olduğu için sevmeliyiz. Vatani sevmek demek, yaşaması ve yükselmesi için çalışmak ve ve hatta icap ederse hayatımızı bu uğurda feda etmek demektir” (Adil, 1924, S: 70).

Cumhuriyet döneminin ilk programı olması sebebiyle hem 1924 programında hem de ders kitaplarında Cumhuriyet rejimine önemli bir yer

verilmiştir. Ders kitaplarında saltanat yönetiminin zararları, Cumhuriyet rejiminin hangi zorluklar ile kurulduğu, halk için Cumhuriyet rejiminin neden gerekli olduğu anlatılmıştır. İlköğretim kademesinden başlanarak yeni rejimin toplum nezdinde iyi anlaşılması, tam anlamıyla toplumda yer edinmesi amaçlanmıştır. Kitaplarda cumhuriyetin önemi ise şu ifadeler ile belirtilmiştir:

“Cumhuriyetin halka temin ettiği faydalar pek çoktur. Bu şekilde millet efradı, hiçbir ferdin keyif ve iradesine tabi olmadığını bilir ve kendi iradesini istediği ve kendisine nâfi (faydalı) gördüğü vecihle istimal eder (kullanır). Millî hakimiyetin hakiki manası cumhuriyettir. Bu asırda yaşayan milletler en iyi şekil olmak üzere Cumhuriyet şeklini kabul etmişlerdir. Cumhuriyetin müdafaası için icap ederse kanımızın en son damlasına kadar seve seve ve bile bile feda etmekten çekinmemeliyiz. Çünkü cumhuriyetin müdafaası demek; hakkın, millî, hakimiyetin, hürriyetin müdafaası demektir” (Adil, 1924, S.10).

Programda evrensel değerlere de yer verilmiş olup bunlardan biri yardımlaşma ve dayanışma konusuydu. Programın amaç ve içeriklerinde hedef bir kazanım olarak belirtilen bu davranış ders kitaplarında şu şekilde ifade edilmiştir:

“Cemiyet-i beşeriye efradı çoğalmış bir ailedir. Bu büyük aile efradı birbirlerine yardım etmeye mecburdur. Zenginler yalnız kendilerini değil, fakirleri de düşünmelidir. Diğer milletlere karşı ne kadar hayırhah olursak, onların da o kadar yardımını görürüz” (Adil, 1924, S. 90)

1924 programında farkındalıklar önemli bir yer tutmuştur. Bu farkındalıklardan biri sağlık konusuydu. Bu konuya programın hem amaçlarında hem de içeriğinde yer verilmişti. Çünkü nüfusun büyük bir bölümünü savaşlar, toprak kayıpları ve salgın hastalıklar sebebiyle kaybedilmişti. Devlet bu durumu bir beka meselesi olarak gördüğünden sağlıklı bireyler yetiştirmeyi amaçlamıştı. Bu konular ders kitaplarında şu şekilde açıklanmıştı:

“Sağlam olmak için bedenî terbiyeye itina etmek lazımdır. Oyunlar idmanların en faydalısıdır. Yiyip içeceğimiz şeylerin iyi olmasına dikkat etmek lazımdır. Su en iyi gıdadır. İçilecek su serin, berrak, kokusuz, taamu latif, hevalı olmak lazımdır. Vücudun temizliğini devam ettirmek için banyolara itina etmeliyiz. Taaffün mevaddan (koku giderici maddelerden) istifade edilmelidir. Süprüntülerin sıhhi bir surette muhafazası ve defî önemlidir. Mikroplara karşı her hususta mücadele edilmelidir. Evlerin fevkalade temiz bir halde bulunması lazımdır. Tozlar sıhhat için bir tehlikedir” (Adil, 1924, S.104-110)

Programdaki farkındalıklardan bir diğeri Cumhuriyetin vatandaşlara getirmiş olduğu haklardır. Yeni kurulan bir devlette uzun yıllar Osmanlıda kul

statüsünde yaşayan insanlar vatandaşlığa geçerken Cumhuriyetin onlara kazandırdığı hakları bilmeleri önemli bir konu olarak görülmüştür. Bu konular özgürlük ve eşitlik kavramları ile ders kitaplarında yer almıştır. Kul statüsünden vatandaş statüsüne geçen insanların Anayasa (Kanuni Esasi) karşısında eşit ve özgür olmaları diğer bütün hakların temeli olarak görülmüştür. Osmanlıda daha çok dini esaslar ile insanlara sosyal statü verilmişti. Osmanlı toplumunda sınıfsal bir ayırım olmasa da toplum müslim ve gayr-ı müslim olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Medrese, tekke, zaviyelerin kapatılması, dini ve sosyal ayrıcalıklı unvanların yasaklanması eşitlik ilkesi doğrultusunda program ve kitaplara paralel olarak yapılan düzenlemeler olmuştur. Cumhuriyet ile birlikte bu esaslar kaldırılarak kanunlar nezdinde tüm insanlar eşit vatandaşlar topluluğu olarak kabul edilmiştir. Bu konular ders kitaplarında:

“Cumhuriyetin vatandaşlara temin ettiği siyasi hakları iki kelime ile hülasa edebiliriz: Hürriyet ve müsavet! Diğer siyasi haklar hep bu iki esastan doğarlar. Evvela: Hürriyet- İnsanın en mukaddes hakkı, maddi ve manevi kuvvetlerini serbestçe istimal (kullanma) edebilmesidir. Herkes kendi aleminin padişahı olmalıdır. Herkes istediği gibi hareket edebilmelidir. Buna müdahale edilemez. Mamefih bu serbesti, bir kimsenin diğerinin hürriyetine tecavüz etmemesi şartıdır. Bunun için hürriyeti şöyle tarif edebiliriz: “Hürriyet, başkasının hukukuna taarruz etmemek şartıyla bir kimsenin istediği gibi hareket etmesidir.”

Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuz 68. maddesiyle bu hakkı kabul eylemiştir: Her Türk hür doğar, hür yaşar. Hürriyet başkasına muzır olmayacak her türlü harekatta bulunmaktır. Hukuk-ı tabiiyeden olan hürriyetin herkes için hududu başkalarının hudud-ı hürriyetidir. Bu hudud kanun ile tayin olunur. Müsavattan maksat kanun nazarında herkesin müsavi (eşit) tanınmasıdır. Yoksa insanlar arasında tam bir müsavet yoktur. Herkes başka başka hasletlerle yaratılmıştır. İstedığımız şey, insanları hukuken müsavi görmektir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuz bu hukuki müsavati kabul eylemiştir. 69. madde mucebince, Türkler kanun nazarında müsavidir ve bila istisna (istisnasız) kanuna riayetle mükelleflerdir. Her türlü zümre, sınıf, aile ve fert imtiyazları mülga(kaldırılmış) ve memnudur (yasaklanmış) şeklinde ifade edilmişti” (Adil, 1924, S. 22).

Amaç ve içerik olarak 1926 vatandaşlık eğitimi programının ders kitaplarına yansımaları

1926 programında, “Yurd bilgisi dersinin ilk tedrisatta vazifesi pek büyüktür. Çünkü bu ders, diğer dersler için adeta bir telakki ve temerküz sahası teşkil eder. İlk tahsilin birinci maksadı vatandaş yetiştirmek, gençleri mensup

oldukları vatan ve millete intibak ettirmektedir.” ifadeleriyle vatandaşlık eğitiminin amacının iyi birer vatandaş yetiştirmek olduğu belirtilmiştir. Program hem evrensel ve hem de ulusal değerlerden oluşmaktadır.

Evrensel değerlerden görgü kuralları programın amaçları arasında yerini almıştır. Bu amaçlar ders kitaplarında.

“Sinema tiyatro gibi umumi yerlerde kimse kimseyi rahatsız etmez. Bileti hangi mevkiye mahsus ise gider oraya oturur. Kalabalık yerlerde tramvaya, otobüse binerken sırasını beklemeyerek, ite kaka kendisine zorla yer açmak, etrafındakileri rahatsız etmek ne çirkin kabalıklardan oluyor” (Kami, 1928, S. 103). şeklinde ifade edilmiştir.

Yardımlaşma ve dayanışma kavramı da bir diğer evrensel değer olarak kitaplarda şu şekilde açıklanmıştır:

“İnsanların birbirini bilerek koruması, birbirine yardımda bulunması tesanüd (dayanışma) dır. Köylüler işlerinde birbirine yardım eder, fabrika amelesi aralarında para toplar hasta veya işsiz kalanlara verir, mektepli talebe arkadaşına bilmediği dersi öğretir... bunlar hep tesanüddür” (Kami, 1928, S. 20).

Programdaki ulusal değerlere bakıldığında ise, bunların başında vatan sevgisi kavramının geldiği ve bu kavramın ders kitabında:

“Vatanımı severim çünkü orada doğdum, büyüdüm. Ailem, arkadaşlarım, vatandaşlarım, oturduğum ev, gezindiğim yerler üzerimde ayrı ayrı tesirleri var. Kimle konuşsam iki dakikada anlaşabilirim, çünkü herkes Türkçe bilir. Halbuki ecnebi diyarına düşsem kendi Türkçemle derdimi kimselere anlatamam. Benim vatanım yalnız doğduğum, büyüdüğüm yer değil bütün Türkiyedir. Şerefli Türk bayrağının dalgalandığı yerler benim vatanımdır” (Kami, 1929, S. 12). İfadeleriyle yer aldığı görülmektedir.

1926 programında “devlet, milliyet ve aile tesanüdüne ibtina eden sağlam bir ahlakîyet hissi tevlid etmek ve yaşatmak” ifadesiyle ailede sağlam bir ahlak yapısı oluşturma amacı güdülmüştür. Bu amaç doğrultusunda aile kavramı vatandaşlık eğitimi, öğretim programları ve ders kitaplarında önemli bir yer tutmuştur. Zira, bir vatandaşlar topluluğu oluşturmak istenirken toplumun en küçük yapı taşı niteliğinde olan aile yaşamından başlanması gayet doğaldır. Ulusal bir değer olan aile kavramı ders programlarında ise şu şekilde yer almıştır:

“Aile bir vücut gibidir. Vücudun bir yeri ağrırsa bütün vücut o ağrıyı duyar. Aile de öyledir. Aile azasından biri hastalansa bütün aile onun acısını duyar. Ana, baba, kardeş, hala, teyze, amca, dayı hep ailedir. Hepimiz kendi yuvamızdan, kendi yurdumuzdan çıkıp mektebe gidiyoruz.

Akşamları yine yuvamıza dönüyoruz. Orada anamız, babamız, kardeşlerimizle buluşup birleşiyoruz. Biz mektepte derslerimize çalışırken onların da herbiri bir işle meşgul olmuşlardır. Sofra başında güle oynaya biz mektebimizden, hocalarımızdan ve derslerimizden bahsediyoruz. Onlar gülüşür bizi dinlerler. Bazı kere onlar kendi işlerinden laf açarlar. O zaman biz anlasak da anlamasak da dinleriz. Laflarını kesmemeye dikkat ederiz” (Kamî, 1929, S. 7).

1926 programı zikredilen evrensel ve ulusal değerlerin yanında birtakım farkındalıklardan da oluşmaktaydı. Bu farkındalıklardan biri hak ve sorumluluklarını bilen vatandaşlar yetiştirmektir.

Bu farkındalık ders kitabında:

“Halk idaresinde halkın hakları ve vazifeleri vardır. Bu hakların başında Hürriyet hakkı en mühimdir. Hürriyet demek her aklına eseni yapmak demek değildir. Dünyanın hiçbir tarafında hudutsuz hürriyet olamaz. Hürriyet demek Kanun dairesinde hareket etmek ve kanunun verdiği vatandaşlık haklarından istifade edebilmek demektir. Bu kanunları Milletvekilleri yaptığı için millet kendi haklarını kendi tayin edecek demek olur. Halkın bu haklarına karşı birtakım vazifeleri de milletin kanunları yani gene Millet tayin eder. Bu halde memleketin kanunlarını yapacak olan mebusların intihabında yanılmamak bizim için en mühim bir vazifedir. Sonra o kanunlara göre vergi vermek askere gitmek cezayı mucip hiçbir kabahat veya cürüm işlememek gibi vazifeler gelir ki namuslu kimseler için bunlarda kusur etmemek pek tabiidir” (Kamî, 1923, S.67-70).

1926 programında “çocuğu devlet teşkilatı ve hükümet makinası hakkında esaslı fikirlere ve malumata sahip etmek” ifadeleriyle devlet yönetimini çocuklara kavratmak amaçlanmıştı. Bu konular ders kitaplarında geniş bir şekilde ele alınmış; köy, kasaba, il ve ülkenin genel yönetimlerinin işleyişi, bu birimlerin başındaki kişiler ve görevleri belirtilmiştir. Örneğin; ders kitaplarında vilayetlerin yönetimiyle ilgili şu ifadeler yer verilmiştir:

“Vilayetlerin başında vali bulunur. Vali dahiliye vekilinin tavsiyesiyle heyeti vekilce tayin olunur. Çünkü onun mahiyetinde bütün vekaletleri temsil eden memurlar vardır. Bunlar haftada bir kere toplanır. Vilayet işlerini müzakere ederler. Buna idare meclisi denir. Vali ise onlara reislik eder. İdare meclisinde para işlerine bakan defterdar veya muhasebeci ile yazı işlerine bakan tahrirat müdürü, maarif müdürü, ziraat ve ticaret yani iktisat müdürü, bir de nafta sermühendisi bulunur” (Kamî, 1929, S.122).

Programda farkındalıklara da yer verilmiş olup bunlardan biri Türkiye’de yaşayan yabancılar ve yabancı ülkelerde yaşayan Türklerdir. Programa ilk kez dahil edilen bu konu ders kitaplarında ise şöyle yer bulmuştur:

“Ecnebilere nezaketle muamele etmek terbiyemiz icabıdır. Fakat onlar bunu anlamazlar da bize hakaret etmeye kalkarlarsa onlara yol göstermek ve memleketimizden çıkarmak hakkımızdır. Evlatlarımız şimdi göğsümüzü gere gere hakkımızdır diyebiliyoruz. Bunu bize söyleten müstakil Cumhuriyetimizdir. Şimdi ecnebi memleketindeki Türklerle Türkiye'deki ecnebilere hiçbir farkı yoktur. Çünkü Lozan muahedemesininin 26. Maddesi ile ecnebi imtiyazları tarihe karışmıştır. Eğer Sevr maddesi kalsaydı biz kendi memleketimizde ecnebi uşağı gibi muamele görecektik. Ecnebi memleketinde Türklerin şimdi şerefli bir mevki vardır. İstiklal harbinden misli tarihlerde görülmemiş bir zaferle çıkışımız tabii dünyanın her tarafında itibarımızı arttırdı. Onların Türkiye'deki konsoloslarına karşılık bizim de onların büyük ve ehemmiyetli şehirlerinde şebkenderlerimiz vardır. Şebkenderlerin buldukları yerlerde Türk tebaasını himaye etmek, oranın ticareti hakkında hükümete malumat vermek, oradaki Türklerin askerliğe ait muamelelerini ve nüfus kayıtlarını yürütmek gibi vazifeleri vardır. Lozan muahedesi tasdik olunalı Türk diplomat ve şebkenderlerinde ecnebi diplomat ve şebkenderleri arasında hiçbir fark yoktur” (Duru, 1933, S.180-181).

Amaç ve içerik olarak 1936 vatandaşlık eğitimi programının ders kitaplarına yansımaları

1936 programı amaç ve içerik olarak evrensel ve ulusal değerler ile birtakım farkındalıklardan oluşmaktaydı. Programın amaç ve içerikleri ders kitaplarına da yansımıştı.

Evrensel bir değer olarak yardımlaşma ve dayanışma kavramı şu şekilde ifade edilmişti:

“Köyde öyle işler vardır ki bunlar ancak elbirliği ile yaparsa başarılabilir. Bu yardımlaşmaya “imece” derler. Köyün ortaklaşa işleri imece yoluyla yapılır. Tarla sürmek, harman yapmak, orak ve turpan işi, pamuk ve afyon toplama, tütün kırma ve kerpiç dökme gibi işler imece ile yapılır. Bir köylünün tek başına yapamayacağı işi, köylü bir araya toplanınca elbirliği ile birden, çabucak başarabilir. Kimsesiz çocukların, dul, kocası askerde olan kadınların tarlaları da böylece ekilip biçilir. Köyü temizlemek, su birikintilerini kurutmak, köy ve pazara giden yolları yapmak, köyün okulunu, köy kurulu odasını, konuk odasını onarmak, köyü güzelleştirmek imece ile yapılır” (Ermat B., Ermat K., 1942, S. 24-25).

Çocuklar da köyde anne ve babalarının yardımcılarıdır. Erkek çocuklar henüz beş altı yaşında iken iş görmeye başlarlar. Büyük yaşta olanlar daha güç işlerde çalışırlar. Tarlada, harmanda çalışırlar. Analarına, babalarına yiyecek götürürler. Kız çocukları da anneleri gibi süt sağlar. Tarlada çalışan ana ve babalarına aş pişirirler (Ermat B., Ermat K., 1942, S. 21).

Ulusal bir değer olarak programın amaç ve içerik bölümlerinde yer alan; destan ve manzumeler, millî kahramanlar ve anma günlerine ders kitaplarında yer

verilmemiştir. Atatürk ve İsmet İnönü görseli kullanılmış ve alt kısmında iki millî kahraman başlığı kullanılmış fakat konuyla ilgili açıklama yapılmamıştır.

1936 programının amaçlar kısmında “Millet mefhumunu ve Türk Milletinin karakterini, ululuğunu, kudretini çocuklara kavratmak ifadeleriyle vatan sevgisinin ulus kavramı üzerinden çocuklara aktarılmak istenildiği görülmektedir. Bu husus ders kitaplarında:

“Yurt demek dili, dileği ve isteği bir olan insanların üzerinde birlikte yaşadıkları toprak demektir. Bizim yurdumuz “Türkiye”dir. Türk yurdunda sağlam yapılı insanlar, gürbüz çocuklar, iyi anneler, temiz yürekli babalar vardır. Türk yurdu yiğitler, gaziler, şehitler yurduudur. Dünyaya ün, şan salan ulular burada yetişmiştir. Türk yurdunda çalışan, yaşayan bir çok insan vardır. Biz şu bakımdan birbirimize benzeriz. Dilimiz birdir, dileğimiz birdir, tarihimiz birdir. Onun için bize türk derler” (Ermat B., Ermat K., 1942, S. 8-14).

ifadeleriyle yer almış, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde vatan toprağı etrafında Türk millî kimliğinin inşası için gerekenlerin vatan sevgisi ve güçlü millî bağlar ile ulus devlet olacağı açıkça belirtilmiştir.

1936 programında yer verilen en önemli farkındalık cumhuriyet rejimidir. Yeni kurulan rejime sadakat ve bu rejimin vatandaşlara benimsetilmesi amacı programın amaçlar kısmında “Atatürk’ün kurduğu Cumhuriyet rejiminin mahiyetini, Türkiye’de nasıl kurulduğunu, bu rejimin başka rejimlere üstünlüğünü, Türkiye’nin hayatı ve istikbali için ne kadar önemli ve zarurî bulunduğunu talebeye kavratmak ve onları Cumhuriyet rejimi için sadık ve fedakâr birer yurttaş olarak yetiştirmek” ifadeleriyle açıkça belirtilmiş; programın içerik kısmında ise bu amaçlar:

“Bu derste Cumhuriyet rejimini talebeye anlatmakla beraber bu rejimin başka rejimlere üstünlüğünü anlayacakları canlı misallerle çocuklara kavratmak, Cumhuriyet rejimini Türkiyede kurmak için Türk milletinin yaptığı büyük fedakârlıkları canlandırmak, Atatürk’ün Cumhuriyet rejimini kurmakla Türk milletinin saadet ve refahına yapmış olduğu büyük hizmetleri talebe nazarında belirtmek.

İmparatorluk devri ile mukayeseler yaparak Cumhuriyet rejiminin Türk milletinin hâli ve istikbali için ne kadar zarurî olduğunu talebede sarsılmaz bir kanaat halinde yaşatmak, Atatürk’ün kendilerine emanet ettiği cumhuriyeti ilelebet müdafaa ve muhafaza etmenin kendileri için en büyük ödev olduğunu telkin etmek icap eder.

Cumhuriyet idaresinde her iş kanunlara göre yapılır ve yürütülür. Bu kanunları milletvekilleri yapar. Bütün vatandaşlar bu kanunlara uyarlar. Cumhuriyet milletin kendi kendisini idare etmesidir” (Ermat B., Ermat K., 1942, S.16). şeklinde ifade edilmiştir.

Buna ilaveten Cumhuriyetin iyilikleri başlığı altında birçok farkındalık öğrencilere aktarılmak istenmiştir.

“Cumhuriyetten önce köylü acınacak bir haldeydi. Aşar vergisini kaldırttı. Köylüden alınan vergileri azalttı (Ekonomik farkındalık).

Cumhuriyetten önce askere gidenler ne zaman döneceklerini bilmezlerdi. Çünkü belli bir askerlik çağı yoktu. Artık askerlik çağı bellidir ve şehirli olsun, köylü olsun herkes için eşittir (Askerlik farkındalığı).

Cumhuriyetten önce şose ve köprülerimiz çok azdı. Olanlar da bozuktu. Demir yollarının çoğu yabancıların elindeydi. Cumhuriyet hükümeti demir yollarının çoğunu satın aldı. Dağları, kayaları yardı tüneller açtı, köprüler kurdu. En uzak yerleri şose ve demir yollarla birbirine bağladı, Cumhuriyet hükümeti yurdumuzun her tarafına hastaneler, bakım ve doğum evleri açtı, harap yurdumuzu şenlendirdi. Yersiz, yurtsuz kalan kardeşlerimize mümkün olduğu kadar ev, toprak verdi. Yabancı ülkelerde kalan türkleri yurdumuza getirdi (Sosyal devlet farkındalığı).

Cumhuriyetten önce yurdumuzun her yönünde sayısız hastalıklar vardı. Sıtma hastalığı her yeri sarmıştı. Cumhuriyet hükümeti hastalıkları kuruttu (Sağlık farkındalığı).

Cumhuriyetten önce fabriklarımız çok azdı. Çok şeyimizi yabancı memleketlerden satın alıyorduk. Cumhuriyet sayısız fabrikalar, sanat evleri, tezgâhlar kurdu” (Ermat B., Ermat K., 1942, S.17-18).

1936 programında yer alan bir diğer önemli konu kanuna itaat konusudur. Yeni kurulan devlete karşı vatandaşların kanunlara uyması amaçlanmıştır. Bu konu programın amaçlar kısmında; “Kanun mefhumunu talebeye kavratmak, kanuna ve Devlet otoritelerine itaat duygusunu ve itiyadını vermek, talebeye vazife ve hak mefhumlarını kavratmak ve Türk vatandaşlarının vazifelerini ve haklarını ve bu vazifelerle hakların önemini kendilerine telkin etmek” ifadeleriyle belirtilmiştir. Programdaki amaç ve içerikler ders kitaplarında ise şu ifadeler ile belirtilmiştir.

“Her vatandaş devletin kanunlarına uymak zorundadır. Devletin kanunlarına uymak rahat yaşamamız için de gereklidir. Devletin kanunlarına karşı gelenler ceza görür. İyi vatandaş devletin kanunlarına uyan, kanunun gösterdiği yolda giden vatandaşdır. Beni güzel yurdumda rahat yaşatın, malımı, canımı koruyan yurdumun yasasına uyar ve onun buyruğunu dinlerim” (Ermat B., Ermat K., 1942, S.29).

Amaç ve içerik olarak 1948 vatandaşlık eğitimi programının ders kitaplarına yansımaları

1948 programı da amaç ve içerik olarak diğer programlar ile benzerlik göstermektedir. Programın amaç ve içerikleri bir takım evrensel ve ulusal değerler ile farkındalıklar üzerine inşa edilmiştir.

Evrensel değer olarak programda görgü kurallarına yer verilmiştir. Bu kurallar ders kitaplarına şöyle yansımıştır:

“Herşeyden evvel kendi özel varlığımıza saygı göstermekle çevremizde yaşayanlara karşı ilk görevimizi yerine getirmiş oluruz. Herkesin kendi varlığına özen göstermesi, üstüne başına özen göstermesi gereklidir.

Bir çocuk üstüne, başına dikkat ettiği kadar sözlerine, hareketlerine de dikkat etmelidir. Dilinden kötü lafları arındırmalıdır. Türk çocuğu büyüklerine saygı, küçüklerine sevgi göstererek konuşur. Neşe, kahkaha, şaka güzel şeylerdir. Fakat yersiz neşe, yersiz kahkaha, yersiz şaka da ayıptır.

Okula giderken sokakta herşeyden evvel doğru yürümeliyiz. İtişip kalkışmak, bağırıp çağırmak, çirkin sözler söylemek bizi herkesin gözünde küçültür.

Sokaklarda daima sağdan yürünür. Fırında, bakkalda her neresi olursa olsun alış-veriş ederken yahut tren, vapur, sinema, tiyatro gişelerinde bilet alırken bizden evvel gelenlere yer vermeliyiz.

Sokaklarımızı, parklarımızı, okulumuzu ve resmi dairede kullandığımız eşyayı tahrip etmemeliyiz. Onların sağlam, güzel ve temiz kalmasına dikkat etmeliyiz.

Biz bütün bu hal hareketlerimizle samimi olmaya çalışırız. Verdiğimiz sözü tutarız. Olağanüstü bir hal olduğu zaman nezaketle özür dileriz” (Hayri, 1958, S. 65-66).

Bir diğer evrensel değer olan yardımlaşma ve dayanışma kavramı da program ve ders kitaplarında şöyle yer almıştır:

“Beraber çalışmada köylü kardeşlerimiz o kadar ileri gitmiştir ki insan ve arkadaş sevgisi için herkese ders olabilir. Türk köylerinde anasız, babasız kalmış yetim çocukların, kocası askere gitmiş kadınların, tarlalarını köy halkı el ele vererek sürerler, ekerler, biçerler. Elde ettikleri ürünleri karşılığında hiç bir şey beklemeden sahiplerine verirler. Bu işi, hastalık, ihtiyarlık gibi herhangi bir sebeple çalışamayacak hale gelmiş kimseler için de yaparlar. Köylü kardeşler bu yardımlaşmaya imece derler. Bu işi köylülerin iyiliği, temizliği, hastalıktan korunması, yolu, köprüsü, çeşmesi için de yaparlar. Dikkat edersek köylüler toplu halde yaşayan ailelere çok benzerler” (Hayri, 1958, S. 36).

Diğer taraftan vatan sevgisi, 1948 programında ulusal bir değer olarak “Ulus kavramını ve Türk ulusunun karakterini öğrencilere kavratmak” olarak ifade edilmişti. Özellikle tarih, kültür ve dil birliği kavramları bu dönemde program ve ders kitaplarında yer bularak millik kavramının kökenleri de kimlik kavramı çerçevesinde hedef bir kazanım olarak görülmüştür.

Programın amaç ve içerik kısmındaki konular ders kitaplarında.

“Üstünde doğup büyüdüğümüz, Türk bayrağının dalgalandığı, Türk devletinin sözünün geçtiği sınırları belli toprağa Türk yurdu denir. Milletimizi meydana getiren bireylere “Türk Yurttaşı” denir. Milletimizi toplu yaşatan, bireylerini birbirlerine yaklaştıran, sevdiren, saydıran birtakım bağlar vardır. Bu bağlar; Tarih, Kültür, Yurt, Dil, Duygu ve Ülkü birliğidir. Tarih ve kültür birliği; ilk çağlardan beri Türk milletinin müşterek yaşanmış bir tarihi vardır. Alpaslanlar, Fatihler, Sinanlar hepimizin büyüğüdür. Kosovalar, Çanakkaleler, Sakaryalar müşterek tarihimizin şanlı unsurlarıdır. Kütüphaneler, Müzeler, Hisarlar, Camiler atalarımızdan kalan bütün anıtlar hepimizin malıdır. İşte birlikte yaşanan bu tarih ve kültür birliği Türk milletinin bireylerini birbirine pekiştirir, kuvvetli bağlarla bağlar” (Hayri, 1958, S. 23). şeklinde yer bulmuştur.

“Yurt birliği; Türklerin müşterek yurdu vardır. Üzerinde doğup büyüdüğümüz bu yurt en kutsal varlığımızdır. Bunun adı Türkiyedir. Dil birliğidir, Türk milletini birbirine yaklaştıran en kuvvetli bağlardan biri de güzel dilimiz Türkçedir. Türkçe dünyanın en eski ve en güzel dillerinden biridir. Dil birliği aramızda bağlılık, kaynaşma, anlaşma yaratır. Bu sebeple dilimizi biz çok severiz.

Milletimizin saadeti ve yüceltilmesi için birlikte duyduğumuz istek ve düşünceler ülkü ve duygu birliğini yaratır. Türk milleti; Türk tarihi, kültürü, yurdu, dili, ülkü ve duygusuyla birbirine bağlı bulunan bireylerin meydana getirdiği yüce varlıktır, diye tarif edebiliriz” (Hayri, 1958, S. 24).

Programlardaki ortak bir özellik yeni kurulan ulus devlet kavramını erken yaşlarda çocuklara öğretme isteğidir. Bu maksatla vatan sevgisi ve Türk devleti kavramları olabildiğince etraflı bir şekilde programların amaç ve içerikleri ile ders kitaplarında işlenmiştir. Bu konular programların ve ders kitaplarının ortak payesi olmuştur. Osmanlı gibi çok uluslu bir devletten Türk adıyla kurulmuş olan ulusal üniter bir devlete geçiş sadece siyasi alanla kalmamış eğitim yoluyla da değişim dönüşüme tabi tutulan Türk toplumunda kendisine önemli bir yer bulmuştur.

Farkındalıklar hususuna gelince; ekonomik farkındalık kavramı 1948 programında millileşme kavramı ile birlikte yer almış ve şöyle açıklanmıştır:

“Yaşamak için lüzumlu şeylerin kendi vatandaşlarımızın eliyle, kendi memleketimizde yapıp meydana getirilmesine, memleket içindeki ihtiyaçların bunlarla karşılanmasına ve fazlasının dışarıya satılarak kazanç elde edilmesine millî ekonomi derler. Şu halde memleketimizde millî ekonomi, cumhuriyet devrinden beri kurulmuştur. Cumhuriyetten önce, Türklerin büyük çoğunluğu ya köylerde çiftçi, yahut şehirlerde rençberdi. Kasaba ve şehirlerde Türk aydınları en çok memur olurlardı. Hekimlik, tüccarlık, avukatlık gibi serbest mesleklere, demircilik, marangozculuk gibi sanatlara heves edenler azdı. Memleketteki ticarethanelerde, fabrikalarda Türkler görünmez gibiydi. Halbuki şimdi bankalarda, ticarethanelerde hep Türkler çalışmaktadır. Çünkü bu kurumlar Türklerin elindedir. Onu idare edenler, yürütenler Türklerdir. Tutumlu milletler ellerinden geldiği kadar kendi memleketlerinden çıkan şeyleri yerler, kendi memleketlerinde dokunan kumaşları giyerler, kendi memleketlerinde yapılan eşyayı kullanırlar. Vatandaşlar böyle hareket etmezler de dışarıdan gelen şeylere düşkünlük gösterirlerse paraları memleket içinde kalmaz, oluk gibi dışarıya akar. Memlekette yapılmış olan şeyler rağbet görmediği, az sürüldüğü için de yenileri ve daha iyileri yapılamaz. Böylece millî ekonomi zayıflar” (Yücel ve Çapala., 1955, S. 94-95).

1948 programında, aşağıda ifade edildiği gibi, farkındalık olarak meslek seçimine de yer verilmiştir.

“Her vatandaş kendine göre bir iş tutmalıdır. Zaten başka türlü de olamaz. Çevrenizde bulunan insanların, yaptıkları işleri düşünürüz. Sonra bütün memlekette yapılan işlerin türlerini, yaptıkları işleri ve bunlarla uğraşanlara verilen isimleri hatırlayınız. İnsanlar için ne kadar çok geçim yolu olduğunu öğreneceksiniz.

Çiftçilik, marangozculuk, demircilik, terzilik, bakkallık, manavlık, kasaplık, tüccarlık, mühendislik, doktorluk, avukatlık, subaylık, öğretmenlik gibi... saymakla tükenmeyecek kadar iş ve geçim yolu vardır. Her vatandaş bunlardan birini kendisine iş edinmiş, geçimini böyle yoluna koymuştur. İşte vatandaşların yaşamak için birinden birini tuttıkları bu yollara meslek denir. Demokrasi ile idare edilen memleketlerde işi, mesleği olmayan vatandaş bulunamaz. Herkes bir mesleğe girer. Çalışma, iş yapma, iş yaparak kazanma bir mesleğe girme hürriyeti Türk vatandaşlarının başlıca hürriyetlerindendir” (Yücel ve Çapala., 1955, S. 107-109).

Sivil toplum kuruluşları da önemli bir farkındalık olarak programda ve ders kitaplarında yer almıştır. Bu konuda şu bilgilere yer verilmiştir:

“Demokrat memleketlerde her iş devletten, hükümetten beklenmez. Bir çok topluluk işlerini de halk, kendi arasında para toplayarak, çalışarak başarır. Yoksullara, hastalara, deprem, yangın, su baskını gibi afetlere uğrayanlara, kimsesiz çocuklara yapılan yardımlar; topluluğu veremden kurtarmak için gösterilen gayretler; hava tehlikesine karşın korunmak için yapılan çalışmalar bunların başında gelir.

Vatandaşlar böyle felakete uğradıkları zaman, yardımlarına koşanları görerek avunur, rahatlar. Bu tür yardımlara sosyal yardım denir. Sosyal yardım vatandaşlar arasındaki bağın, sevginin en canlı görünüşüdür. Türkler bu yüksek duygu ile tarihin her devrinde yoksullara parasız yemek dağıtan imarethaneler, aşhaneler, bakımevleri, hastahaneler, misafir evleri, okullar açmışlar, acizler yurdu, fukarasever cemiyetleri kurmuşlardır.

Memleketimizin başlıca sosyal yardım kurumları; Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Hava Kurumu, Yeşilay, Veremle Savaş ve Yardımsevenler Dernekleridir” (Yücel ve Çapala., 1955, S. 83-87).

Vergi kavramı da farkındalık olarak hem de programda hem de ders kitaplarında yer almıştır. Programda vergi kavramı bir vatandaşlık vazifesi olarak görülmüştür. Bu konu programda; hükümetin masrafları, devlet işleri parayla döner. Hükümet bu parayı halktan vergi şeklinde alır. Vergilerin neveleri (bilvasıta vergiler, arazi, emlak, ağnam, kazanç vergileri. Bilvasıta vergiler gümrük, inhisar, istihlak vergileri,) vergi nasıl vaaz edilir. Nasıl tahsil olunur? gibi açıklamalar ile yer almıştır. Bu konu ders kitaplarında:

“Devlet işlerini yapmak için para lazımdır. Devlet bu parayı tıpkı bizim gibi bazı mallarını satarak, yahut halka yaptığı hizmetlere karşılık bir para alarak, bir çoğunu da belli bir karşılık vermeden, milletten alır.

Hükümet devlet işlerini görmek için topladığı paralara devletin gelirleri, harcadığı paralara da devletin masrafları denir. Okullar, yollar, köprüler, devlet binaları, limanlar, toplar, tüfekler bu parayla yapılır. Devlet memurlarının maaşları, devlet hesabına çalıştırılan kimselerin hakları da bu parayla ödenir. Emekliler, dullar, yetimler bu paralardan ayrılıp kendilerine verilen maaşlarla geçinirler. Ordularımız bu parayla beslenir, yapılacak olan işler için lazım olan herşey bu parayla alınır” (Yücel ve Çapala., 1955, S. 58).

“Vergi devlet masraflarını karşılamak için doğrudan doğruya, yahut bazı maddelerin fiyatlarına eklenerek halktan toplanan paradır.

Vergi işlerinde vatandaşa düşen vazife, vergisini zamanında ve tam olarak vermektir. Bu, vatan borcudur. Herkes elde ettiği parayı hesaplarken vereceği vergileri, yiyecek ve giyecek parası gibi ödmeye mecbur olduğumuzu unutmamalıdır” (Yücel ve Çapala., 1955, S. 64-67).

Programlara ilk kez 1948 programıyla giren önemli bir farkındalık da siyasi partiler konusudur:

“Her vatandaşın memleket idaresi hakkında bir inancı, bir düşünişü olmalıdır. Bu husustaki düşünceye siyasi fikir derler. Aynı siyasi fikirde olan vatandaşlar bir araya gelirler. Bir

teşkilat kurarlar buna siyasi parti denir. İstiklal savaşından sonra 1923'te Cumhuriyet Halk Partisi kurulmuştu. 27 sene milleti tek başına bu parti idare etti.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1946'da memleketimizde ikinci bir parti kuruldu: Demokrat parti. 1946 seçimlerinde Demokrat partiden 60 mebus seçildi. Demokrat parti bu vekiller ile mecliste muhalefet olarak vazifeye başladı. Dört sene sonra 14 Mayıs 1950 seçimlerinde mecliste çoğunluğu kazanarak demokrat parti iktidara geldi. Hükümet idaresini ele aldı. Memleket partileri bu partilerden ibaret değildir. Millet Partisi, Türkiye Köylü Partisi, Millî Kalkınma Partisi, ve daha başkaları da vardır. İktidarda bulunmayan partilere muhalefet partileri denir. Muhalefetsiz demokrasi olmaz. Muhalefetteki siyasi partilerin vazifesi, iktidardaki partinin yaptığı işleri kontrol etmek, doğru görmedikleri işleri söyleyerek milleti kendi kendini idarede uyanık tutmaktır” (Yücel ve Çapala., 1955, S. 105-106).

Demokrasi kavramına farkındalık olarak ilk kez 1948 programında yer verilmesi de yeni ve önemli bir gelişmedir. Bu kavram şu şekilde izah edilmiştir:

“Demokrasi ile idare edilen memleketlerde vatandaşların hürriyeti düzenlenmiştir. Halk, hürriyetini kullanıp kendi kendini idare ederken kimsenin hürriyetine dokunmaz. Böylece memlekette karışıklık çıkmaz. Türk milleti demokrasi ile idare edilen bir insan topluluğudur. Türk vatandaşı olarak hem hürriyetimiz vardır hem de kanunlarımızın koyduğu kayıtlara göre nizamla uymak vazifemizdir. Demokraside herkes birbirinin hakkını tanır. Okula öğrenmek, terbiye görmek için geliriz. Fakat 30 kişilik bir sınıfta bir öğrenci öğretmenden yalnız kendi faydalanmaya kalkarsa yahut sınıfta gürültü edip diğerlerini rahatsız ederse, öbür arkadaşlarının öğrenme hürriyetini bozmuş olur.

Otobüse, tramvaya binerken, müşterisini birçok yerden bir şey alırken sıraya girmek, kuyruk yapmak haklara karşılıklı saygı göstermenin bir örneğidir. Demokraside herkes birbirinin düşüncelerine saygı gösterir, demokraside iş birliği ve iş bölümü vardır, demokraside seçim vardır” (Yücel ve Çapala., 1955, S. 103-105).

Programların amaç ve içerikleri ekseriyet yeni inşa edilen ulus devletin selameti ve onun rejiminin devamını sağlayacak vatandaşlar yetiştirmek olmuştur. Bu doğrultuda özellikle vatan-millet kavramının manasının kavratılması ve vatan sevgisinin öğrenciye aşılması için hem programlarda hem de ders kitaplarında bu konular yoğunlukla işlenmiştir. Programlarda Cumhuriyet kavramı da sıklıkla ele alınan konulardan biri olmuştur. Cumhuriyetin mutlakiyet ve meşrutiyet ile kıyaslanması ve cumhuriyet rejiminin vatandaşlara sağlamış olduğu hak ve özgürlükler detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Program ve ders kitaplarında hem evrensel değerler olan; doğruluk, çalışkanlık, vicdan sahibi olma, empati yapma ile millî ve manevi değerler olan vatan sevgisi, ulus bilinci, askerlik gibi

kavramlarla donatılmış ahlaklı bir vatandaşlar topluluğu oluşturulmak istenmiştir. Yine çevre bilinci, vatandaşların hak ve sorumlulukları, ülkenin yönetim şekli ve biçimi de programlarda ve ders kitaplarında işlenen diğer önemli konular olmuştur. Özellikle dördüncü sınıf programı ve ders kitaplarında daha çok köy ve kasaba hayatı, aile yaşantısı, yardımlaşma ve dayanışma, sağlık gibi konular ele alınırken; beşinci sınıf konuları daha ağırlıklı kent hayatı, Türkiye Cumhuriyetinin yönetimi, Cumhuriyet rejiminin kuruluşu, Mustafa Kemal Atatürkün hayatı, ilke ve inkılapları, ülkenin idari yapısı ve yönetimi, mahkemeler, askerlik, vergi, seçim gibi konular ele alınmıştır.

İlkokullar İçin Hazırlanan Vatandaşlıkla İlgili Ders Kitaplarının Yapısına İlişkin Bulgular ve Yorumlar

II. Meşrutiyetten 1961'e kadarki süreçte ilkokullar için hazırlanan vatandaşlıkla

bu dönem için seçilen ders kitaplarında iki kriter göz önünde bulundurulmuştur.

Bunlardan ilki, eserler incelenirken yapısal olarak künyelerinin verilmesidir. Eserlerin künyelerinde; eser adı, yazar, yazarlık, yayınevi, basım yılı, basım yeri, hazırlandığı müfredat programı, sınıf düzeyi ve eserin dili yer almaktadır.

İkincisi ise; seçilen ders kitaplarının okullara kabul edilmiş ve okutulmuş olmasıdır.

1908-1924 dönemi ders kitaplarının yapısal olarak incelenmesi

1908-1924 dönemi ders kitaplarının künyesi tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7

Eserin Künyesi

Eser adı	Hazırlandığı müfredat programı	Yazar	Yazarlık	Yayınevi	Basım yılı	Basım yeri	Sınıf Düzeyi	Eserin dili
Musahabat-1 Ahlakiye (Sıhhiye, medeniye, vataniye ve insaniye)	1330 (1913)	Ahmed Cevad (Emre)	Tek yazarlık	Matba-i Orhaniye	1338 (1922)	İstanbul	Beşinci sınıf	Osmanlı Türkçesi (Osmanlıca)

Eser kendi içerisinde iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm evrensel ve ulusal birtakım değerlerden oluşmaktadır. İkinci bölümde ise; devletin siyasi, sosyal, ekonomik ve yönetsel yapısı ele alınmıştır. Eserde konulara üniteler şeklinde yer verilmemiştir, konular ayrı ayrı başlıklar halinde sıralanmıştır. Eserin dili Osmanlı Türkçesidir (Osmanlıca). Arap alfabesiyle kaleme alınmıştır. Metin ağırlıklıdır ve görsellere yer verilmemiştir. Ayrıca eser didaktik bir yöntem ile kaleme alınmış ve nesnel bir dil kullanılmıştır.

1908-1924 dönemi ders kitaplarının künyesi tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8

Eserin Künyesi

Eser adı	Hazırladığı müfredat programı	Yazar	Yazarlı	Yayınevi	Basım yılı	Basım yeri	Sınıf düzeyi	Eserin dili
Malumat-1 Ahlakiye ve Medeniye	1328 (1913)	Ali Rıza	Tek yazarlı	Karabet Matbaası	1326 (1910)	İstanbul	Bütün sınıflar	Osmanlı Türkçesi (Osmanlıca)

1913 vatandaşlık kitapları ahlak sohbetleri olarak kaleme alındığı için bu dönemin eserlerinin genel yapısı ağırlıklı olarak bir takım evrensel ve ulusal ahlaki değerlerdir. Eserde konular üniteler şeklinde yer verilmiştir. Eser didaktik bir yöntem ile ele alınmıştır ve metin ağırlıklıdır. Eserde görselliğe yer verilmemiştir. Eser, Arap alfabesiyle kaleme alınmış olup dili Osmanlı Türkçesidir (Osmanlıca).

1924-1926 dönemi ders kitaplarının yapısal olarak incelenmesi

1924-1926 dönemi ders kitaplarının künyesi tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9

Eserin Künyesi

Eser adı	Hazırladığı müfredat programı	Yazar	Yazarlı	Yayınevi	Basım yılı	Basım yeri	Sınıf düzeyi	Eserin dili
Malumat-1 vataniye	1340 (1924)	Muslihiddin Adil	Tek yazarlı	Orhaniye Matbaası	1340 (1924)	İstanbul	Dördüncü sınıf	Osmanlı Türkçesi (Osmanlıca)

Eserde kronolojik bir anlatım biçimi vardır. Konular küçükten büyüğe doğru ele alınmıştır. Önce çocuğun ailesi, çevresi, köy, kasaba ve belediyelerdeki yaşayış, yönetim, vatandaşlara yüklenen görev ve sorumluluklar anlatılırken daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin genel sosyal, siyasi ve ekonomik yapısı ele alınmıştır. Eserde konulara üniteler şeklinde yer verilmemiştir, konular ayrı ayrı başlıklar halinde verilmiştir. Eserde nesnel bir dil ve didaktik bir üslup hakimdir. Eser metin ağırlıklıdır ve görselliğe yer verilmemiştir. Dili Osmanlı Türkçesi (Osmanlıca) olan eser Arap alfabesiyle kaleme alınmıştır.

1924-1926 dönemi ders kitaplarının künyesi tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10

Eserin Künyesi

Eser adı	Hazırladığı müfredat programı	Yazar	Yazarlı	Yayınevi	Basım yılı	Basım yeri	Sınıf düzeyi	Eserin dili
Malumat-ı vataniye	1340 (1924)	Muslihiddin Adil	Tek yazarlı	Orhaniye Matbaası	1340 (1924)	İstanbul	Beşinci sınıf	Osmanlı Türkçesi (Osmanlıca)

Eser diğer dönemlerin dördüncü sınıf kitaplarına göre daha ileri düzey konuları içermektedir. Dördüncü sınıf kitabı birtakım değerler ve çocuğun çevresi üzerine bina edilmiştir. Beşinci sınıf kitabı ise; çocuğun yaş düzeyi de dikkate alınarak daha ileri düzey olarak ifade edebileceğimiz konu ve kavramlardan oluşmaktadır. Devletin siyasi, sosyal, ekonomik ve idari yapısı detaylı olarak ele alınmıştır. Seçim kavramı ve yönetim biçimleri bu dönemde ders kitaplarında yer almış, Cumhuriyet rejimi ve rejimin muhafazası da ders kitaplarının önemli bir muhtevası olarak yer almıştır. Eserde konulara üniteler şeklinde değil, ayrı ayrı başlıklar halinde yer verilmiştir. Eser nesnel bir dil ve didaktik bir üslup ile ele alınmıştır. Eser metin ağırlıklıdır ve sadece iki görsel kullanılmıştır. Dili Osmanlı Türkçesidir (Osmanlıca) ve Arap alfabesiyle yazılmıştır.

1926-1936 dönemi ders kitaplarının yapısal olarak incelenmesi

1926-1936 dönemi ders kitaplarının künyesi tablo 11’de verilmiştir.

Tablo 11

Eserin Künyesi

Eser adı	Hazırladığı müfredat programı	Yazar	Yazarlı	Yayınevi	Basım yılı	Basım yeri	Sınıf düzeyi	Eserin dili
Yurt Bilgisi	1926	Ali Kami	Tek yazarlı	Öztürk Matbası	1928	İstanbul	Dördüncü sınıf	Günümüz Türkçesi

Eserde konular daha çok çocuğun aile yapısını, aile yapısı içerisindeki rolünü, çevresini tanınmasını, çevresindeki köy, kasaba, belediyelerdeki yaşayış ve yönetim biçimlerini öğrenmesini sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. Çocuklara düşen yükümlülük ve sorumluluklara ve birtakım evrensel ve ulusal değerlere değinilmiştir. Eserde konulara üniteler şeklinde yer verilmemiş, ayrı ayrı başlıklar halinde işlenmiştir.

Eser didaktik bir usul ve nesnel bir dil ile ele alınmıştır. Eser metin ağırlıklı olmakla birlikte birtakım görsellere de başvurulmuştur. Bu görseller bazı fotoğraf ve çizimlerden oluşmaktadır. Eser günümüz Türkçesi ve Latin alfabesiyle ele alınmıştır. Dili ise oldukça sade ve anlaşılırdır.

1926-1936 dönemi ders kitaplarının künyesi tablo 12’de verilmiştir.

Tablo 12

Eserin Künyesi

Eser adı	Yazar	Yazarlı	Yayınevi	Basım yılı	Basım yeri	Hazırladığı müfredat programı	Sınıf düzeyi	Eserin dili
Yurt Bilgisi	Ali Kami	Tek yazarlı	Marifet Matbası	1929	İstanbul	1926	Beşinci sınıf	Günümüz Türkçesi

Bu dönemde beşinci sınıf kitabı dördüncü sınıf kitaplarına göre içerik olarak beşinci sınıf konuları ağırlıklıdır. Kitapta Türkiye Cumhuriyeti’nin genel yapısı ve işleyişi anlatılmıştır. Eserde konulara üniteler şeklinde yer verilmiştir. Eserde didaktik bir usul ve nesnel bir anlatım tarzı hakimdir. Eser harf devriminden sonra ele alındığı için Latin alfabesiyle yazılmıştır. Osmanlıca kavramlar, kelimeler azdır ve dili oldukça sade ve anlaşılırdır. Eserde kendisinden önce

kaleme alınan eserlere oranla daha çok görsel yer verilmiştir. Bu görseller fotoğraf ve çizimlerden oluşmaktadır.

1936-1948 dönemi ders kitaplarının yapısal olarak incelenmesi

1936-1948 dönemi ders kitaplarının künyesi tablo 13'te verilmiştir.

Tablo 13

Eserin Künyesi

Eser adı	Hazırladığı müfredat programı	Yazar	Yazarlı	Yayınevi	Basım yılı	Basım yeri	Sınıf düzeyi	Eserin dili
Yurt Bilgisi Dersleri	1936	Bedia Ermat, Kemal Ermat	Çift yazarlı	Millî Eğitim Basımevi	1942	İstanbul	Dördüncü sınıf	Günümüz Türkçesi

Konularda kronolojik bir anlatım biçimi mevcuttur. Önce aile kavramı anlatılmış daha sonra Türk milleti büyük bir aile olarak öğrencilere aktarılmıştır. Konular köy, kasaba, belediyeler şeklinde küçükten büyüğe doğru sıralanmıştır. Eserde konulara üniteler şeklinde yer verilmiştir. Eser nesnel bir anlatım ve didaktik bir üslup ile ele alınmıştır. Eserde her ünite ve konu bir görsel ile desteklenmeye çalışılmıştır. Bu görseller fotoğraf ve çizimlerden oluşmaktadır. Eserin dili oldukça sade ve anlaşılırdır.

1936-1948 dönemi ders kitaplarının künyesi tablo 14'te verilmiştir.

Tablo 14

Eserin Künyesi

Eser adı	Hazırladığı müfredat programı	Yazar	Yazarlı	Yayınevi	Basım yılı	Basım yeri	Sınıf düzeyi	Eserin dili
Yurt Bilgisi Dersleri	1936	Bedia Ermat, Kemal Ermat	Çift yazarlı	Millî Eğitim Basımevi	1942	İstanbul	Beşinci sınıf	Günümüz Türkçesi

Eserde Türkiye Cumhuriyeti'nin genel, siyasi, sosyal ve ekonomik yapısı ele alınmıştır. Özellikle devlet teşkilatı etraflıca işlenmiştir. Eserde konulara üniteler şeklinde yer verilmiştir. Eserde nesnel bir dil ve didaktik bir üslup hakimdir. Eserde görsellere yer verilmiş, dili de oldukça sade ve anlaşılırdır.

1948-1961 dönemi ders kitaplarının yapısal olarak incelenmesi

1948-1961 dönemi ders kitaplarının künyesi tablo 15’te verilmiştir.

Tablo 15

Eserin Künyesi

Eser adı	Hazırladığı müfredat programı	Yazar	Yazarlı	Yayınevi	Basım yılı	Basım yeri	Sınıf düzeyi
Yurttaşlık Bilgisi	1948	Tülin Hayri	Tek yazarlı	Kanaat yayınları	1958	İstanbul	Dördüncü sınıf

Konularda kronolojik bir anlatım mevcuttur. Konular çocuğun aile hayatı, köy, kasaba ve belediyeler şeklinde sıralanmıştır. Eserde konulara üniteler şeklinde yer verilmiştir. Kitap metin ağırlıklıdır. Kısmen de olsa görsellere yer verilmiştir. Didaktik bir üslup ve nesnel bir dil kullanılmıştır. Eserin dili oldukça sade ve anlaşılırdır.

1948-1961 dönemi ders kitaplarının künyesi tablo 16’te verilmiştir.

Tablo 16

Eserin Künyesi

Eser adı	Hazırladığı müfredat programı	Yazar	Yazarlı	Yayınevi	Basım yılı	Basım yeri	Sınıf düzeyi
Yurttaşlık Bilgisi	1948	Hasan Ali Yücel, Rakım Çapala	Çift yazarlı	Atlas yayınevi	1955	İstanbul	Beşinci sınıf

Beşinci sınıf kitabı diğer dönemlerin kitaplarına göre konu içeriği olarak daha zengindir. Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısı ele alınmıştır. Eserde konulara üniteler şeklinde yer verilmiştir. Eserde didaktik bir anlatım ve nesnel bir dil mevcuttur. Eserde fotoğraf, çizim, grafik ve birtakım şekillere yer verilmiştir. Eserin dili oldukça sade ve anlaşılırdır.

II. Meşrutiyetten 1961'e Kadarki Süreçte İlkokullar İçin Hazırlanan Vatandaşlıkla İlgili Ders Kitaplarının İçeriğine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

1908-1924 dönemi ders kitaplarının içerik olarak incelenmesi

1908-1924 dönemi ders kitaplarının içeriği tablo 17'de verilmiştir.

Tablo 17

Ahmet Cevat Emre, Musahabat-ı Ahlakiye (Sihhiye, medeniye, vataniye ve insaniye)

Üniteler	Sayfa Aralığı
Vicdan	3
Vazife ve vazifenin taksimi	4-9
Vikâye-i nefis	9-12
Hıfzıssihha	12-19
İrade-meram, devam ve sebat, sabır ve metanet, şecaat	22-34
Vakar, tevazu, gurur	34-37
Tahsil-i ilim	37-40
Sa'y	40-43
İntizam	44-46
Tasarruf- iktisat	47-50
Sehavet- hisset	51-53
Fikr-i teşebbüs	53-57
Vezaif-i beytiye	58-66
Vatan-millet	72-76
Kanun- kanuna itaat	76-82
Hakk-ı intihab	82-86
Vatana hizmet	86-91
Vezaif-i insaniye	92-100
Adalet, şefkat, hayat-ı beşeriye, aherin malına hürmet	101-113
Doğruluk, yalancılık	114-117
Uhud, akit, nezaket ve adab-ı muaşeret, vezaif-i diniye	117-124
Kitap içerisinde ayrı bölüm	
Hükümetin hizmetleri	2
Mahkemeler, ordu, donanma	2-8
Maarif- mektepler	8-12
Hükümetin masrafları (Vergiler)	12-24
Umumi müesseseler	24-31
Kanun, Meşrutiyet ve istibdat	31-45
Kanunları yapanlar, hakk-ı intihab, istibdat ve mehaziri	46-58
Genç Türkler ve 10 Temmuz inkılabı	59-60
Meşrutiyetin nimetleri, mülkiyet hakkı, müsavat ve adalet, hürriyet-i kelim, Memur olma hakkı	60-70
Kanuna itaat	71-74
Mahkemeler, cürüm ve cezalar	74-87
Belediyeler	88-91
Osmanlı vatani	91-96
Vatana hizmet ve fedakarlık	96-102

1908-1924 dönemi ders kitaplarının içeriği tablo 18’de verilmiştir.

Tablo 18

Ali Rıza, Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye

Üniteler	Sayfa Aralığı
Malumat-ı ibtidaiye	3-9
Aile (Ebeveyn hukuku, ebeveyne karşı çocukların vezaifi, hürmet, itaat, büyük anne büyük baba, aile arasında vezaif, uşaklar ve hizmetçiler)	9-18
Mektep (Haset, gıybet, müdavemet, çalışkanlık)	19-22
Vatan-vatandaşlık (lisanı adat edyan, edyan ve mezahip, hükümet, vatandaşın vazifesi, kavanine itaat, vergi, askerlik)	22-25
Vezaifin tasnifi (Vucudun muhafazası, intihar, oburluk, sarhoşluk, idman, sıhhat, sa’y, iktisat, sehavet, kumar)	35-45
Ruh-şahs-ı manevi (İtikat-ı batıl, yalan, ketumluk, sözünde durmak, tabasbus (yalakalık), Kibir, vicdan)	45-56
İnsan ve cemiyet-i beşeriye vezaifi (İnsan ve cemiyeti beşeriye, vezaif-i adalet, aherin hayatına hürmet, müdafaa-i meşrua, esaret, hırsızlık, gıybet, iftira, hafiyelik, nezaket, merhamet, uhuvvet, dostluk, hayvana karşı vezaif)	57-68
Vezaif-i insaniye ve ictimaiyenin tekrar tedriki	69-71
İrade-i vilayet (Kanuna itaat, tebaanın hukuku)	72-89
Vatandaş-hukuku-vezaifi (Ayan mebusan, hükümetin bütçesi, vergiler, aşar)	95-106

II. Meşrutiyet Osmanlı devleti için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Toplum tebaadan vatandaşlığa evrilmişti. Özellikle 32 yıllık Sultan Abdülhamit’in yönetimi sonrası Meşrutiyetin ilanı siyasi, sosyal ve yönetsel anlamda Osmanlı devletinde birçok şeyi değiştirecekti. II. Meşrutiyet ile yönetimde egemen olan ittihatçılar, devleti ayakta tutabilmek için birçok alanda düzenleme yapma yoluna girdiler. Bu alanlardan biri de eğitimdi. Şüphesiz ki buradaki temel amaç eğitim yoluyla toplumun bir arada tutulmasıydı. Bu amacın ders kitaplarının içeriğine yansdığı da görülmektedir.

Reayadan vatandaşa geçen Türk toplumu bu dönemde birçok yeni kavram ile tanışmıştır. Bunlar; meşrutiyet, seçim, müsavat (eşitlik), adalet, hürriyet-i kelam (ifade özgürlüğü), mülkiyet hakkı, memur olma hakkı gibi konulardır. Bu kavramlara bakıldığında yeni dönemde vatandaşlara birçok hakkın verildiği görülmektedir. Bu konu ve kavramların yanı sıra ders kitaplarında bir takım evrensel ve ulusal ahlaki değerlere de yer verilmiştir. Osmanlı Devleti dini yönetimin egemen olduğu bir toplum olduğu için küçük yaşlarda bir takım evrensel ve ulusal ahlaki kuralların öğretilmesine önem vermiştir.

Kitaplardaki evrensel ve ulusal değerler; aile, vatan sevgisi, çalışkanlık, doğruluk, vicdan, nezaket, adaba-ı muâşeret gibi kavramlardan oluşmaktadır. Bu değerlerin yanında ders kitaplarında birtakım farkındalıklar da yer almıştır. Mesela, tasarruf kavramı ile ekonomik farkındalık oluşturulmak istenmiştir. Bu dönemde devlet zorlu ve yıpratıcı savaş ve yenilgilerden çıktığı için ekonomik olarak zor bir dönem geçirmekteydi. Bu husus tasarrufun önemi ile ders kitaplarında yer almıştır.

Ders kitaplarında önemli yer tutan diğer bir konu da sağlıktır. Sağlık konusu devletin vergi geliri ve beka meselesi için önem verilen konuların başında gelmektedir. Çünkü vergi gelirinin miktarı nüfus sayısı ile orantılı görülmüştür. Yine nüfus fazlalığı nüfuz gücü olarak görülmüştür. Bu nedenle hıfzıssıhha, vücudun sıhhati gibi başlıklar altında farkındalıklar oluşturulmak istenmiştir.

Kanuna itaat, vatandaşların hak ve sorumlulukları gibi konularda da birtakım farkındalıkların oluşturulmak istendiği ders kitaplarının içeriğinden anlaşılmaktadır.

1908-1924 Döneminde Ders Kitaplarında Uygulanan yöntemler

Açıklama: “Hıfzıssıhha bize vücudumuzu sıhhat ve kuvvet üzere muhafaza etmek ve hastalıklardan tevakkî eylemek (sakinmak) usul ve kavâidini (kaidelerini) öğreten ilimdir. Vücudun zaaf ve rehavetlerini gideren, hayat-ı cismaniye ve maneviyemizi tanzim eden, faaliyetimizi uyandıran hıfzıssıhhadır” (Emre, 1922, S.13).

Karşılaştırma: “Dünyadaki devletlerin idare-i umumiyesi (idare-i mutlaka), (idare-i meşrûta) ve idare-i Cumhuriye olmak üzere üç nev'dir. İdare-i mutlaka doğrudan doğruya yalnız bir hükümdarın idare-i keyfiyesine tabi olmasıdır. Buna (idare-i müstebide) dahi denilir. Elyevm (günümüzde) dünyada (idare-i mutlaka) ile idare olunan bir hükümet kalmamış her tarafta idare-i meşrûta cari olmakta bulunmuşdur. İdare-i meşrutayı ilk teşrif etmek şerefi İngilizlere aittir. İdare-i mutlakanın devlete ve millete verdiği zararlar pek çoktur. Çünkü bir hükümdarın keyfine göre idare-i hükümet nihayet o devleti mahv ve münkariz eder (yıkır). Çünkü bir adam ne kadar akıllı olsa bütün milletin menâfi ve ihtiyacatını (menfaat ve ihtiyaçlarını) bilemeyeceği gibi menafi-i zatiyesini umumun zararında arayan birtakım müstebidlerin suistimalatı da devlet ve millete azim zararlar verir. İdare-i meşrûta milletle devlet arasında bazı şerait ve kavaninin vaz'ıyla (konulmasıyla) mümkün olur. Millet ve devlet bu kanunun hilafına bir şey yapamaz. Kavanini (kanunları) (kuvve-i teşriye) tabir olunan Meclis-i Mebusan ve Ayan vaz' eder” (Rıza, 1910, S.91).

Örnek verme: “Fransa eâzım-ı ulemasından (en büyük alimlerinden) Lavoisier dahi haksız yere hatta bilâ muhakeme (mahkemesiz) idama mahkûm edilmiş idi. Giyotine gidene kadar sabır ve metanetini terk etmedi” (Emre, 1922, S.10).

Hikâye: “Bir gün mektepten çıkan Ali feci bir vakaya şahit oldu: mektep sokağından caddeye bakar iken yavaş yavaş yürüyen bir araba gördü. Arabanın içinde bir yaralı vardı; yüzünden, vücudunun muhtelif yerlerinden kanlar akıyordu. Biçare yaralı ancak yanındaki polis efendinin yardımıyla yerinde durabiliyordu. Araba eczaneye yanaştı; mecruh, yarası sarılmak için oraya indirildi. Arkadan iki polis efendi de eli kelepçeli murdar bir herifi getiriyordu. Halk birikmiş, herkes vakanın neden ibaret olduğunu anlamaya çalışıyordu. Merakını yenemeyen Ali de halka karışarak cinayet hakkında şu ihbarları toplayabilmiş idi:

Mecruh, zengin bir Müslüman tacir imiş, para kasasının önünde, banknot saymakla meşgul iken, birdenbire yanına biri sokulmuş, iki üç yerinden vurmuş, elindeki banknot paketini kapıp kaçmış. Arkasından tacirin kâtibi fırlayarak, tutun diye haykırmaya başlamış; polis efendiler yetişmişler, caniyi yakalamışlar, ellerine kelepçe vurarak götürmüşler; mecruhun (yaralı) da müdavat-ı evveliyesine şitâbân (ilk tedavisine koşmuşlar) olmuşlar, o aralık ahaliden biri “herif polislerin birini de yaralamış “diyor, başka birisi caninin bir Yunanlı olduğunu haber veriyordu.

Ali heyecan içinde, evine gelerek vakayı validesine ve sa’yr kadınlara anlattı, onlar da hep müteessir olmuşlardı. Ali’nin babası eve geldiği zaman hane halkı hala çocuğun gördüğü vaka-i cinaiye ile iştiğal ediyordu. Peder hepsinin teessürünü azaltacak sözler söyledi:

“Hamdolsun mecruhun hayatı tehlikede değildir; faal ve müteyakkız (uyanık) zabıtamız sayesinde cani de yakalandı, mahkeme elbette onun cezasını verecektir.”

Küçük Ali mahkemenin ne olduğunu bilmiyordu. Babasından sordu. Bu cinayetin muhakemesi gününde onu mahkemeye götürüp her şeyi izah edeceğini vadetti.

Mahkemeler: Bir memlekette adaletin en emin istinadgahı hakimlerinin pak vicdanı ve yüksek ilim ve irfanıdır. Muhakeme günü Ali ile babası Adliye dairesini ziyaret ettiler. Ayasofya meydanının nihayetini baştan başa kaplayan bu muhteşem daire karşısında Ali kalbinde küçük bir heyecan hissetti. Birçok halk, sâkinâne, ciddi yürüyor, bu dairenin kapılarından girip çıkıyordu.

Baba oğul mahkemelerin bulunduğu divanhanelere girdiler. Kapılardaki levhalarda: “ceza mahkemesi”, “hukuk mahkemesi”, “riyaset”, “kalem odası” gibi yazılar okunuyordu. Ceza Mahkemesine girdiler; sâmi'lere mahsus sıralara geçip oturdular. İlk muhakeme o Müslüman taciri cerh eden şakî Yunanlıya aid idi. Müttehem cürmünü inkâr ediyordu., fakat şahitlerin şهادetleri ile diğer emareler ve deliller hep aleyhinde idi. Hâkim el bastırıp yemin verdikten sonra şahitleri birer birer dinliyordu. Müttehemın avukatı, dava vekili de vardı.

Avukat müdafaya çalışıyor, vekili olduğu müttehemin açlığından bahsediyor, hakimlerin merhametini tahrike çalışıyordu. Muhakeme ilerledikçe herkesin dikkati artıyordu. Nihayet müttehemin bir yankesici çetesine mensup meşhur bir şakî olduğu anlaşıldı; cinayetine göre de büyük bir cezaya mahkûm oldu.

Ali adliye dairesinden ayrıldığı zaman çok şey öğrenmiş idi. Babasıyla beraber, düşünce düşünce evlerine doğru yürüdü, gitti.

Çocuklarım, insanların kaffesi iyi, namuslu, çalışkan, ahlaklı olsa aralarında husumet, ihtilaf, dava olmaz. Fakat maatteessüf böyle olamıyor. Dünyada yankesiciler, haydutlar, şakiler fena adamlar da vardır. İhtiyar kadınların, acizlerin hakkını yemek isteyen harîs ve insafsız insanlar eksik değildir. Hilekârlar, dolandırıcılar da pek çoktur. Fenalara karşı masumları koruyacak, canileri yakalayacak, fenaların muhakemelerini görececek, cezalarını verecek, kimsenin hakkını kimsede komayacak adil bir heyete ihtiyaç vardır. İşte bütün bu mühim vazifeleri, hizmetleri gören heyete “Hükümet” derler” (Emre, 1922, S. 4-5).

Görsellik: Bu dönemdeki eserlerde görsel öğelere yer verilmemiştir.

1924-1926 dönemi ders kitaplarının içerik olarak incelenmesi

1924-1926 dönemi ders kitaplarının içeriği tablo 19’da verilmiştir.

Tablo 19

Muslihiddin Adil, Malumat-ı Vataniye, Dördüncü Sınıf

Üniteler	Sayfa Aralığı
Fert ve cemiyet	3-10
Sa'y	10-19
Devam ve sebat	19-22
Teşarik ve tesanüd	23-27
Hak ve vazife	28-31
Vazifenin bekçileri	31-33
Mesuliyet	34-35
Hayır ve şer	36-38
Hak ve vazifelerimiz	38-40
Hayat ve sıhhatin muhafazası	40-42
Tahsil-i ilim	42-45
Seciye ve tabiat	45-48
Tasarruf	48-51
Aile ve izdivaç	48-56
Evladın ebeveyne karşı vazifeleri	56-63
Vatan ve millet	63-70
Kanuna itaat	70-73
Askerlik	73-75
Mebusların intihabı	75-77
Adalet	77-80
Hayata hürmet	80-82
Şeref ve namusa hürmet	82-85
Fikir ve vicdana hürmet	85-87
Teavün	87-89
Hemşerilik vazifeleri	89-91
Belediyelerin sıhhi vazifeleri	91-95
Vatandaşlara teveccüh eden vazifeler	95-98
Ev dahilinde sıhhi temizlik	98-105
Belediyelerle teşrik-i mesa'y	105-109
İtfaiye teşkilatının ehemmiyeti	109-111
Sokaklar ve umumi caddeler	111-117
Sokak ve caddelerin iyi bir şekilde muhafazası	117-119
Halkın tenezzühüne hizmet	119
Fukaraya ve muhtaçlara muavenet	119-121
Umum menfaatine hadim teşkilat	121-123
Vatandaşları himaye	123-129

1924-1926 dönemi ders kitaplarının içeriği tablo 20’de verilmiştir.

Tablo 20

Muslihiddin Adil, Malumat-ı Vataniye, Beşinci Sınıf

Üniteler	Sayfa Aralığı
Vatan, millet, devlet, hükümet	3-6
Hükümetin muhtelif şekilleri	6-8
En iyi hükümet	8
Millî kurtuluş	8-11
Büyük Millet Meclisinin teşekkülü	11-18
Teşkilat-ı Esasiye	18-21
Siyasi haklar	21
Hürriyetin muhtelif tezahürleri	21-33
İntihap hakkı ve ehemmiyeti	21-33
Büyük Millet Meclisinin teşrii ve icrai vazifeleri	33-38
Kanun nasıl yapılır	38-40
Devlet bütçesi	40-41
Reisi Cumhuriyetin tarz-ı intihabı vazife ve salahiyeti	41-44
İcra vekiller	44-46
İcra vekillerinin heyeti	46-48
Vekillerin mesuliyeti	48-50
Asayiş ve inzibat işleri	50-52
Hususi zabıta	52-53
Poliste aranacak evsaf	53-54
Adliye teşkilatı	54-56
Cürüm, ceza	56-58
Mükerrer cürüm	58-60
Tekerrür-ü cürüm	60
Teşebbüs-ü cürüm	60-61
Esbab-ı muafiyet	61-62
Davaların takibi	62-63
Ceza davaları	63-65
Temyiz	65-66
Devletin iktisadi vazifeleri	66-68
Posta, telefon ve telgraf	68-70
Tenvirat, su isalesi ve mezbahalar	70-71
Kanallar ve limanlar	71-72
Madenler	72-74
İhtikara karşı tedbirler	74-75
Müessesat-ı hayriye	75-76
Kanunlara itaat	76-79
Vergi	79-80
Askerlik borcu	80-81
Müdafa-i millîye, lüzum ve ehemmiyeti	81-82
Sancağa hürmet	82-83
Cumhuriyeti müdafa	83-84
Millî iktisada riayet	84-85
İdari teşkilat (Vilayet, kaza, nahiye)	85-90
Kaza ve Nahiye idaresi	90
Vilayetlerin hususi idaresi	90-91
Belediye idaresi	91-92
Köy idaresi	92-95

1913'ten 1924'te geçen süreçte Türk toplumunda önemli bir değişim dönüşüm olmuştur. Altı yüz yıllık Osmanlı İmparatorluğu yıkılmış yerine Cumhuriyet ile idare edilen Türkiye devleti kurulmuştu. Bu değişimler ders kitaplarına da yansımıştır. 1924 öncesi ders kitaplarının birtakım evrensel ve ulusal değerler ile farkındalıklardan oluştuğu yukarıda belirtilmişti. 1924 dönemi ders kitaplarında da bu konu ve kavramlara yer verilmiştir. Bu dönemdeki asıl farklılık Meşrutiyeten Cumhuriyete geçiş olmuştur. 1924 öncesi dönemin ders kitaplarında Osmanlı vatani ve Meşrutiyet vurgusu ön planda iken bu dönemin ders kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti, Cumhuriyet rejimi, Cumhuriyetin önemi ve millî kurtuluş savaşı önemli bir yer tutmuştur. 1924 öncesi dönemin ders kitaplarına göre diğer önemli bir değişiklik de kitaplara yeni kurulan devletin teşkilat yapısının eklenmesi olmuştur. Bu konular; belediye, köy idaresi, vilayetlerin hususi idaresi, kaza ve nahiye idaresi gibi başlıklar altında yer almıştır. Millî iktisada riayet başlığıyla ekonomide millîleşme ve kısıtlı olan ekonomik kaynakların tasarruflu kullanımı da ders kitaplarında yer almıştır.

Bu dönemde ders kitaplarına eklenen bir konu da sivil toplum kuruluşları olmuştur. Yine sosyal devlet anlayışı da ilk kez bu dönemde ders kitaplarında yer almıştır.

Ders Kitaplarında Uygulanan Yöntemler

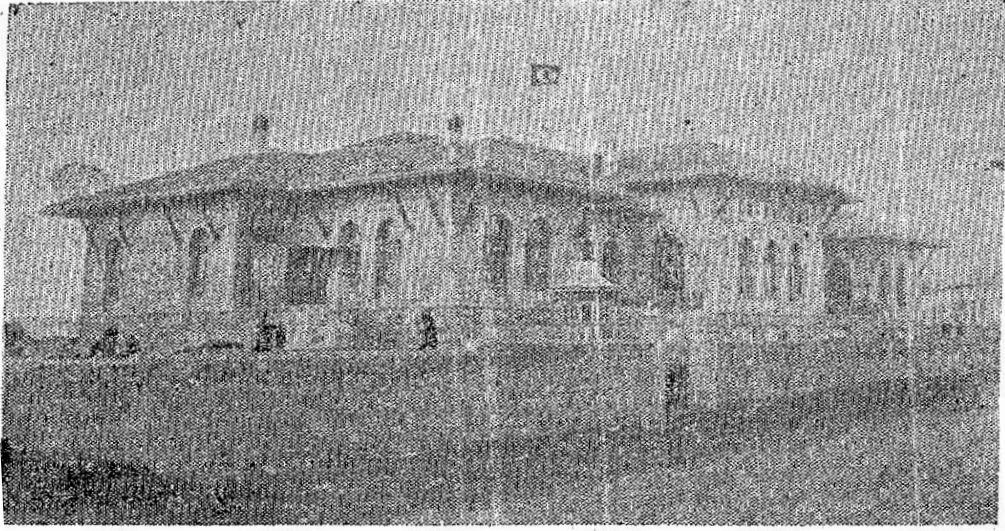
Açıklama: “Vatan kelimesinden ibtidaen (ilk olarak) anlaşılan, doğduğumuz şehir, içinde yaşadığımız ülkedir. Hakikatte vatan tabiri daha geniş bir manayı ifade eder. Bize ve ecdadımıza makarr (merkez) olan bütün topraklar, teneffüs ettiğimiz hava, bizi muhit olan her şey, deniz, sema bütün bunlar vatandır” (Adil, 1924, S. 3)

Karşılaştırma: “Hükümet-i mutlaka ve müstebide arasında da fark vardır. Müstebid hükümetlerde kuvvet, bir veya birkaç kişinin elindedir. Ve bunlar milleti keyif ve arzularına göre idare ederler. Hükümet-i mutlakada ise, hakimiyet yine bir veya birkaç kişinin elinde olmakla beraber bunlar bazı adetlere, kanunlara teb'an (tabi olarak) icra-yı hükümet ederler” (Adil, 1924, S. 7).

Örnek verme: “Her devlet bir araziye sahiptir ve bu arazinin, yani ülkenin hudutları muayyendir. Muayyen bir ülkeye sahip olmayan cemiyetler devlet teşkil edemezler. Mesela Afrika'da seyyar bazı aşiretler vardır. Bunlar muayyen bir ülkeyi kendilerine ikametgâh ittihaz etmedikleri için bu aşiretlere (devlet) denilemez” (Adil, 1924, S. 5).

Hikâye: Bu dönemdeki ders kitaplarında hikayelerden faydalanılmamıştır.

Görsellik:

Şekil 1. Ankara Büyük Millet Meclisi.

Atatürkün Ankara’da meclisi açma konusu işlenirken meclisin fotoğrafı konu ile ilişkilendirilerek ders kitabında kullanılmıştır. Görselde Ankara: Büyük Millet Meclisi başlığıyla verilmiş, bu yönüyle görsel metin ile ilişkilendirilmiştir.

1926-1936 dönemi ders kitaplarının içerik olarak incelenmesi

1926-1936 dönemi ders kitaplarının içeriği tablo 21’de verilmiştir.

Tablo 21

Ali Kami, Yurt Bilgisi, Dördüncü Sınıf

Üniteler	Sayfa Aralığı
Müfredat programı	3
Halkın muhtelif işleri	3-7
Ayrılık ve topluluk	7-11
Ev hayatında, köy hayatında, kasaba ve şehir hayatında topluluk	11-16
Tenasüt	16-18
El birliği ile yapılan işler: Müşterek mal. Satlar	18-20
Evde hayat	20-23
Mikropla mücadele	23-26
Mektepte hayat	26-29
Köy hayatı	29-32
Köyde teşkilat: İhtiyar meclisi	32-35
Köylünün müşterek malları	35-39
Bir köy nasıl düzelir ve nasıl güzelleşir	39-41
Köyde gördüklerim	41-43
Köyde sıhhat ve medeniyet	43-52
Köyde ağaç yetiştirmek: koru ve ormanları muhafaza	52-54
Küçük ve yakın köylerin birleşmesi	54-55
Köyde eğlence	55-58
Kasaba ve şehirlerde hayat	58-62
Kasabalarda iş şekilleri	62-64
Malları mübadele eden tüccarlar	64-68
Büyük sahil şehirlerinin ticaret işleri	68-69
Komisyoncular	69-71
Serbest meslekler	71-72
Kasabalarda belediye teşkilatı	72-76
Belediyenin kasaba hayatına ve halkın çalışmalarına yardımı	76-81
Kasaba halkının istirahat ve eğlencesi	81-88
Belediye iş görmek için paraya muhtaçtır	88-95
Halkın belediyeye yardımı	95-99
Tiyatro ve sinema gibi umumi yerlerde tavır hareket, kalabalık yerlerde tramvaya, otobüse binmek, kalabalıkta bilet vs almak	99-103
Kasaba ve şehir hayatında herkesin riayet edeceği kaideler	103-106
Büyük şehirler	106-112
Köyde hükümet	112-118
Kasabada hükümet	118-122
Büyük kasaba ve şehirlerde hükümet	122-128
Türkiye hükümet teşkilatına kısa bir nazar	137
Merkezi hükümet. İcra vekilleri. Başvekil. Reiscumhur	137-138

1926-1936 dönemi ders kitaplarının içeriği tablo 22’de verilmiştir.

Tablo 22

Ali Kami, Yurt Bilgisi, Beşinci Sınıf

Üniteler	Sayfa Aralığı
Müfredat programı	1-3
Aile hayatını temin ve saye yardım eden büyük teşkilat	3-7
Bugünkü millî ve Cumhuri devlet pek çetin cihetlerin mahsulüdür	7-19
Hükümet sa’y hayatına nasıl yardım eder	19-71
Hükümet sa’y hayatına daha nasıl yardım eder?	71-80
Hükümet makinası nasıl işler? İntihap	80-87
Türkiye’de hakimiyet milletindir. Millet bu hakkını Büyük Millet Meclisi vasıtasıyla kullanır. Meclis hükümeti kontrol eder	87-94
Hükümetin masrafları	94-99
Türk vatandaşlarının vazifeleri vatanın muhafaza ve müdafaası	99-113
Türkiye’nin idaresi ve vilayetler	113-121
Türkiye’de ecebiler- ecnebi memleketlerinde Türkler	121-127
Türkiye’de içtimai faaliyet, hükümet teşkilatına yardımcı halk teşkilatı	127-132
Türkiye’de çalışmayan işsiz insanlar	132-140
Milletin çalışmasına mani olan fenalıklar	140-144
Halkı tenvire yarayan vasıtalar	144-151
Yeni Türkiye’de iş faaliyeti	151-156
Tasarruf edilen paranın işletilmesi	156-161
Yeni Türkiye’de gençlik	161-166

1926 ders kitaplarında 1924’e göre birtakım değişimler mevcuttur. Bu dönemde diğer dönemlere göre sağlık konusunun daha detaylı ele alındığı görülmektedir. Özellikle sıtma hastalığının yaygın olması nedeniyle bu hastalığa karşı toplumun bilinçlenmesi ve sağlığının muhafazası için kitaplarda bu konuya geniş yer verilmiştir. Ayrıca, azınlıklar konusu ilk kez bu dönemin ders kitaplarında yer verilen bir kavram olmuştur. Bunun nedeni ise Cumhuriyetin kuruluşundan sonra hem Türkiye Cumhuriyeti’nde hem de yabancı ülkelerde birtakım insanların sınırların değişmesiyle azınlık konumuna düşmüş olmalarıdır. Bunun doğal bir sonucu olarak da bu kişilerin hak ve sorumluluklarının neler olduğu kitaplarda yer almıştır.

Aile kavramının 1913 ders kitaplarında önemli bir yer edindiği gözlenmektedir. 1924 döneminin ders kitaplarında bu kavrama yer verilmemiş olsa da bu kavram 1926’da tekrar kitaplardaki yerini almıştır.

Ders Kitaplarında Uygulanan yöntemler

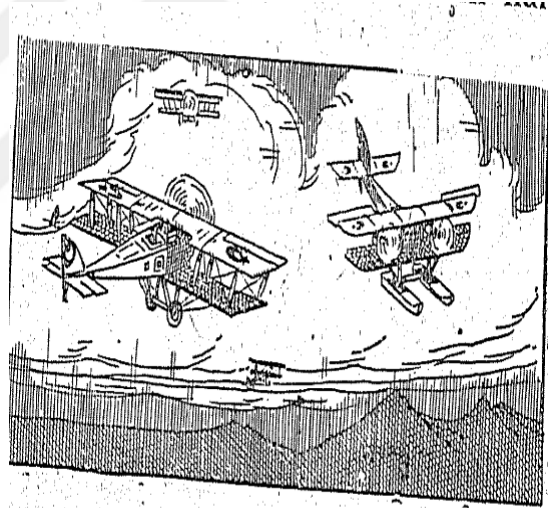
Açıklama: “Reisicumhur devletin başıdır. Dört senede bir millet vekilleri kendi aralarında bu makama en ziyade layık olanı Reisicumhur intihap ederler” (Kami, 1928, S. 4).

Karşılaştırma: “Eski zamanlarda insanlar böyle zorlu işler için zahmet çekerlerdi. Makineler icat olunalı bütün zorlu işleri makinalar kolaylıkla yapmaya başladı” (Kami, 1928, S. 16).

Örnek verme: “Memleketini kendi kanunlarıyla idare eden ve başka devletlerin nüfuzunu kabul etmeyen devlet müstakil devlettir. Böyle müstakil bir hükümeti olmayan millet ise esir millettir. Fransız ve İngiliz müstemliklerinde yaşayan milletler işte böyle esir milletlerdir” (Kami, 1929, S. 12).

Hikâye: Ders Kitaplarında hikayelere yer verilmemiştir.

Görsellik:

Şekil 2. Aile.

Aile kavramı anlatılırken aile ile ilgili görsel kullanılmıştır. Görselde başlık kullanılmamıştır. Bu yönüyle görselin metin ile ilişkilendirilmesi zayıftır.

I. Dünya Savaşı’nda uçakların önemi anlatılırken Türk Tayyare Cemiyetinin önemine değinilmiş ve bununla ilgili görsel kullanılmıştır. Görselde başlık kullanılmamış olduğundan bu yönüyle metin ile ilişkilendirilmesi zayıftır.

1936-1948 dönemi ders kitaplarının içerik olarak incelenmesi

1936-1948 dönemi ders kitaplarının içeriği tablo 23'te verilmiştir.

Tablo 23

Bedia Ermat, Kemal Ermat, Yurt Bilgisi Dersleri, Dördüncü Sınıf

Üniteler	Sayfa Aralığı
İnsan yalnız yaşayamaz	1
Aile Yuvası	1-2
Okulu niçin severim?	3-4
Okulun iyilikleri	4-7
Okul yönetimi (Okul yönetiminin ödevleri)	7-8
Yurdumu, vatanımı severim	8-11
Milletim Türk milletidir (Dilimiz, dileğimiz birdir)	11-14
Millî duygu nedir?	14-15
Köyde nasıl yaşarız (Köyü niçin severiz?)	16-18
Köyde yaşayış (Köy bir ailedir, köyde ne gibi işler görülür)	18-21
Köyün ortak malları (Köy tarlası ve otağı, köy okulu, odası, ormanı)	21-24
İnece ve yardımlaşma	24-26
Osmanlı İmparatorluğunda köylerin durumu	26-27
Cumhuriyet döneminde köy kalkınması	28-29
Cumhuriyetin köylüye faydaları (Ziraat bankası, Kredi kooperatifleri)	29-32
Köyde sağlık	35-39
Köyün idaresi (Köy muhtarı, Köy ihtiyar meclisi, öğretmen, tarım memuru, bucak müdürü)	39-42
Kasaba ve şehirlerde yaşayış	43-44
Şehir ve kasabalarda işlerin çeşitlenmesi	44-46
Kasaba ve şehirler nasıl idare edilir (Belediye)	46-47
Belediye seçimi	47-49
Belediyenin göreceği işler	49-50
Belediye bütçesi	50-51
Halk belediyeye nasıl yardım eder	51-53
Kasabada hükümet (Kaymakam, Mahkeme, Polis, Jandarma, Posta, Telefon, Telgraf, Nüfus idaresi)	53-58
Şehirlerde hükümet teşkilatı (Vali, Emniyet, Millî Eğitim, Bayındırlık, Sağlık ve Sosyal Yardım, Tarım, Veteriner müdürleri ve Defterdar)	58-60
Türkiye'de hükümet teşkilatı (Bakanlıklar)	61-62

1936-1948 dönemi ders kitaplarının içeriği tablo 24’te verilmiştir.

Tablo 24

Bedia Ermat, Kemal Ermat, Yurt Bilgisi Dersleri, Beşinci Sınıf

Üniteler	Sayfa Aralığı
Türk milleti, Türk yurdu, Türk devleti	1-2
Türkiye Cumhuriyeti ve Bağımsızlık	3-4
Hükümet şekilleri (Mutlakiyet, Meşrutiyet, Cumhuriyet)	4-7
Türkiye Cumhuriyeti nasıl kuruldu	7-16
Cumhuriyetimizin iyilikleri	16-18
İlerleme yolunda yapılan devrimler	18-20
Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Atatürk’ün İlkeleri)	20-24
Devletin vatandaşa karşı ödevleri (Düşünme ve söz, vicdan, çalışma, toplanma, dernek kurma, basın mülk edinme ve öğretim hürriyetleri, kişi dokunulmazlığı, düşünme ve seyahat hürriyeti)	25-28
Vatandaşların devlete karşı ödevleri (Kanuna uymak, vergi vermek, askerlik yapmak, seçim hakkını kullanmak)	28-34
Türkiye Cumhuriyeti hükümeti nasıl kurulur?	35-37
Türkiye Büyük Millet Meclisi	37-39
Cumhurbaşkanı	39-40
Bakanlar kurulu	40-41
Başbakan	41-42
Kanun nedir ve nasıl yapılır?	42-43
Devlet Bütçesi	43-44
Bakanlıklar (Maliye, Adalet, İçişleri, Millî Savunma, Millî Eğitim, Bayındırlık, Dışişleri, Ekonomi, Tarım, Ticaret, Ulaştırma, Çalışma)	44-64
Devlete yardımcı kuruluşlar (Kızılay, Çocuk esirgeme kurumu, Türk hava kurumu, Halkevlerimiz, Yeşilay kurumu)	64-70
Halka yarar kurumlar (Dergi ve kitaplar)	71-73
Yeni Türkiye’de gençlik (Spor kulüpleri, İzcilik)	73-74

Bu dönemdeki ders kitaplarında çok fazla bir değişim söz konusu değildir. Önceki dönemler ile konular benzerlik göstermektedir. Farklı olarak bu dönemde ders kitaplarına anma günleri ve basın yayın organları eklenmiştir.

Ders Kitaplarında Uygulanan yöntemler

Açıklama: “Yurt demek; dili, dileği ve isteği bir olan insanların üzerinde birlikte yaşadıkları toprak demektir. Bizim yurdumuz Türkiyedir” (Ermata, B., ve Ermata, K., 1942, S. 2).

Karşılaştırma: “Osmanlı devletinin idare tarzı da Cumhuriyete hiç benzemezdi. Padişah ve memurları devlet işlerini görürken milletin ne düşündüğünü akıllarına bile getirmezlerdi” (Ermata, B., ve Ermata, K., 1942, S. 7).

Örnek verme: “Cumhuriyet mahkemelerinin başında bulunan yargıçlar bilgili, ahlaklı, doğru insanlardır. İş görürken bir haksızlık yapılmamasına çok dikkat ederler. Mahkemeler adalet yeridir. Osmanlı imparatorluğunda Şeriye mahkemeleri vardı. Bu mahkemelerin başında ekseriya cahil kadılar bulunurdu” (Ermat, B., ve Ermat, K., 1942, S. 45).

Hikâye: Bu dönem ders kitaplarında hikeyelere yer verilmemiştir.

Görsellik:

Şekil 3. Türk Kadını.

Cumhuriyetin iyilikleri başlığı altında kadınların sosyal hayata katılımı görselle desteklenmiştir. Görselde Türk kadını cemiyet hayatına çıkararak cumhuriyet idaresidir. Ödevi başında bir yargıç başlığıyla görsel metin ile ilişkilendirilmiştir.

Devletçilik ilkesi anlatılırken devletin yapmış olduğu fabrikaların görseli kullanılmıştır. Görsel, Cumhuriyet idaresi Türk ülkesini fabrikalarla süsledi başlığıyla metin ile ilişkilendirilmiştir.

1948-1961 dönemi ders kitaplarının içerik olarak incelenmesi

1948-1961 dönemi ders kitaplarının içeriği tablo 25’te verilmiştir.

Tablo 25

Tülin Hayri, Yurttaşlık Bilgisi, Dördüncü Sınıf

Üniteler	Sayfa Aralığı
Toplu yaşayış insanlar için bir ihtiyaçtır	1-5
Yuvamız (Ailemiz)	5-8
Okulda çalışma (Okulda iş bölümü ve okulun yönetimi, okul yasaları)	8-12
Okulda öğrenci kolları (Kooperatif, kitaplık, spor, temizlik, Müzik ve gösteri kolları)	12-19
Büyük Türk milleti (Tarih ve kültür, yurt, dil, ülkü ve duygu birlikleri, Türk bayrağı)	19-23
Köyde yaşayış	23-27
Bugünkü köy	27-29
Köylünün elbirliği ile çalışması (İmece)	29-36
Köyün ortak malları (Köyün okulu, koruları, otağı, çeşmesi, yolları, tarım araçları ve parası)	36-38
Köyde sağlık işleri	38-41
Köyün idaresi (Köyün kanunu, derneği, muhtarı, ihtiyar meclisi, öğretmeni, korucuları, jandarma ve köyde seçim	41-43
Nahiye	43-48
Kasaba ve şehirlerde yaşayış	48-50
Kasaba ve şehirleri idaresi, belediyeler	50-55
Belediyelerin vazifeleri	55-58
Belediyelerin gelir kaynakları	58-63
Çevremizde ve çevremizdekilere karşı vazifelerimiz	63-65
Kasabalarda hükümet idaresi	65-68
Şehirlerde hükümet idaresi	68-70
Türk devleti (Türk milleti, hakimiyeti, toprağı, Türk devletinin tarifi, esir milletler)	70-74
Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk	74-77
Cumhuriyet en güzel devlet şeklidir	77-78
Türkiye Cumhuriyeti Teşkilatı Esasiye Kanunu ve bu kanunun özellikleri	78-80
Türkiye’de hakimiyet milletindir, mebus seçimi	80-81
Türkiye Büyük Millet Meclisi	81-83
En büyüğümüz: Reiscumhur	83-85

1948-1961 dönemi ders kitaplarının içeriği tablo 26’da verilmiştir.

Tablo 26

Hasan Ali Yücel, Rakım Çapla, Yurttaşlık Bilgisi, Beşinci sınıf

Üniteler	Sayfa Aralığı
Türkiye Cumhuriyeti'nde hükümet nasıl kurulur?	1-5
Türkiye Cumhuriyeti nasıl idare edilir?	5-9
Hükümet nasıl kurulur?	9-10
Başvekil ve İcra Vekilleri Heyeti	10-14
Adalet işleri, Adalet teşkilatı ve mahkemeler, Cezaevleri	15-20
Yurdun düşmandan korunması (Birinci vazifemiz istiklal ve Cumhuriyeti korumak)	20-22
Millî Müdafaa Vekaleti ve ödevleri, Dahiliye vekaleti ve ödevleri	22-24
Memleketin iç ve dış idaresi	24-27
Memleketin dış işleri, Hariciye Vekaleti ve ödevleri	28-29
Sağlık ve Maarif işleri (Milletin sağlığı millî hayatın temelidir)	29-32
Sihhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti ve ödevleri	32-33
Hükümetin en önemli, en verimli işleri Maarif işleridir	33-35
Maarif Vekaleti ve ödevleri	35-37
Bayındırlık ve ulaştırma işleri	37-40
Nafia Vekaleti ve ödevleri	40-42
Münakalat Vekaleti ve ödevleri	42-43
Ekonomik işlerin düzenlenmesi (Türkiye'nin ekonomik işleri)	43-45
Ziraat Vekaleti ve ödevleri	45-47
İşletmeler Vekaleti ve ödevleri	47-48
Ekonomik ve Ticaret Vekaleti ve ödevleri	48-50
İş ve işçi hayatının düzenlenmesi (işçilerle iş verenler arasındaki münasebetler)	50-53
Yurdumuzda endüstri hayatının gelişmesi ve bunun doğurduğu ihtiyaçlar	53-55
Çalışma Vekaleti ve ödevleri	55-56
Devletin para işleri ve gelir kaynakları	56-58
Maliye Vekaleti ve ödevleri	58-60
Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti ve ödevleri	60-61
Hükümetin masrafları, vergiler ve bütçe (Vergi nedir?)	61-65
Kaçakçılık	66-68
Bütçeler	68
Devletin Yurttaşlara karşı ödevleri	68-70
Yurttaşın devlete karşı ödevleri	70-80
Türkiye'de idare bölümü, Vilayet Umumi İdaresi, Vilayet Hususi idaresi, Vali ve ödevleri	72-77
Yurdumuzda sosyal işler ve hükümete yardımcı kurumlar (Sosyal yardım ne demektir?)	81-83
Kızılay, Çocuk esirgeme kurumu, Türk hava kurumu, Yeşilay, Veremle savaş dernekleri, Yardım sevenler derneği	83-87
Halkın aydınlanmasına yarayan kurumlar ve vasıtalar (Halkın aydınlanması)	87-88
Kitap, gazete ve dergiler, Radyo ve televizyon, Tiyatro, sinema, konser, konferans, müze ve fuarlar	88-91
Millî ekonomi, Yerli malı kullanmalıyız, Para biriktirmek	91-95
Millî bankalarımız ve bankaların faydaları	95-96
Gençlik ve spor (Spor nedir, nasıl yapılır?)	96-98
19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı, Spor kurumları, İzcilik ve yavrukurtlar	98-100
Demokrasi (Demokrasi nedir?)	100-102
Demokraside herkes birbirinin hakkını tanır	102-104
Siyasi partiler ve ödevleri	105
Meslek hayatı (Herkes bir mesleğe girmelidir)	105-107
Mesleğe hazırlık, Meslek seçmek	107-109

Bu dönemdeki ders kitaplarında bir önceki döneme göre bazı değişiklikler mevcuttur. Ders kitaplarına ilk kez demokrasi kavramı eklenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti çok partili hayata geçiş sürecinde başarısız olmuş ,uzun bir müddet ülke tek parti iktidarı ile yönetilmiştir. 1940'lı yıllardan sonra özellikle de 1946'da Demokrat partinin kuruluşu ve sonraki yıllarda iktidara gelişi Türkiye Cumhuriyeti tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Dönemin bu önemli gelişmeleri demokrasi ve siyasi parti kavramları ile bu dönemde ilk kez ders kitaplarında yer almıştır.

II. dünya savaşının tehlikesi altında geçen dönemde Türkiye Cumhuriyeti ekonomik zorluklar çekmekteydi. Bu dönemde millî ekonominin canlanması için birtakım çalışmalar yapılmış ve yerli malın kullanımını özendirilmiştir. Dolayısıyla millî ekonomi kavramı da ilk kez bu dönemde ders kitaplarında yer almıştır.

Ders Kitaplarında Uygulanan Yöntemler

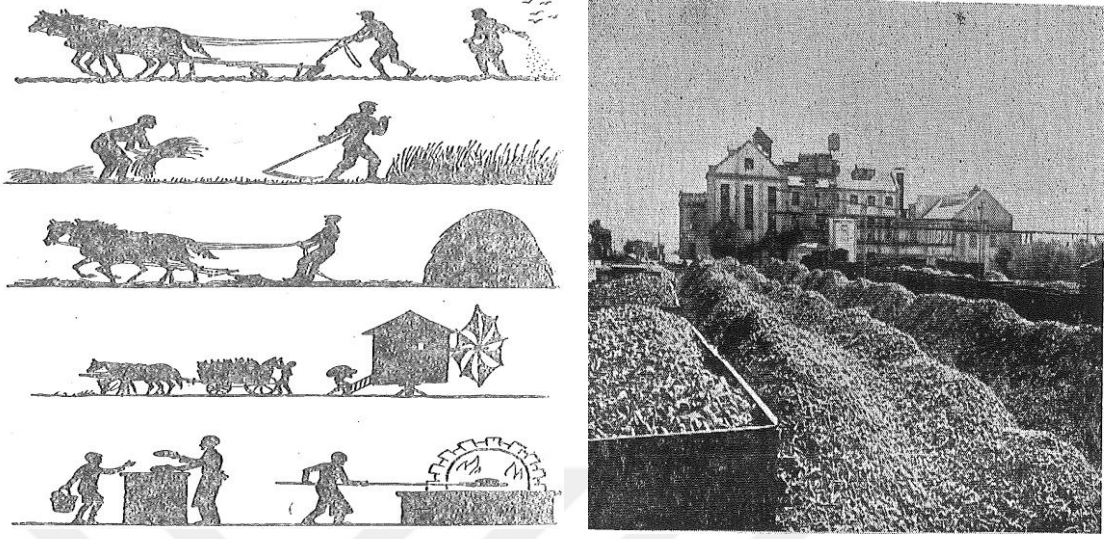
Açıklama: “Sevgili bayrağımız milletimizin en değerli sembolüdür. Atalarımızdan kalan en kutsal armağandır. Sınır dolaylarımıza kadar topraklarımızın her köşesinde, mavi denizlerimizde onun şanlı yüzünü görürüz. Bayrağımızın dalgalandığı her yer Türkün öz malıdır” (Hayri, 1958, S. 25).

Karşılaştırma: “Cumhuriyet devrinde sağlık ve sosyal yardım işleri eski zamanlara göre çok ilerlemiştir. Birçok hastahaneler açılmış, daha çok hekim, hastabakıcı ve memur yetiştirilmiştir” (Yücel ve Çapala, 1955, S. 35).

Örnek verme: “Bizim gibi Cumhuriyet ile idare edilen demokrat memleketlerde bütün vatandaşlar asker demektir. Zaten Türkler kadınlı erkekli, doğuştan kahraman doğuştan askerdir. Son yıllarda Korede, Birleşmiş Milletlerle beraber dövüşen bir kısmı şehit, bir kısmı gazi olan kumandan, subay ve erlerimize onların fedakâr anaları, eşleri, çocukları bu gerçeği bir kere daha ispat etmişlerdir” (Yücel, Çapala, 1955, S. 24).

Hikâye: Bu dönemde hikayelere yer verilmemiştir.

Görsellik:

Şekil 4. Türkiye'nin Ekonomik İşleri.

Türkiyenin ekonomik işleri başlığı altında çiftçilerin tarla sürmesi görsel ile desteklenmiştir. Görselde başlık kullanılmamış, bu yönüyle metin ile ilişkilendirilmesi zayıf olmuştur.

Ekonomi ve Ticaret Vekaletinin ödevleri başlığı altında Uşak Şeker Fabrikası görseli kullanılmıştır. Görsel, Uşak Şeker Fabrikası ve işlenecek şeker pancarı yığınları başlığı ile metin ile ilişkilendirilmiştir.

1908'den 1961'e kadarki süreçte ders kitaplarındaki konuların dönemsel dağılımı tablo 27'de verilmiştir.

Tablo 27

Ders Kitaplarındaki Konularının Dönemlere Göre Dağılımı

Konular	1913	1924	1926	1936	1948
Aile	✓		✓		✓
Vatan sevgisi	✓	✓	✓	✓	✓
Askerlik	✓	✓	✓	✓	✓
Sağlık	✓	✓	✓	✓	✓
Vergi	✓	✓	✓	✓	✓
Çevre	✓	✓	✓	✓	✓
Siyasi partiler					✓
Demokrasi					✓
Sivil toplum kuruluşları				✓	✓
Cumhuriyet		✓	✓	✓	✓
Meşrutiyet	✓	✓			
Saltanat	✓				
Kanuna itaat	✓	✓	✓	✓	✓
Yardımlaşma ve dayanışma	✓	✓	✓	✓	✓
Türkiyenin genel yapısı		✓	✓	✓	✓
Osmanlı devleti	✓				
Yerel yönetimler (Köy, Kasaba, Belediyeler)		✓	✓	✓	✓
Adalet yönetimi (mahkeme ve cezalar)	✓	✓	✓	✓	✓
Ekonomi	✓	✓	✓	✓	✓
Basın yayım organları				✓	✓
Seçim	✓	✓	✓	✓	✓
Halkın görev ve sorumlulukları		✓	✓	✓	✓

Tabloda görüldüğü üzere; sağlık, vergi, çevre, askerlik, kanuna itaat, yardımlaşma ve dayanışma, adalet, ekonomi ve seçim kavramları bütün dönemlerin ortak konuları olmuştur. Siyasi parti, demokrasi, saltanat ve Osmanlı devleti ders kitaplarında yalnızca birer dönem yer almışlardır.

Vatandaşlıkla İlgili Ders Kitaplarında Ön Plana Çıkarılan/Vurgulanan Konular ve Kavramlara İlişkin Bulgular ve Yorumlar

II. Meşrutiyet döneminin karakteristik özelliği Osmanlı devletinin yönetim şeklinin değişmesiydi. 1876'da Kanun-i Esasinin yürürlüğe girmesiyle Meşrutiyete geçiş yapan Osmanlı toplumu, sonrasında uzun bir dönem tekrardan Saltanat ile yönetilmeye başlanmıştı. 1908'de Anayasanın tekrardan yürürlüğe konulmasıyla Osmanlı devletinde artık yönetimde saltanat tek başına söz sahibi değildi.

Padişahın yanında mebuslar meclisi de vardı. Meşrutiyet rejiminin ülkeye yerleştirilmeye çalışılmasıyla geçen bu dönem ders kitaplarında önemli bir yer tutmuştur. Meşrutiyetin ne olduğu, halk için önemi ve saltanatın zararları ders kitaplarının önemli konularındandı. Meşrutiyet kavramı ders kitaplarında şu ifadeler ile tanımlanmıştır;

“Devlet-i aliyye-i Osmaniye idare-i meşrutiyete maliktir. İdare-i mutlakının devlete ve millete verdiği zararlar pek çoktur. Çünkü bir hükümdarın keyfine göre idare-i hükümet nihayet o devleti mahv ve münkariz eder. Çünkü bir adam ne kadar akıllı olsa bütün milletin menafî ve ihtiyacatını bilemeyeceği gibi menafî-i zatiyesini umumun zararında arayan birtakım müstebidlerin suistimalatı da devlet ve millete azim zararlar verir (Rıza, 1910, S. 90).

Meşrutiyet yönetiminin önemi bu ifadeler ile belirtilirken Anayasanın (Kanun-i Esasi) varlığının da millet için ne kadar önemli olduğu ders kitaplarında şu şekilde ifade edilmiştir:

“İdare-i meşruta milletle devlet arasında bazı şerait ve kavaninin vazıyla mümkün olur. Millet ve devlet bu kanunun hilafına bir şey yapamaz.

Mülk ve milletin terakki ve temin-i refah ve saadet ve teâlî-i şân ve şevketi müsavat ve adalet ve uhuvveti temin eden (kanun-i esasi) ve millet ve devletin yegâne esas ve selamet ve bâis-i saadet ve teâlîsi olan usul-i meşrutiyetin muhafazasına itina etmelidir. Usul-i meşveret olmadıkça devlet ve millet yaşayamaz. Mahv ve münkariz olur. Kanunuesasi Osmanlı namı altında yaşayan İslam Hristiyan Musevi elhasıl kaffe-i tebeanın nazar-ı kanunda müsavatını temin eder”. (Rıza, 1910, S. 91).

Meşrutiyet ve Kanun-i esasi tanımlanırken; meclisin yanında yönetime ortak olan padişahın yetki ve sorumlulukları da şu şekilde belirtilmiştir:

“Zat-ı hazret-i padişahi hilafet-i Osmaniye-yi haiz olup veraset-i saltanat ekber evlada aiddir. Yani sülale-i âl-i Osmanın en büyük evladı padişah olur. Padişah-ı âl-i osman halife olmak hasebiyle din-i İslamın hamisi ve bütün Osmanlıların hükümdarıdır. Nefs-i hümayunları mukaddes ve gayr-i mesuldür. Hutbelerde namının zikri ve meskûkât darbı (para bastırması), kanun-ı mahsusuna tevfikân rütbe ve menâsıb tevcihî (rütbe ve mansıp verilmesi), nişan i'tâsı (nişan verilmesi), sadrazam ve şeyhülislamın intihab ve tayiniyle sadrazamın teşkil ve arz edeceği vükelanın tasdik-i memuriyetleri, icabında vükelanın alelusul azl ve tebdili, kavanin-i umumiyenin tasdikiyle ilan-ı mer'iyeti (yürürlüğünün ilanı), devair-i hükümetin muamelatına ve kavaninin suver-i icraîyesine (icra suretlerine) müteallik nizamnameler tanzimi, her nev' kavanin teklifi, ahkam-ı şeriyye ve kanuniyenin muhafaza ve icrası, eyalat-ı mümtazenin şerait-i imtiyazelerine tevfikân icra-yı tevcihâtı (imtiyazlı eyaletlerin imtiyaz şartlarına göre dağıtımı), kuvâ-yı berriye ve bahriyenin (kara ve deniz kuvvetlerinin) kumandası, harp ilanı, musalaha

akdi, mücazat-ı kanuniyenin tahfif veya afvı, Meclis-i Umuminin tasvibiyle afv-ı umûmî ilanı, meclis-i umuminin mîâdında küşâd (açılması) ve tatili, meclis-i umuminin ahval-i fevkaladede vaktinden evvel içtima daveti, otuz beşinci madde mucebince Meclis-i mebusanın üç ay zarfında intihab olunup içtima etmek şartıyla ve Heyet-i Ayanın muvafakatiyle lede'l-iktiza (gerektiğinde) feshi, alel umum muâhedât akdi (her türlü anlaşma yapma) hukuk-ı mukaddese-i padişahîdendir” (Rıza, 1910, S. 90-92).

Osmanlı devletinin yönetim şeklinin Meşrutiyet olduğu ifade edilerek, Saltanat (tek kişi) yönetiminin ülke için zararlı olduğu çünkü bir toplum bütün kaderi ve geleceğinin bir kişinin iradesine bırakılmasının yanlış olduğu belirtilmiştir. Meşrutiyet rejiminin eşitlik ilkesi üzerinde hareket ettiği bütün vatandaşları sosyal statü farkı gözetmeden eşit ve bir kabul ettiği vurgulanmıştır. Yine Kanuni Esasi ile vatandaşların haklarının teminat altına alındığı belirtilmiştir.

Meşrutiyet yönetimi anlatılırken Osmanlı padişahına da değinilerek onun da yönetimin bir parçası olduğu belirtilmiş, görev ve sorumlukları açıklanmıştır.

II. Meşrutiyet dönemin önemli kavramlarından biri de seçim olmuştur. Her ne kadar Osmanlı ülkesinde Saltanat varlığını kısmen sürdürse de Osmanlı ülkesi bu süreçten sonra seçme ve seçilme hakkını yani yönetime ortak olma hakkını kısmen de olsa elde etmiştir. İntihap (Seçim) kavramı ders kitaplarında:

“Millet vaz-ı kanun etmek ve kavanin-i mevcudenin layıkıyla tatbik edilip edilmediğini teftiş eylemek, hükümetin icraatını murakabe kontrol altında bulundurmak hak ve vazifesini mebus namı alan vekillerine havale eder. Mebuslar millet tarafından dört sene için intihab olunur.

Bizde intihabat iki derecedir: Evvela, 25 yaşını ikmal etmiş bulunan zükûr (erkek) efrad-ı millet müntehib-i sanileri intihab ederler; bade (sonra) müntehib-i saniler dahi birleşerek namzedler arasından mebusları intihab ederler. Mebusların salahiyeti gayet vâsi (geniş) ve mühim olduğundan milletin en mümtaz, en fâzıl; en namuslu efradından intihab edilmiş olmaları lazımdır. Efrad-ı millet müntehib-ı sanileri, müntehib-i saniler de mebusları intihab ederken vicdanlarından, kanaatlerinden, akıl ve muhakemelerinden hariç çıkmamaya çalışmalıdırlar. Hakk-ı intihabı suiistimal vatan aleyhine irtikab edilen (işlenen) bir hıyanet ve cinayettir.

İntihabat re'y-i hafî (gizli oy) iledir. Müntehib istediği namzetlerden isimlerini bir kâğıda bizzat yazar, bu pusulayı kapayıp rey sandığına atar. Fakat okuma yazma bilmeyen efrad-ı millet bittabi rey pusulalarını başkalarına yazdıracakları için hakk-ı intihablarını tam bir serbestî ile ifa edemezler. Bunun için herkesin en birinci vazifesi talim ve terbiye görmesi, terbiye-i nefsiyesini ikmal etmesidir” (Emre, 1922, S. 85).

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere seçim sistemi hakkında bilgi verilmiş, milletvekillerinde olması gereken nitelikler, seçmenlerin oy kullanırken akıl ve muhakemelerine göre hareket etmesi ve serbestçe oy kullanmanın önemi üzerinde durulmuştur.

II. Meşrutiyet dönemin diğer önemli konuları da adalet ve eşitliktir. Osmanlı ülkesinde her ne kadar sınıfsal bir ayırım olmasa da insanlar dini olarak Müslim ve Gayr-ı Müslim olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Sosyal hayattta inançlardan kaynaklanan bir takım uygulama farklılıkları mevcuttur. Her ne kadar Tanzimat ve ıslahat fermanıyla kısmi eşitlik sağlanmaya çalışılsa da devletin teokratik yapısından kaynaklı problemler oluşmaktaydı. Osmanlı son döneminde devleti ayakta tutabilmek için bu konunun çözümü de önemliydi. Dolayısıyla ders kitaplarında bu konu şu şekilde yer almıştır:

“Meşrutiyetle idare olunan bir memlekette kanunun ahkamı herkes hakkında müsavi olarak tatbik edilir. Buna kanun önünde müsavat (eşitlik) denilir. Herkes işlediği cürmün mutlaka cezasını çeker. Hiçbir cürm cezasız bırakılmaz. Mücrim ne kadar büyük ve âli, mağdur ne kadar küçük ve hakir olursa olsun mutlaka adalet icra olunur” (Emre, 1922, S. 72).

II. Meşrutiyet döneminde ders kitaplarındaki diğer önemli bir konu da ifade özgürlüğü olmuştur. Reayadan vatandaşa geçen Türk toplumu bu süreçte birtakım haklar elde etmişti. Bu haklardan biri de “hürriyet-i kelim” olarak kullanılan ifade özgürlüğü olmuştur. Bu kavram ders kitaplarında şu şekilde açıklanmıştır:

“Meşrutiyette kimse kimseye cebren kendi fikrini kabul ettiremez, hatta kimse kimseyi kendi sözünü dinlemeye icbar edemez; lakin herkesin fikrini ve düşündüğünü söylemeye ve neşretmeye hakkı vardır. Buna da “hürriyet-i kelim” derler. Hürriyet-i kelim suistimal edilirse, yani yalan, iftira, zem ve tahkir irtikab olunursa bir cürüm işlenmiş olur. Hürriyet-i kelim da hududu başkalarının hak ve hürriyetidir. Bunu tecavüz etmek cezayı istilzam eder. Küçük suiistimaller, yani küçük yalanlar, dedikodular, garazkarane sözler için vakta kanun, ceza tayin etmezse de bu fenalıkları vicdan, ahlak ve adab-ı muaşeret men etmektedir. İnsan düşündüğünü matbu eserlerle, gazete ve kitaplarla da neşredebilir. Bir gazete veya risaleyi on binlerle insan okuduğu için sırf ilmî olmayan matbuat bir kanun ile mukayyedir. İçtimalar ve konferanslar ancak ictimaat hakkındaki kanunun ahkamı dairesinde serbesttir” (Emre, 1922, S. 73).

1924-1926 döneminin karakteristik özelliği Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Cumhuriyet rejiminin ülkeye yerleştirilmesi ile geçen bir dönem olmasıdır. Yeni kurulan bir ülkede vatan, millet ve devlet kavramlarının öğretilmesine önem verilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nde kimlik oluşturma

çerçevesinde bu kavramlar önem arz etmektedir. Kişilerin yaşadıkları toprak üzerinde aidiyet duygularıyla yaşamaları devletlerin varlığını devam ettirmesi için zaruret arz etmektedir. Ders kitaplarında bu kavramlar şu şekilde açıklanmıştır:

“Vatan nedir? Vatan kelimesinden ibtidaen anlaşılan, doğduğumuz şehir, içinde yaşadığımız ülkedir. Hakikatte vatan tabiri daha geniş bir manayı ifade eder. Bize ve ecdadımıza makarr olan bütün topraklar, teneffüs ettiğimiz hava, bizi muhit olan her şey, deniz, sema bütün bunlar vatandır”.

“Vatan, yalnız bugün sahip olduğumuz yerlerden ibaret değildir. Dün bir suretle bizden iştirak eden (ayrılan) içinde henüz büyük bir kısım millettaşlarımızın yaşadığı yerler de vatan fikrinde dahildir”.

“Millet Nedir? Millet bir devlete tabi olan ve menfaatlerin ve hislerin, iştirakiyle birleşen, menşeleri müşterek bulunan fertlerin heyet-i mecmuasıdır. Bir millet efradını birbirine bağlayan müessirler muhtelifdir. Bu rabitalar arasında ırkın, lisanın, dinin mühim bir mevki vardır”.

“Devlet nedir? Devlet, müşterek menfaatlerini müdafaa maksadıyla muayyen bir ülke dahilinde yerleşmiş ve bir hükümet teşkil etmiş olan insanlardan mürekkep bir heyettir. Bu itibar ile bir cemiyetin devlet olabilmesi için: ortada bir millet, bir ülke, bir de efrada hükmedebilecek bir kuvvet bulunmak lazımdır” (Adil, 1924, S. 4-6).

1924 dönemi ders kitaplarında yer tutan diğer önemli bir konu cumhuriyet rejimi olmuştur. Cumhuriyet rejiminin ne olduğu, vatandaşlara getirdiği kazanımlar, meşrutiyet ve saltanat rejimleri ile kıyaslanması, Cumhuriyetin muhafazasının ehemmiyeti gibi başlıklar altında bu konu ders kitaplarında şöyle belirtilmiştir:

“Millî hakimiyetin hakiki manası cumhuriyettir. Bu asırda yaşayan milletler en iyi şekil olmak üzere Cumhuriyet şeklini kabul etmişlerdir. Saltanat şeklinde kalmış olan bazı mahdud hükümetler varsa da bunlarda da hükümdarın hukuku günden güne azalmaktadır. Şüphe yok ki, yakın bir istikbalde yeryüzünde Cumhuriyet şeklinden başka bir devlet şekli kalmayacaktır.

Bir millet, hükümdarın bendesi değildir. Her bir millette hakiki hakimiyet bilâ kayd ü şard millette olmak lazımdır. Binaenaleyh millet, devlet reisi olarak iktidar mevkiine getireceği kimseyi de kendisi intihab (seçmek) etmek ister.

Cumhuriyet şeklinde millet, iradesine tamamen hakimdir. Hakimiyet ondadır. O, mücerred filan ailenin evladı olmak itibariyle iktidar mevkiine gelen bir şahsa inkıyad etmeye (boyun eğmeye) mecbur değildir. O iş başına getireceği reisi bizzat kendi iradesiyle intihab eder.

Cumhuriyetin halka temin ettiği faydalar pek çoktur. Bu şekilde millet efradı, hiçbir ferdin keyif ve iradesine tabi olmadığını bilir ve kendi iradesini istediği ve kendisine nâfi (faydalı) gördüğü vecihle istimal eder” (Adil, 1924, S. 7-10).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, kurulurken hangi süreçlerin yaşandığı ve millî bağımsızlık savaşı ders kitaplarında yer alan diğer önemli bir konudur. Mondros, İstanbulun işgali, Meclis-i Mebusanın basılması, vekilerin Malta'ya sürgünü, padişahın kendini düşünmesi ve Mustafa Kemal'in Millî mücadeledeki rolü gibi başlıklar altında bu konular ders kitaplarında ele alınmış ve şu şekilde ifade edilmiştir:

Büyük ve necib milletimiz bu felaket ve hakaretlere layık değildi. Ve bunlara tahammül edemezdi. Türkü bu elim vaziyetten kurtaracak, ona mukadder olan kurtuluşu temin edecek bir başbuğ lazımdı. Bu (başbuğ) milletin tarihinden, seciyesinden ve varlığından istifade ederek memleketi dahili ve harici düşmanlardan temizleyebilecekti. Cenab-ı hak, Türke böyle bir (başbuğ) bahşetti. Bu "Mustafa Kemal Paşa" idi. Umumi harpte, Çanakkale'de nihayetsiz fedakarlıklarıyla bütün milletin hürmetini, muhabbetini kazanmış olan Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal birkaç refik-i hamiyetiyle birlikte İstanbul'dan Anadolu'ya geçti (Adil, 1924, S. 14).

Cumhuriyet ile vatandaşlar birçok alanda kazanımlar elde etmişti. Yeni kurulan devlet yeni bir yönetim şekli ve kul statüsünden hakları anayasa ile teminat altına alınmış bir vatandaşlar topluluğuna geçen Türk toplumunda vatandaşların hakları çok önemli bir konuydu. Cumhuriyet, eşitlik ve adalet kavramları üzerine inşa edilmiş bir devlet düzeniydi. Bu yeni düzende vatandaşlar hürriyet, eşitlik, adalet, çalışma hakkı, fikir özgürlüğü, mülk edinme hakkı, seyahat hakkı gibi birçok alanda haklar elde etmişti. Bu hakların ilköğretimden başlanarak öğretilmesi ve toplumda yer edinmesi önemli görülmüştü. Ders kitaplarında bu konular şu tanımlar ile ifade edilmiştir:

"Hürriyet; İnsanın en mukaddes hakkı, maddi ve manevi kuvvetlerini serbestçe istimal edebilmesidir. Herkes kendi aleminin padişahı olmalıdır. Herkes istediği gibi hareket edebilmelidir. Müdahale edilemez"

"Müsavat (Eşitlik); Müsavattan maksat kanun nazarında herkesin müsavi tanınmasıdır. Yoksa insanlar arasında tam bir müsavat yoktur. Herkes başka başka hasletlerle yaratılmıştır. İstedığımız şey, insanları hukuken müsavi görmektir"

"Şahsî Hürriyet; İnsanın en mukaddes hakkı, maddi ve maneviyatını serbestçe istimal edebilmesidir. Herkes kendi aleminin hükümdarıdır. Kimsenin şahsına, isteğine, dileğine müdahale edilemez"

“Mesken Masûniyeti; Şahsi hürriyetin zaruretlerinden biri de meskenin, yurdun tecavülden masun olmasıdır. Evimizde müsterih, serbest bir hayat yaşamak hakkımızdır. Bu cihetle ikametgahımızın her türlü taarruz ve tecavülden masun bulunması lazımdır”

“Vicdan Hürriyeti; Din esasen vicdani bir şeydir. Herkes din ve itikad hususunda tamamen serbesttir. Herkes kendi dininin ayinlerini kemal-i hürriyetle icra edebilir”

“Tefekkür ve Neşir Hürriyeti; İnsanı insan eden fikirdir. Aklın kanaatlerini ancak tefekkür hürriyeti tevlîd eder (doğurur). Akla cebren hâkim olmak, akli zorlamak mümkün değildir. İnsan nasıl serbestçe düşünmek hakkını haiz ise, düşündüğünü diğer bir şahsa tahriren bildirmek hakkını da haizdir. İşte bu salahiyyete neşir hürriyeti yahut matbuat hürriyeti namı verilir”

“Kalam Hürriyeti; kalam hürriyeti, bir kimsenin düşündüğünü diğerine serbestçe ifade edebilmesidir. Kalam hürriyeti de tefekkür hürriyetinin neticesidir. Kalam hürriyeti, bir müderrisin takririnde, bir hatibin hitabetinde, bir mebusun nutkunda tezahür eder, kalam hürriyeti, bir fikrin diğerlerine intikali ve sirayeti noktasından gayet mühimdir”

“Seyahat Hürriyeti; seyahat, ne maksatla icra edilirse edilsin, serbest olmak lazımdır. Seyahat hürriyeti, şahsi hürriyetin neticesidir. Her memleket bu hakka riayet eylemiştir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu da 70. maddesiyle bu hakkı, Türklerin hukuk-ı tabiiyesinden addelemiştir”

“Akid Hürriyeti; Akid, bir hukuki netice veren iradenin tezahürüdür. Mesela bu malı 500 kuruşa size sattım diye irademi izhar ederim. Siz de ben de 500 kuruşa aldım diye iradenizi izhar edersiniz. Bu bir akid olur. İşte insanların herhangi bir akdi serbestçe yapabilmeleri akid hürriyetidir”

“Sa’y (Çalışma) ve Amel Hürriyeti; Sa’y ve amel hürriyeti de şahsi hürriyetin tabii neticesidir. Hiç kimse arzusu haricinde bir işle iştigale mecbur edilemediği gibi, kendi arzusu dahilinde iştigal edeceği bir sanattan da men olunamaz”

“Temellük ve Tasarruf Hakkı; Temellük ve tasarruf hakkı, say ve amel hürriyetinin tabii neticesidir. Çünkü temellük, bir ferdin çalışarak elde ettiği semerenin suret-i meşruada kendine ait olması demektir”

“Edebî Mülkiyet Hakkı; Edebî mülkiyet hakkı, ediblerin, müelliflerin, sanat-ı nefise (güzel sanatlar) erbabının vücuda getirdikleri eserleri tab’ ve temsil etmek salahiyyetidir”

“İctimâ Hakkı; İctimalar akdetmek ve cemiyet teşkil etmek insanların tabii bir hakkıdır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuz 70. maddesiyle bu hakkı kabul ve tasdik eylemiştir. Cemiyet, esasen, müteaddid kimseler tarafından malumat ve sa’ylerini bir araya toplayarak ticaret maksadından gayri bir maksatla teşkil edilen heyettir”

“Şirket Hakkı; Şirket yahut iştirak hakkı, sa’y (çalışma) ve amel hürriyetinin tabii bir neticesidir. İştiraktan maksat bir kimsenin yalnızca vücuda getiremeyeceği bir işi diğerlerinin muavenet ve müşareketiyle yapabilmektir” (Adil, 1924, S. 22-31).

1926-1936 döneminin karakteristik özelliği bağımsızlığını kazanmış bir toplumun sosyal, ekonomik alanlarda da ilerleme kaydetme çabası içerisinde geçen bir dönem olmasıydı. Osmanlının son dönemindeki ağır savaşları, birinci dünya savaşı ve millî mücadele dönemindeki savaşlar neticesinde nüfusun önemli bir kısmı ya hayatını kaybetmiş ya da sakat kalmış durumdaydı. Yine bu dönemdeki ekonomik zorluklar da nüfusun sağlıklı beslenmesine olanak tanımamıştı. Bunların yanında salgın hastalıklar da nüfusu önemli ölçüde olumsuz etkilemişti. Türkiye Cumhuriyeti sosyal hayattaki bu problemlerin önünü almak için birtakım önlemler almıştı. Sıhhat ve İçtimai Muvenet vekaletinin kurulması, başta doktor olmak üzere sağlık personelinin yetiştirilmesi, köylerde ebe sayısının artırılması, verem sanatoryumlarının açılması alınan önlemlerdendi. Bu dönemde sıtma, frengi, trahom gibi bulaşıcı hastalıklar ile mücadele ülkenin beka sorunu olarak görülmüştü. Çünkü bu hastalıklardan dolayı nüfus ciddi oranda azalmaktaydı. Anadolu coğrafyasında savaş ve salgınlardan ötürü nüfusun azalması hem bir beka sorunu olarak görülmüş hem de ekonomik ilerlemenin ölçütü olarak kabul edilmiştir. Çünkü nüfusun çokluğu, vergi gelirinin fazla gelmesi olarak görülmüştür. Bu nedenlerden ötürü bu dönemde ders kitaplarında yer alan önemli bir konu sağlık konusudur. Özellikle salgın hastalıklar ile mücadele bir vatandaşlık vazifesi olarak kabul edilmiştir. Bu konu ders kitaplarında Türkiye nüfusu ile ilgili kısım şu şekilde ifade edilmiştir:

“Memleketin ilerlemesi nüfus çokluğu ile olur. Türkiye ülkesinin büyüklükte birçok Avrupa devletleri ülkesinden geri kalmadığını biliyorsunuz. Memleketimiz Fransa'dan İngiltere'den daha geniştir. Halbuki onların nüfusu 40-50 milyon reddesinde olduğu halde bizim topu topu 14 milyon nüfusumuz vardır. Bizim de onlar kadar halimiz olsa o zaman ona göre askerimiz olur, ona göre vergi alınır, ona göre yollar, şimendiferler yapılır, memleket illeri gider (Kamı, 1929, S. 146-148).

Salgın hastalıklardan sıtma ile mücadele başlığı altında ders kitabında şu ifadelere yer verilmiştir:

“İçinizde sıtmayı hiç bilmeyenlere ne mutlu! O fena bir hastalıktır. İnsanı canından bıktırır, kanını, iliğini kurutur. Nöbet geldi mi, bir titreme bir titreme, bir ateş bir ateş. Ondan sonra her tarafı berelenmiş, kemikleri kırılmış gibi bir halsizlik. Sıtmanın kendine mahsus bir hali vardır. Nöbet geçtikten sonra hasta kalkar, gezer işine gider. Hastalık geçmiş gibidir. Fakat hastalığın mikrobi onun kanındadır. Adam akıllı bakılmadıkça geçmez. Nöbet gelince hasta yine yataktadır. Sıtma mikrobi bataklıklarda, durgun sularda hasıl olur. Sivrisinekler oradan gelip

insanı ısırды mı hemen mikrobi aşilar. Bataklıkları kurutmak hükümetin işidir; fakat sivrisineklerden korunmak da bize düşer. Hükümetimiz bataklıkları kurutmaya başlamıştır. Bir taraftan da bu hastalığın en bitirici ilacı olan sulfatayı her tarafa bedava dağıtarak sıtmalı yerlerin ehalisini bu beladan kurtarmaya çalışır” (Kamı, 1929, S. 148-50).

Bu dönemde ders kitaplarına eklenen diğer önemli bir konu da halkın aydınlanmasını sağlayan vasıtalar başlığı altında gazete, mecmua ve kitaplar, sinema, tiyatro ve konferanslardır. Bunlar halkın haber alma ve aydınlanma hakkı olarak görülmüştür. Cumhuriyet ile birlikte Türk toplumu hemen hemen her anlamda birçok haklar elde etmişti. Bu dönemde de ilk kez gazete, mecmua ve kitaplar, konferanslar, nutuklar, tiyatrolar, sinema ve konserler de ders kitaplarında yer almıştır. Bunlar halkın tenvirine (aydınlanmasını) yarayan vasıtalar başlığı altında ders kitaplarında şu şekilde yer almıştır:

“Gazeteler memlekette olup biten en mühim işleri ve vakaları haber alır. Mecmualar hususidir, herkesin yaşına göre alakadar eder. Kitaplar bize neler neler öğretir. Mektepte her sınıf geçtikçe daha büyük daha çok kitap okursunuz. Yalnız bizim memleketimiz değil dünyanın en mühim vukuatını hep gazetelerden öğreniyoruz. Tiyatro ve sinemalar yüksek eğlencelerden sayılır. Musiki hayatın en güzel eğlencesidir. Halkı uyandıracak vasıtalarından biri de konferanslardır. Bazı kere insan bir konferans dinlemekle koca bir kitap okumuş kadar olur” (Kamı, 1929, S. 154).

1936-1948 döneminin karakteristik özelliği Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra Atatürk ilke ve inkılapları ile yapmış olduğu devrimlerin ülkeye yerleştirilmesi olmuştur. Devletin yönetim şekli, ülkede yaşayan insanların kendilerini hangi kimlik ile tanımlayacakları, devletin hangi konularda öncülük edeceği, sosyal devletin nasıl olacağı, din ve devlet ilişkilerinin nasıl olacağı bu dönemin önemli konularıydı. Bu konular Atatürk ilke ve inkılapları başlığı altında toplanmış ve ders kitaplarında şu şekilde tanımlanmıştır:

“Cumhuriyetçilik; Türkiye en iyi idare şekli olan Cumhuriyet ile idare olunur. Türkiyenin hâkimi yalnız Türk milletidir. Türkiye, Türk milleti adına idare edilir. Egemenliği millet adına BMM kullanır. Türk milleti cumhuriyetin faydalarına inandığı ve cumhuriyet yolu ile yükseldiğini bildiği için, cumhuriyeti canından çok sever ve onu yükseltmek için çalışır”.

“Milliyetçilik; Türk milleti her milletten, her varlıktan üstündür. Hiçbir milleti, hiçbir varlığı kendimizden üstün göremeyiz. Dilimiz Türk dili, ahlakımız Türk ahlakı, sanatımız Türk sanatı, terbiyemiz Türk terbiyesidir. Bilimi fenni başkalarından alabiliriz fakat bunları yaparken Türklüğümüzü unutmayız”.

“Halkçılık; Cumhuriyet idaresinde köylü ile şehirli, kadın ile erkek, zengin ile fakir arasında hakça hiçbir ayrılık yoktur. Türk kanunları, Köylüyü, şehirliyi, işçiyi, iş sahibini bir tutar. Çalışan ve layık olan her vatandaş en büyük ve en yüksek işleri üzerine alabilir. Biz sınıfsız, farksız bir milletiz. Artık eskisi gibi beylik, ağalık yoktur. İşte Türk yurdunda yaşayan bütün Türklerin aynı hakta insan olduklarını gösteren üçüncü temel “halkçılıktır”.

“Devletçilik; Cumhuriyet idaresinde halkın yapamadığı büyük işleri devlet kendi üzerine almıştır. Devlet yurdu baştanbaşa demir ağlarla ördü, fabrikalar kurdu, büyük limanlar yaptırdı, maden ocakları açtı. Bu işleri yurttaşlar tek başlarına yapamazlar. İşte millete yarar büyük işlerin devlet tarafından başarılmasına “devletçilik” denir”.

“Layiklik; Osmanlı imparatorluğu zamanında devlet işleri için de din adamlarının görüşlerine göre hareket edilirdi. İlkçağlarda en uygar millet olduğumuz halde daha sonraları din işlerinin devlet işlerine karıştırılması yüzünden geri kalmıştık. O zamanlar namaz kılmayan, oruç tutmayana cezalar verilirdi. Halbuki din bir vicdan meselesidir. Yani herkesin tanrıya karşı duyduğu bir sevgidir. Bütün (bugün mü)bütün yurttaşlar diledikleri gibi hareket ederler. Devlet ibadete karışmaz ve kanunlar yapılırken işlerin gereğine göre davranılır. İşte layiklik dediğimiz beşinci temel din işlerinin devlet işlerinden ayrılmasına işaret eder”.

“Devrimcilik; Türk devleti devrimcidir. Cumhuriyet hükümeti, fayda verilmeyen eski ve zararlı görenekleri bırakarak, onların yerine faydalı, doğru ve iyi olan şeyleri koydu. Bundan sonra da bu yolda yürüyecek, hayatımızı geliştirmeye yararlı yenilikleri alacağız” (Ermat B., ve Ermat K., 1942, S. 21-24).

Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri de kurumsallaşma yolunda atılan adımlar ve yapılan devrimler olmuştur. Osmanlının eskimiş kurumları yerine yeni ve dünya ile entegre birtakım düzenlemeler yapmak zaruretti. Bu yönüyle bu dönemde birçok alanda köklü değişiklikler yapıldı. Bunlar ilerleme yolunda yapılan devrimler başlığı altında ders kitaplarında şu şekilde tanımlanmıştır:

“Cumhuriyet saltatanatı kaldırdı. Birer tembellik yuvası haline gelen tekke ve medreseleri kapattı. Onun yerine Türklüğü ve uygarlığı öğretip kafaya ışık veren, bugünkü okulları kurdu. Okulları köylere kadar yaydı. Birçok orta okul, lise, meslek, sanat, ticaret okulu, kız enstitüleri, köy enstitüleri ve yüksekokul açtı.

Cumhuriyet hükümeti okullarımızı yenileştirdi, tertemiz hale getirdi ve güzelleştirdi, çoğalttı.

Cumhuriyetten önce herkes çeşit çeşit kıyafet giyer, birinin kılığı ötekine uymazdı. Cumhuriyet hükümeti bizim giyinmemizi de düzeltti. Erkeklerin başlarına giydikleri fesi de kaldırdı. Şimdi biz de her uygar insan gibi şapka giyiyoruz.

Cumhuriyetten önce yazımızı okuyup öğrenilmesi çok zor olan Arap harfleri kaldırıldı. Yerine bugünkü kolay yazı kondu.

Cumhuriyet hükümeti büyük dil devrimi yaptı. Dilimizdeki Arapça, Farsça sözleri attı. Yerine öz Türkçe koydu. Yazı dilini konuşma diline yakınlaştırdı. Bugün herkes okuduğunu anlıyor.

Türk kadını cumhuriyet sayesinde toplumsal hayata karıştı. Kadınlar eskiden evlerde kapalı yaşarlardı. Kızlar okula gönderilmezdi. Bugün kadın da erkek gibi her işte çalışıyor. Kadın doktorlarımız, milletvekillerimiz, öğretmenlerimiz ve yargıçlarımız var. İşte çocuklar cumhuriyet bize bu sayısız nimetleri ve iyilikleri getirdi” (Ermat B., Ermat K., 1942, S.18-20).

1948-1961 döneminin karakteristik özelliği ise millileşme ve demokratlaşma hamlesiyle geçen bir dönem olmasıydı. Bu dönem II. Dünya Savaşı etkisi altında geçmiştir. Türkiye bu dönemde olası savaş için nüfusunun bir kısmını silah altına almıştır. Türkiye ekonomik zorluklar içerisinde olan bir ülkeydi. Kurtuluş savaşının yükü, Osmanlıdan kalan borçlar, 1929 dünya ekonomik buhranı gibi faktörler Türkiye ekonomisine ağır darbeler vurmuştu. Türkiye Cumhuriyeti bu ekonomik darboğazdan çıkabilmek için ekonomi de millileşme hamlesi yapmıştır. Özellikle yerli malın kullanımına özen göstermiştir. Bu konu ders kitaplarında “milli ekonomi” başlığı altında şu ifadeler ile belirtilmiştir;

“Yaşamak için luzumlu şeylerin kendi vatandaşlarımızın eliyle, kendi memleketimizde yapılıp meydana getirilmesine, memleket içindeki ihtiyaçların bunlarla karşılanmasına ve fazlasının dışarıya satılarak kazanç elde edilmesine milli ekonomi derler. Şu halde memleketimizde milli ekonomi, cumhuriyet devrinden beri kurulmuştur.

Cuhhuriyetten önce, Türklerin büyük çoğunluğu ya köylerde çiftçi, yahut şehirlerde reñçberdi. Kasaba ve şehirlerde Türk aydınları en çok mumur olurlardı. Hekimlik, tüccarlık, avukatlık gibi serbest mesleklere, demircilik, marangozculuk gibi sanatlara heves edenler azdı. Memleketteki ticarethanelerde, fabrikalarda Türkler görünmez gibiydi. Halbuki şimdi bankalarda, ticarethanelerde hep Türkler çalışmaktadır. Çünkü bu kurumlar Türklerin elindedir. Onu idare edenler, yürütenler Türklerdir.

Yerli malı kullanmalıyız. Tutumlu milletler ellerinden geldiği kadar kendi memleketlerinden çıkan şeyleri yerler, kendi memleketlerinde dokunan kumaşları giyerler, kendi memleketlerinde yapılan eşyayı kullanırlar. Vatandaşlar böyle hareket etmezler de dışarıdan gelen şeylere düşkünlük gösterirlerse paraları memleket içinde kalmaz, oluk gibi dışarıya akar. Memlekte yapılmış olan şeyler rağbet görmediği, az sürüldüğü için de yenileri ve daha iyileri

yapılamaz. Böylece millî ekonomi zayıflar. Kazancımız memleket dışına gide gide fakir düşeriz. Osmanlı son dönemi böyleydi. Yabancı memleketlere borcumuz o kadar çoktu ki devletin gelirlerine bu yabancılar el koymuştu” (Yücel ve Çapala., 1955, S. 94-95).

Bu dönemde ekonomideki diğer önemli bir hamle de bankaların millîleştirilmesi olmuştur. Özellikle bu dönemde bankalar aracılığıyla Türkiye’de tarım, ticaret ve zanaat işleri desteklenmiştir. Bankaların ekonomi için önemi ders kitaplarında millî bankalarımız ve faydaları başlığı altında şu ifadeler ile belirtilmiştir:

Banka, para alış verişi yapan bir ticaret evidir. Cumhuriyetten önce bankaların çoğu Türk olmayanların elindeydi. Bugün gerek devletin, gerek de vatandaşlarımızın açtığı millî bankalar çoğalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ziraat Bankası, Emlak ve Kredi Bankası, İller Bankası, Denizcilik Bankası, Sümer Bank, Eti Bank devletin sermaye koyduğu bankalardır.

Bankalar tüccara, iş sahiplerine kredi açıp borç verirler. Ev yaptıracaklara para yardımı yaparlar. Paramızı saklarlar. Faiz verirler. Banka vasıtasıyla bir yerden başka bir yere para göndeririz. Bu bankaların memleketin bir çok yerlerinde şubeleri vardır. Bu da para işini görmesi için halka çok kolaylık sağlarlar (Yücel ve Çapala., 1955, S. 95).

1940’lı yıllar ve sonrasındaki süreç Türkiye Cumhuriyeti’nin gerçek anlamda demokratikleşme ve çok partili hayata geçmeye çalıştığı bir dönemdir. Cumhuriyet kurulduktan sonra çok partili hayata geçmek istenmiş fakat içeride ve dışardaki birtakım olumsuz gelişmeler bunu olanaksız kılmıştır. Bunun sonucunda da Türkiye Cumhuriyeti uzun bir müddet tek parti iktidarı altında yaşamak zorunda kalmıştır. 1946’da Adnan Menderes öncülüğünde kurulan Demokrat Parti 1950’ de tek parti iktidarına son verecek ve ülke farklı bir döneme girecektir. Bu dönemin önemli konuları olan demokrasi ve siyasi partiler ders kitaplarında da yer alacaklardır. Bu konular ders kitaplarında şu şekilde ifade edilecektir:

“Demokrasi ile idare edilen memleketlerde vatandaşların hürriyeti düzenlenmiştir. Halk, hürriyetini kullanıp kendi kendini idare ederken kimsenin hürriyetine dokunmaz. Böylece memlekette karışıklık çıkmaz. Türk milleti demokrasi ile idare edilen bir insan topluluğudur. Türk vatandaşı olarak hem hürriyetimiz vardır hem de kanunlarımızın koyduğu kayıtlara göre nizamla uymak vazifemizdir.

Demokraside herkes birbirinin hakkını tanır. Okula öğrenmek, terbiye görmek için geliriz. Fakat 30 kişilik bir sınıfta bir öğrenci öğretmenden yalnız kendi faydalanmaya kalkarsa yahut sınıfta gürültü edip diğerlerini rahatsız ederse, öbür arkadaşlarının öğrenme hürriyetini bozmuş olur. Otobüse, tramvaya binerken, müşterisini birçok yerden bir şey alırken sıraya girmek,

kuyruk yapmak haklara karşılıklı saygı göstermenin bir örneğidir. Demokraside herkes birbirinin düşüncelerine saygı gösterir, demokraside iş birliği ve iş bölümü vardır, demokraside seçim vardır” (Yücel ve Çapala., 1955, S. 103-105).

“Siyasi partiler; Her vatandaşın memleketi idaresi hakkında bir inanı, bir düşüncüsü olmalıdır. Bu husustaki düşünceye siyasi fikir derler. Aynı siyasi fikirde olan vatandaşlar bir araya gelirler. Bir teşkilat kurarlar buna siyasi parti denir. İstiklal savaşından sonar 1923 te Cumhuriyet Halk Partisi kurulmuştu. 27 sene milleti tek başına bu parti idare etti. İkinci dünya savaşından sonar 1946 da memleketimizde ikinci bir parti kuruldu: Demokrat Parti. 1946 seçimlerinde Demokrat Partiden 60 mebus seçildi. Demokrat Parti bu vekiller ile mecliste muhalefet olarak vazifeye başladı. Dört sene sonra 14 mayıs 1950 seçimlerinde meclite çoğunluğu kazanarak demokrat Parti iktidara geldi. Hükümet idaresini ele aldı.

Memlekette partileri bu partilerden ibaret değildir. Millet Partisi, Türkiye Köylü Partisi, Millî Kalkınma Partisi, ve daha başkaları da vardır. İktidarda bulunmayan partilere muhalefet partileri denir. Muhalefetsiz demokrasi olmaz. Muhalefetteki siyasi partilerin vazifesi, iktidardaki partinin yaptığı işleri kontrol etmek, doğru görmedikleri işleri söyleyerek millet kendi kendini idarede uyanık tutmaktır” (Yücel ve Çapala., 1955, S. 105-106).

Vatandaşlıkla İlgili Öğretim Programlarında ve Ders Kitaplarında Tasvir Edilen İyi/İdeal Vatandaşa İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Türk toplumunun Meşrutiyet ile reayadan vatandaşlığa geçtiği dönemde Osmanlı, devleti bir arada tutma içgüdüleriyle Osmanlı kimliği etrafında itaatkâr bir vatandaş modeli oluşturmayı hedeflemişti. Nitekim 1913 programında bu konu “*kanunlara itaat, padişaha itaat*” başlıkları altında, oluşturulmak istenen vatandaşlık modelinin otoriteye ve kanunlara itaat eden bir vatandaşlık olduğu görülmektedir. Osmanlı devletinin son dönemindeki ayaklanmalar, çok sık padişah ve devlet adamlarının değiştirilmesi, bazen devlet adamları ve Genç Osman örneğinde olduğu gibi padişahların dahi ölümüyle sonuçlanan olayların yaşanması Osmanlı devletini devlet adamlarına ve kanunlara tam itaat eden vatandaşlar yetiştirmeye iten temel nedenlerdi. Osmanlı devleti itaat kavramının küçük yaşlarda özellikle aile yaşantısı içerisinde başlanarak çocuklarda yerleştirmeyi planlamıştı. Bu amaç ile programda büyüklere hürmet ve itaat başlıklarıyla yer almış, ders kitaplarında ise; “Ana ve babanıza (hürmet) (itaat) ve (minnetdarlığa) da mecbursunuz” ifadeleriyle itaat kavramının aile içerisinde başlanarak öğretilmesi planlanmıştır. Yine ders kitaplarında aile içerisinde itaatın önemi şu şekilde ifade edilmiştir:

“Bilakis ebeveynine itaat eden, mektep vezâifini ifa eden çocuk açık alınlıdır, namusludur, sözlerinde, eîâlinde samimiyet vardır. Herkesin yanında neşelidir, bahtiyardır. Çünkü ebeveyni rüfekası kendisini sever. Hürmet eder. Binaenaleyh “henüz genç iken itaate alışınız”. Genç iken ebeveyninize itaate alışacak olur iseniz bilahare faydalı bir vatanperver iyi bir asker olursunuz. Kendi kendinize kumandaya kesb-i iktidar edersiniz (yetenek kazanırsınız). Çünkü “itaati bilmeyen kumandayı da bilemez” (Rıza, 1910, S. 14).

İtaat kavramının küçük yaşlarda, aile içerisinde başlanarak öğretilmesinin önemi belirtilmiştir. Osmanlı devleti ailede başlanarak öğretilecek bu kavramın önemini ileride devlete ve kanunlara da kolayca itaatın yerleştirilmesinin bir basamağı olarak görmüştür. Osmanlı devletinde bu amaçlar çerçevesinde ders kitaplarında itaatkâr vatandaş şöyle tanımlanmıştır:

Zaten itaat hayânın mukteziyâtındandır (gereklerindedir). Bir amele müdürün verdiği emre itaat etmez ise iyi iş göremez. Bir memur amirlerinin talimatına riayet etmez ise vazifesinde kusur etmiş olur. Eğer bir asker amirinin kumandasına itaat etmez ise (selamet-i vatan tehlikeye düşer) kanuna itaat olmaz ise cemiyet-i beşeriye de mevcut olamaz (Rıza, 1910, S. 5).

“Tecrübeniz henüz yoktur. Kuvve-i muhakemeniz henüz zayıftır. Kendi kendinizi idare edecek kadar vicdanınız münevver değildir. Kuvve-i akliyede tecrübeye ebeveyniniz size rehber olur. Onlara itaat etmelisiniz. Fakat birkaç nev’ itaat vardır. “insan kendine: eğer şunu yapmaz isem ceza görürüm vazifemi ifaya çalışıyorum. Çünkü yapmayacak olur isem gezmeye gidemeyeceğimi babam bana söyledi” der ise bu esir itaatidir, çirkindir. Diğer bir nev itaat vardır ki buna (muhabbet itaati) tesmiye olunur (denilir). Pederin validenin emirlerine arzularına isteyerek severek itaat edilir ise muhabbet-i ferzendane isbat edilmiş olur (Rıza, 1910, S. 14).

Kavanine (Kanunlara) itaat -her vatandaşın ilk vazifesi ki diğer bilcümle vezâifi câmi’dir-kavanine itaat etmesidir. Eğer herkes istediği vakit kanuna itaat etmek hakkı bulunduğu zahib olur ise (düşüncesine kapılırsa) milletin teşkilatı derhal bozulur. Kavanine itaatın icap ettirdiği her fedakarlığı etmeyi bilmelidir. Mesela mükellef olduğu hizmet-i askeriyenin ifası gibi” (Rıza, 1910, S. 30).

Ders kitaplarındaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı devleti iyi vatandaş padişaha, kanunlara ve evbeyne karşı itaat eden kişiler olarak tanımlamıştır.

Cumhuriyetin ilk döneminde (1924-1926) ise oluşturulmak istenen vatandaş, (iyi vatandaş) ulus vatandaş ekseninde itaatkâr vatandaşdır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda vatandaşlığı üniter Türk kimliği çerçevesinde

oluşturmak istemiştir. Türk milleti kavramı için ırk, dil ve dinin önemli olduğu belirtilmiştir. Programlarda Türk kimliği altında ulusal vatandaş tanımı şu şekilde yapılmıştır:

“Millet bir devlete tabi olan ve menfaatlerin ve hislerin, iştirakiyle birleşen, menşeleri müşterek bulunan fertlerin heyet-i mecmuasıdır. Bir millet efradını birbirine bağlayan müessirler muhtelifdir. Bu rabitalar arasında ırkın, lisanın, dinin mühim bir mevkii vardır. Hakikat-i halde, aynı ırka mensup, aynı lisanla mütakellim, aynı dine sâlik insanlar arasında büyük bir muhabbet vardır. Mamefih bir millet efradını bir kitle halinde toplayan şey, yalnız, ırk, lisan ve din değildir. Bir millet efradını birbirine bağlayan bağlar, daha ziyade maziye ait hatıralar ve istikbalde yapılacak fedakarlıklardır” (Adil, 1924, S. 3).

Türkiye Cumhuriyeti iyi vatandaşı itaatkâr, kanunlara itaat eden vatandaş olarak tanımlamıştır. Ders kitaplarında itaatkâr vatandaş *“kanunlara itaat etmek bir vatandaşlık vazifesidir”* başlığı ile şu şekilde açıklanmıştır:

“Kanunlara İtaat- Kanun bir memlekette umumi hayatın nazmı olduğu için, her vatandaşın kanuna itaat etmesi en mukaddes vazifedir. Bir memlekette cehaletin, nefretin, kin ve hasedin önünü alan, emniyet ve asayişini temin eden kanundur. Her vatandaş kanuna itaatle mükellef olduğu gibi; aynı zamanda kanuna karşı vaki olacak taarruzlara da son dereceye kadar müdafaya mecburdur. Kanuna itaat bir vazifedir. Fakat her ferd, hakka muhalif olduğunu iddia ettiği bir kanunun icab ettiği mecburiyetten halâs olmak için kanunen caiz olan her şeyi yapabilir. Yalnız cebir ve şiddet istimal edemez” (Adil, 1924, S. 79-80).

1926-1936 arası dönemde de programda ve ders kitaplarında devlet hangi tür vatandaş yetiştirmek istemiş sorusunun cevabı arandığında *“kanuna itaat eden vatandaş”* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde ders kitaplarında itaatkâr vatandaş kavramı şu şekilde tanımlanmıştır:

“Kanunlar devletin ve milletin hayatını nizam ve intizama koyan umumi kaidelerdir. Evvela mebuslar ve İcra vekilleri tarafından teklif olunur. Birçok tetkik ve müzakerelerden sonra Büyük Millet Meclisine ve Reis-i Cumhur tarafına tasdik edilir. Milletvekillerinin kabul ve tasdik ettiği bir kanun elbette millet için faydalı olacaktır. Milletvekillerinin yani bütün bir milletin arzu ve iradesinden doğan kanunlara itaat herkes için vazifedir. Kanun Reis-i Cumhur tarafından tasdik olunduktan sonra gazetelerle ve gazete olmayan yerlerde başka vasıtalarla ilan olunur. İlan olunduktan sonra bütün vatandaşlar ona itaate mecburdur. Görmedim, duymadım veya okuma bilmem gibi mazeretler dinlenmez. Kanuna itaat etmeyenler için ayrıca bir ceza kanunu vardır. Bu gibilere hükümet o kanuna göre layık olduğu cezayı verir” (Kamı, 1929, S.92-93).

1936-1948 arası dönem millileşme hamlesinin yükselişte olduğu bir dönemdir. Ulusal vatandaşlık anlayışı bu dönemde belirgin bir şekilde görülmektedir. Türk kimliğinin öğretilmesi temel amaç edinilmiştir. 1936 programının amaçlarında bu konu şu şekilde ifade edilmiştir:

“Millet mefhumunu ve Türk Milletinin karakterini, ululuğunu, kudretini çocuklara kavratmak, Türk milletini sevdirmek, saydırmak, Türk askerini ve Türk ordusunu sevdirmek, saydırmak, bizim için askerliğin önemini kavratmak” (İlkokul Programı, 1936, S. 94).

Programda devlet iyi vatandaş olarak bu dönemde de itaatkâr vatandaşı ifade etmiştir:

“Meselâ öğretmen, kanuna itaatin önemini talebeye kavratmakla beraber sırasını getirerek kanunî hükümlerin tatbikına da çocukları sevk etmesi bisiklete binen çocukların, bisiklete binenler hakkında konulan hükümleri yerine getirmelerini temin etmesi sokakta yürürken, tramvaya, vapura, otobüse binerken umumun selâmeti adına konulmuş olan hükümlere riayeti itiyat haline getirmelerini sağlaması lâzımdır” (İlkokul Programı, 1936, S. 106).

Ders kitaplarında da bu kavram iyi vatandaş olarak şu şekilde tanımlanmıştır:

“Her vatandaş devletin kanunlarına uymak zorundadır. Devletin kanunlarına uymak rahat yaşamamız için de gereklidir. Devletin kanunlarına karşı gelenler ceza görür. İyi vatandaş devletin kanunlarına uyan, kanunun gösterdiği yolda giden vatandaşdır. Beni güzel yurtdumda rahat yaşatın, malımı, canımı koruyanyurdumun yasasına uyar ve onun buyruğunu dinlerim” (Ermat B., ve Ermat K., 1942, S.29).

Son olarak, 1948-1961 arası dönemde programda ve ders kitaplarında önceki dönemler ile benzerlik gösteren bir yaklaşım vardır. Bu dönemde de nasıl bir vatandaş sorusunun cevabı; kanuna uyan, itaat eden vatandaş olarak karşımıza çıkmaktadır. Programda ideal vatandaşlık eğitimi “kanun kavramını öğrencilere benimsetmek, kanuna ve devlet otoritesine uyma duygusunu ve alışkanlığını kazandırmak” ifadeleriyle tanımlanmıştır.

Ders kitaplarında ise itaatkâr, kanuna uyan vatandaş şöyle açıklanmıştır:

“Hepimizin faydası için yine kendi seçtiğimiz mebuslardan meydana gelen Büyük Millet Meclisinin yaptığı kanunlara uymak vazifemizdir. Mesela her vatandaş düşündüğünü söylemek ve yazmak hürriyetine sahiptir. Fakat düşüncelerini yazıp söylerken hiç bir vatandaş sövmemeye, hakaret etmemeye mecburdur. Çünkü kanun sövmeyi ve hakaret etmeyi yasak etmiştir. Bu yasağı dinlemeyenler mahkemeye verilir. Mahkemeler de onlara hapis cezası verir. Böylece kanun

dinlemeyip başkasının hürriyetine saldıranlar para cezası vererek veya hapse girerek kendi hürriyetlerini kaybederler. Kanunlara uyan kimselere böyle cezalara çarptırılmazlar, hürriyetlerini kaybetmezler” (Yücel ve Çapala., 1955, S. 73).

1913'ten 1961 yılına kadar devam eden süreçte Osmanlı devletinden başlanarak Türkiye Cumhuriyeti'ne gelinen süreçte oluşturulmak istenen yurttaş profili itaatkâr vatandaştır. Devlet iyi vatandaş olarak kanuna, kural ve kaidelere uyan vatandaşı tarif etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra ulusal vatandaşlığın da kitap ve programlarda yer aldığını görmekteyiz. Fransız ihtilalinden sonra imparatorluk devirlerinin sona ermesiyle üniter/ulusal vatandaşlığın dünyada yükselişe geçtiği bir dönem olmuştur. Cumhuriyetin kuruluşuyla bu anlayış ülkemizde de yer bulmuştur. Bu iki vatandaşlık anlayışı Cumhuriyet dönemi ders programları ve kitaplarının konuları olmuştur. Devlet eğitim yoluyla hem ulusal bilince sahip hem de itaatkâr/pasif vatandaşlar topluluğu oluşturmak istemiştir.

Dördüncü Bölüm

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu bölümde araştırmanın sonuç, tartışma ve önerilerine yer verilmiştir. Sonuç ve tartışma bölümünde araştırma bulguları değerlendirilmiş, öneriler kısmında ise gelecekte yapılacak araştırmalar ile ilgili düşüncelere yer verilmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Bu araştırmada II. Meşrutiyetten 1961 tarihine kadar geçen süreçte öğretim programlarında ve ders kitaplarında hâkim olan vatandaşlık algısı ve bu algının değişimi incelenmiştir.

Yurt bilgisi dersi ile ilgili yapılmış en kapsamlı çalışmaların başında Üstel'in (2014) *Makul Vatandaşın Peşinde* adlı çalışması gelmektedir. Üstel bu çalışmayla II. Meşrutiyetten günümüze kadar genel anlamda makul vatandaş tanımlamaya çalışmıştır. Üstel, vatandaş tanımını ararken vatan, millet, devlet tanımlarını irdelemiş; Osmanlı'nın son dönemindeki vatandaş profilini medeni vatandaş kavramı çerçevesinde daha liberal bir çizgide tanımlamıştır. Bu yönüyle Üstelin sonuçları araştırmanın sonuçları ile örtüşmektedir. Osmanlı devleti son dönemde haklar ve özgürlükler temelinde bir Osmanlı üst kimliği oluşturarak devleti bir arada tutmayı amaçlamıştır. Üstel, Cumhuriyet döneminde ise yurttaşın ulusal vatandaş kavramı çerçevesinde tanımlandığını belirterek bu dönemde yetiştirilmek istenen yurttaş profilinin militan yurttaşlık olduğunu belirtmiştir. Üstelin bu sonuçları kısmen araştırmanın sonuçları ile örtüşmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ulusal bir vatandaşlık algısı olsa da eğitimde gerçek anlamda ulusallaşma 1930'lu yıllardan sonra olmuştur. Cumhuriyet kurulduktan sonra kimlik oluşturma yaklaşımları çerçevesinde devlet Türk kimliğinin kökenleri ön plana çıkarmış ve Türk kimliğinin kutsallığını programlara ve ders kitaplarına yerleştirmiştir. Güneş Dil Teorisi, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu ve bu dönemde yazılan tarih kitapları bu anlamdaki ulusallaşmaya önemli örnekler teşkil etmektedirler.

Keskin'in (2010) *II. Meşrutiyetten Günümüze Kadar Uygulanmış Olan Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarının analizi ve karşılaştırılması* adlı çalışması bu konuda yapılan önemli araştırmalardan biridir. Keskin II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan 1913 programının amacının İttihat ve Terakki cemiyetinin ideolojisinin çocuklara kavratılmak olduğunu belirtmiştir. Cumhuriyet dönemi programlarının amacının da cumhuriyet ideolojisinin çocuklara kavratılmak olduğunu ifade etmiştir. Keskin, Cumhuriyet dönemi derslerinin içerik olarak çok yoğun olduğunu ve çocukların seviyesinden yüksek olduğunu öne sürmüştür. Programdaki içeriklerin ancak ileriki yaşlarda çocuklara kavratılabileceğini belirtmiştir. Ayrıca, programlardaki sosyal bilgiler dersinin amaç ve içeriklerinin birbirinden kopuk olduğunu belirterek programın amaçlarının ders kitaplarına yansıtılmadığını ifade etmiştir. Halbuki, bu araştırmada hem programın amaçlarından farklı konuların hem de programın amaçlarının kitaplara yansıtıldığı ortaya konulmuştur. Ders kitaplarında kısmen programda olmayan konular mevcuttur. Fakat bu eksiklikten ziyade ders kitaplarının içeriğini programlara göre daha zengin hale getirmiştir. Buradaki belirsizlik Keskin'in araştırmasının sadece öğretim programlarını kapsamıştır. Bu yönüyle öğretim programları ve ders kitaplarındaki vatandaşlık algısının ele alınmamasından kaynaklanmaktadır.

Yurt bilgisi alanında yapılan önemli çalışmalardan biri de Gürses'in (2010) *Türkiyede Ders Kitaplarında Yurttaşlık: Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarından Bugüne Kavramsal Dönüşüm* adlı çalışmasıdır. Gürses, yaptığı araştırma ile Türkiye'nin yurttaşlık yansımasını ve ders kitaplarında öğrencilere hangi kavramlarla hangi değerlerin kabul ettirilmek istendiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Gürses araştırmasında Osmanlıdan Cumhuriyete Türk toplumunun reayadan vatandaşlığa evrilme sürecini ele almıştır. Meşrutiyet dönemi vatandaşlığını kulluktan vatandaşlığa geçiş olarak tanımlarken; Cumhuriyet dönemini ise Türk toplumunun gerçek anlamda vatandaş olduğu dönem olarak ifade etmiştir. Bu anlamda Gürsesin sonuçları araştırmanın sonuçları ile örtüşmektedir.

Gürses Türkiye'deki yurttaşlık algısını batıdakinden farklı olarak halktan gelen bir hareket değil, dönemin planlayıcıları tarafından halka kabul ettirilme

çabası olarak değerlendirmiştir. Gürsesin bu değerlendirmesi kısmen doğru olsa da hem birinci Meşrutiyet hem de ikinci Meşrutiyetin ilanına baktığımızda Türk toplumunda ciddi bir değişim beklentisinin olduğu açıkça görülmektedir. Bu dönemde mektebi tıbbiyenin başını çektiği öğrenci hareketleri ve II. Abdülhamit yönetimine karşı ayaklanma da Türk toplumunun bu anlamdaki çabasını ortaya koymaktadır. Gürses Türkiye'deki yurttaşlığı pasif yurttaş olarak belirtmiş, yurttaşlığın millî bir kimlik etrafında oluşturulmaya çalışıldığını ifade etmiştir. Türkiye'deki yurttaşlık anlayışının dönemin hükümetlerinin politikaları çerçevesinde değişim gösterdiğini belirtmiştir. Gürses, bu dönemdeki yurttaşlığı itaat eden yurttaş olarak tanımlamıştır. Gürses'in bu sonuçları araştırmanın sonuçları ile örtüşmektedir. Bu dönemde devlet itatkar/pasif vatandaşlar yetiştirmeyi amaçlamıştır. Fakat burada ki çelişki bir yönüyle öğretim programları ve ders kitaplarında sürekli hak ve özgürlüklere vurgu yapılırken bir diğer yönüyle de devlet kanuna itaati sürekli olarak ön planda tutulmuştur.

II. Meşrutiyet dönemindeki hâkim vatandaşlık algısı kulluktan vatandaşlığa evrilmedir. Uzun yıllar tebaa statüsünde yaşayan Türk toplumunun hakları II. Meşrutiyet ile beraber anayasa (kanuni esasi) ile teminat altına alınmıştır. Gürses'in de belirttiği gibi Cumhuriyet dönemindeki vatandaşlık algısı ulusal/milliyetçi bir çizgidedir. Fakat erken Cumhuriyet dönemindeki algı daha çok haklar temelli bir anlayıştır. Türkiye'de vatandaşlığın gerçek anlamda ulusallaşma süreci 1936 programı ile olmuştur. Bu değişimde de Avrupa'daki siyasi gelişmeler başlıca etken olmuştur. Gürses'in araştırması ders kitaplarıyla sınırlı kalmış bu yönüyle hem vatandaşlık eğitimi programları hem de bu programlara göre düzenlenen ders kitapları ele alınmamıştır.

Bu dönemi kapsayan diğer önemli bir çalışma da Coşğun'un (2015) *Atatürk Dönemi Ders Kitaplarının Eğitim Felsefesi ve Sosyolojisi Açısından Değerlendirilmesi* adlı çalışmasıdır. Coşğun bu çalışmasında Atatürk dönemindeki yurt bilgisi ders kitaplarındaki eğitim felsefesinin ve sosyolojisinin ne olduğunu araştırmıştır. Coşğun araştırmada yurt bilgisi ders kitaplarındaki eğitim felsefesinin realist eğitim felsefesine benzerlik gösterdiğini ortaya koymuştur. Yine programlardaki pragmatist yaklaşımın ders kitaplarına yansıtılmadığını saptamıştır. Coşğun araştırmasında Emile Durkheim'in

görüşlerinin temeli olan iş bölümü, devlet ve toplum arasındaki görevler ve birbirlerine karşı sorumlulukların ders kitaplarında önemli bir yer edindiğini saptamıştır. Bu yönüyle Coşğun'un araştırma sonuçları bu araştırmanın sonuçlarıyla da örtüşmektedir. Bu dönemde ders kitaplarında devlet ve vatandaş ilişkisi karşılıklı haklar, birbirlerine karşı görevler bağlamında ele alınmıştır. Coşğun araştırmasında dönemin ders kitaplarını vatandaşlık algısı açısından değil; sadece eğitim felsefesi ve sosyolojisi yönüyle ele almıştır.

Karakılıç ve Müjdecî'nin (2013) *Yurttaşlık Bilgisi Ders Kitaplarında Kimlik ve Vatandaşlık* adlı makaleleri de bu alanda yapılan çalışmalar arasındadır. Karakılıç ve Müjdecî 1950 ile 1960 yılları arasındaki ilk ve ortaokul ders kitaplarında tasvir edilen vatandaş modelini ele almışlardır. Karakılıç ve Müjdecî çalışmalarında Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı adına ve Saltanat yönetimine karşı mesafeli ve olumsuz bir söylemin ders kitaplarında mevcut olduğunu belirtmiştir. Bu bulgular araştırmanın bulguları ile örtüşmektedir. Araştırmada Türk kimliğinin ders kitaplarında ahlaki, insani, millî ve evrensel unsurları özümsemiş bir vatandaş numunesi olarak tarif edildiği sonucuna varmışlardır. Türk kimliği zeki, cömert, cesur, vatansever ve hürriyetperver olarak ifade edilmiştir. Karakılıç ve Müjdecî'nin bulduğu sonuçlar araştırmanın sonuçlarıyla örtüşmektedir. Fakat Karakılıç ve Müjdecî sadece 1950 ve 1960 dönemleri arasında ders kitaplarındaki vatandaşlık algısını incelemişleridir. Bu araştırmada ise II. Meşrutiyetten 1961'e kadar olan süreçteki vatandaşlık eğitimi programları ile ders kitapları incelenmemiştir.

Vatandaşlık eğitimi alanında yapılan araştırmalardan biri de Tunç Yaşar'ın (2018) *II. Meşrutiyet Döneminde Yurttaşlık, Ahlak ve Medenilik Eğitimi: Malumat-ı Medeniye Ders Kitapları* isimli makalesidir. Tunç Yaşar çalışmasında ders kitaplarındaki vatandaşlık algısı ya da yurttaşlık algısının resmî ideolojideki yansımaları yerine II. Meşrutiyet dönemindeki ders kitaplarının içerikleri, basıldıkları dönemin programları ile ilişkilendirilmesi, referansları gibi farklı bir boyutu ile ele almıştır. Tunç Yaşar çalışmasında ders kitaplarının içeriğinin her manasıyla adam yetiştirmek olduğunu belirtmiştir. Bu anlamıyla kitaplarda vatanına, kendisine, ailesine, çevresine, dinine yönelik vazifeleri ile yükümlülüklerini yerine getiren, beden ve sağlığına dikkat eden yurttaşların

yetiştirilmesinin amaçlandığını belirtmiştir. Tunç Yaşar kitapların bilgi ağırlıklı olduğunu ve didaktik bir üslup ile ele alındığını saptamıştır. Tunç Yaşar'ın sonuçları bu araştırmadaki II. Meşrutiyet dönemi sonuçları ile örtüşmektedir. Bu dönemde ders kitapları her anlamda ideal/iyi vatandaş yetiştirmeyi amaçlamıştır. Yine bu dönemdeki kitaplar didaktik bir üslup ve nesnel bir yöntem ile ele alınmış bilgi ağırlıklı eserlerdir. Fakat Tunç Yaşar sadece II. Meşrutiyet dönemindeki ders kitaplarını incelemiştir. II. Meşrutiyetten 1961 kadar olan süreçteki vatandaşlık eğitimi programları ile ders kitapları incelenmemiştir.

Vatandaşlık eğitimi alanındaki çalışmalardan bir diğeri de Elkatmış'ın (2018) *İlköğretim Programlarının Yurttaş Profili* isimli makalesidir. Elkatmış araştırmasında 1926'dan 1980'li yıllara uzanan süreçte müfredat programlarındaki yurttaş profilini ele almıştır. Elkatmış çalışmasında programlardaki yurttaş profilini Cumhuriyetin ilk yıllarında milliyetçi bir çizgide olduğunu belirtmiştir. Elkatmış Cumhuriyetin ilk yıllarındaki vatandaşlık algısı her ne kadar ulusal çizgi de olsa da bu dönemdeki asıl vatandaşlık algısı haklar temeli bir anlayıştır. Cumhuriyeti ilk yıllarında vatandaşlar birçok alanda haklar ve özgürlükler elde etmişlerdir. Gerçek anlamda ulusallaşma 1930'lu yıllardan sonra dünyada artan milliyetçilik hareketleri ile paralellik göstermektedir. Araştırmada 1936 programıyla da bu bulgular ortaya konmuştur. Bu dönemdeki vatandaş profilinin devletçi, merkezci bir yapıda olduğunu belirtmiştir. Bu dönemdeki vatandaş tanımını millî şuurlu, yaşlara saygılı, çalışkan, görev ve sorumluluklarını bilen bireyler olarak tanımlamıştır. Çok partili hayata geçişin olduğu yıllarda da vatandaşlık algısının milliyetçi çizgiden demokrat çizgiye evrildiğini saptamıştır. Bu yönüyle Elkatmış'ın sonuçları araştırmanın sonuçları ile örtüşmektedir. Ancak Elkatmış'ın çalışması sadece öğretim programları ile sınırlı kalmıştır. II. Meşrutiyetten 1961 kadar olan süreçteki vatandaşlık eğitimi programları ile ders kitapları incelenmemiştir.

Vatandaşlık eğitimi alanında yapılan çalışmalar incelendiğinde genellikle kısa dönemli ve sınırlı dokümanlar ile çalışma yapıldığı görülmektedir. Çalışmalardaki bir diğeri önemli eksiklik de öğretim programları ve ders kitaplarının ya birbirinden bağımsız incelenmiş olması ya da her ikisine kısmen değinilmiş olmasıdır. Bu nedenle bu araştırmada sosyal bilgiler eğitiminin ana

muhtevasını oluşturan programlar ve ders kitapları birlikte ele alınmış; araştırma Türk toplumunun tebaadan yurttaşlığa evrildiği sürecin dönüm noktası olan II. Meşrutiyetten başlatılmış; Cumhuriyet rejimi ve Kemalist ideolojinin egemen olduğu dönemi de içine alarak 1961 tarihine kadar giden uzun bir dönemi kapsamıştır. Bu yönüyle diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Diğer bir ifadeyle Türk tarihinin daha uzun bir dönemini kapsadığı için, hem farklı dönemler arasında karşılaştırma yapma hem de vatandaşlık eğitimi ve anlayışındaki değişimi/sürekliliği görme imkânı sağlaması açısından önem arz etmektedir.

Araştırmada birinci, ikinci ve üçüncü alt problemlere dayalı olarak ilköğretim vatandaşlık eğitimi öğretim programları amaç, içerik ve yapısal olarak incelenmiştir. Bu yönüyle programların ne amaçladığı, içeriği ve yapısının neleri kapsadığı ve programlardaki vatandaşlık algısının uzun soluklu bir dönemde nasıl bir değişim gösterdiği analiz edilmiştir.

Araştırmada ders kitaplarının içeriği ve yapısı; dördüncü ve beşinci alt problemlere bağlı olarak ele alınmış; ders kitaplarında dönemin karakteristik özellikleri bakımından hangi yurttaş profili oluşturulmak istendiğini; dönemsel olarak kitapların konu ve içeriklerinin nasıl bir farklılık gösterdiğini araştırma konusu edinmiştir.

Araştırmada ilköğretim vatandaşlık eğitimi öğretim programlarının ve ders kitaplarının amaç ve içerikleri karşılaştırılmış, öğretim programındaki amaçların ders kitaplarına yansıtılıp yansıtılmadığı saptanmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın altıncı ve yedinci problemlerinde ise; ders kitaplarının içeriği detaylı bir şekilde analiz edilmiş, içeriklerin dönemsel olarak değişimi, dönemin karakteristik özelliklerinin ders kitaplarına yansımaları ele alınmıştır.

Sekizinci alt probleme bağlı olarak ilköğretim vatandaşlık eğitimi öğretim programlarında ve ders kitaplarında nasıl bir yurttaş profilinin oluşturulmak istendiği, iyi/ideal vatandaşın kim olduğu saptanmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak, bu araştırmada vatandaşlık eğitimi programlarının didaktik bir yöntem ve nesnel bir dil ile; tek bir metin üzerinde kaleme alındığı ortaya konmuştur. Bunun yanında programların felsefesini belirten ayrı bir metin olmadığı; 1913 programı hariç, diğer programlarda öğretmenin sınıftaki rolüne

değınildiği; dersin hangi metod ve örnekler ile anlatılacağıının ayrıca belirtildiği saptanmıştır. Programlarda genellikle dördüncü sınıflarda mahalli teşkilatlar ile çocuğun çevresini öğrenmesi amaçlanırken, beşinci sınıf konularında ise Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi, sosyal, ekonomik yapısının öğretilmesinin planlandığı gösterilmiştir.

1913 programında programın amaçlarına yer verilmemişken 1924, 1926, 1936 ve 1948 programlarının amaçlarına yer verilmiştir. Programların amaçları genel itibariyle benzerlik göstermektedir. Programlardaki hâkim vatandaşlık anlayışı ise çalışkan, dürüst, yardımsever, ailesine bağlı, adabı muâşeret kurallarına riayet eden, hak ve sorumluluklarını bilen, devletin genel işleyişi ve yönetimi hakkında bilgi sahibi olan, çevre ve sağlık konusunda bilinçli, Cumhuriyet rejimine sadık, kanuna, devlete ve devlet adamlarına itaat eden vatansever vatandaşlar yetiştirmektir.

Araştırmaya konu olan ders kitapları didaktik bir yöntem ile ele alınmış ve kitaplarda nesnel bir dil kullanılmıştır. 1913 dönemi kitaplarında görsel öğelere yer verilmemişse de hikayeler ile konular desteklenmeye çalışılmıştır. 1924 dönemi kitaplarında da görseller yok denecek kadar azdır. 1926, 1936 ve 1948 dönemi ders kitaplarında ise görsellerden faydalanılmıştır. Kitaplarda örnek verme, açıklama, karşılaştırma ve hikâye gibi yöntemler ile içerikler aktarılmıştır. 1913 ve 1924 dönemi ders kitapları Arap alfabesiyle kaleme alınmıştır. Bu dönemin dili bazı bölümlerde Osmanlı Türkçesi kavramlar ağırlıklıdır. 1926, 1936 ve 1948 dönemlerindeki ders kitaplarının dilleri ise oldukça sade ve anlaşılırdır. Bunlardan son ikisi zaten latin alfabesiyle kaleme alınmış olduğundan günümüz Türkçesine de daha yakındır.

Ders kitaplarının içerikleri yayımlandıkları dönemlerin siyasi, sosyal ve ekonomik bazı karakteristik özelliklerine bağlı olarak değişim göstermektedirler. 1913 dönemindeki kitaplar daha çok evrensel ve millî değerler ağırlıklıdır. Bu dönemde Meşrutiyet yönetimi ve Osmanlı vatani gibi kavramlar ders kitaplarının önemli konuları arasındadır.

1924 döneminde ders kitaplarında Cumhuriyet rejimi, önemi ve vatandaşlara sağlamış olduğu haklar daha çok ön plana çıkmaktadır. Ayrıca bu

dönemde ders kitaplarına sosyal devlet anlayışı ve sivil toplum kuruluşları konuları eklenmiştir.

1926 dönemi ders kitaplarında Cumhuriyetin inşa süreci ile birlikte kurumsallaşma ve devletin yönetim şeması ele alınmıştır. Sağlık konuları da ayrıca önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle sıtma hastalığının yaygın olması ve savaşlardan dolayı nüfusun azalması bu durumun başlıca nedeni olmuştur. Bu gelişmeler hem devletin vergi gelirlerinin azalmasına yol açan bir sebep hem de devletin beka problemi olarak görülmüştür. Bu dönemde ders kitaplarına yer alan diğer önemli bir konu da azınlıklardır. Osmanlının yıkılışı ve yeni Türkiye devletinin kurulması sürecinde, sınırlar yeniden belirlendiği için farklı etnik ve dini yapıdaki insanlar, yurtdışındaki bir kısım Türkler dahil, buldukları yerlerde azınlık konumuna düşmüşlerdi. Buna bağlı olarak da azınlıkların hakları ve yaşamları ile ilgili düzenlemeleri içeren konular ders kitaplarına eklenmiştir.

1936 dönemi Türkiye’de millileşmenin egemen olduğu bir dönemdir. Türkiye’deki bu milliyetçilik anlayışı Avrupa’daki gelişmeler ile paralellik göstermektedir. Bu dönemde başta Mussolini İtalyası ve Hitler Almanyası olmak üzere Avrupa’da milliyetçi rejimler mevcuttu. Bu anlayış doğrultusunda yaşanan gelişmeler de ders kitapların konuları arasında önemli bir yer tutmuştur. Özellikle ekonomi alanındaki millileşme hamleleri, yerli malı kullanımı ve özendirilmesi başlığı ile ders kitaplarındaki yerini almıştır. Bu dönemde ders kitaplarına eklenen diğer önemli konular ise anma günleri ve halkın aydınlanmasına yarayan vasıtalar başlığı altındaki basın yayın organlarıdır.

1948 dönemi ise II. Dünya Savaşı ve sonrasındaki gelişmelerin de etkisiyle Türkiye Cumhuriyeti’nde demokratikleşme hareketlerinin yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti uzun bir dönem tek parti iktidarında yaşadıkdan sonra 1946’da çok partili hayata geçmiş, 1950 ile 1960 tarihleri arasında Demokrat Parti iktidarı hâkim olmuştur. Bu gelişmeler ders kitaplarına da yansımış, ilk kez demokrasi kavramı ve siyasi partiler konusu kitaplara girmiştir.

Araştırmada vatandaşlık eğitiminin çıkış noktası olan 1913 programı ele alınarak 1961 tarihine kadar ilköğretimde program ve ders kitaplarındaki yurttaşlık algısı ele alınmıştır. Bu bağlamda belirtilen tarihler arasında

programlarda ve ders kitaplarındaki vatandaşlık algısı belli konu ve kavramlar etrafında yoğunlaşmıştır.

Bu konu ve kavramlar çerçevesinde program ve ders kitaplarında tarif edilen ideal/iyi vatandaş; ailesini, vatan ve milletini seven, sancağa, ecdada ve ecdadın bıraktığı eserlere saygılı davranan vatandaşdır. Bilime önem veren, disiplinli, düzenli, çalışkan, özgür düşünceye sahip, insanlar ile iyi ilişkiler kuran, adab-ı muaşerete dikkat eden, empati ve özeleştirici yapabilen, kendisine karşı saygılı, vicdanlı, merhametli ve sabırlı davranan kimselerle; dürüstlük, tutumluluk, kanaatkarlık, fedakarlık, yardımseverlik, tevazu, samimiyet ve sorumluluk sahibi olmak, gıybet yapmamak, yalan yere yemin etmemek, ekonomi, çevre ve doğa bilincine sahip; temizliğe, sağlığını korumaya ve kişisel bakımına özen göstermek gibi millî ve evrensel ahlaki değerlere sahip kimseler ideal vatandaş sayılmıştır.

Ayrıca vatan, millet ve devlet kavramlarının önemini kavramış; vatandaşlık hak ve sorumluluklarının bilincinde olan, askerlik, vergi ve seçme seçilme hakkını vatan görevi sayan; insan haklarına ve özel mülkiyete saygılı; Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı, Cumhuriyet rejimini ve demokrasiyi özümseyip benimsemiş; yerel ve merkezi yönetimlerin yapısını ve işleyişini bilen; toplum yaşamına ayak uydurabilen, toplum menfaatini kendi menfaati önünde gören, devlet malına sahip çıkan, ve koruyanlar da ideal/iyi vatandaşlar olarak görülmüşlerdir.

II. Meşrutiyet döneminde devlet kanunlara uyan itaatkâr bir vatandaş yetiştirmeyi amaçlamıştır. Programda ve ders kitaplarında tasvir edilen iyi vatandaş itaatkâr/pasif vatandaşdır. Türk toplumu Tanzimatla değişim sürecine girse de gerçek anlamda reydan vatandaşlığa evrilme süreci Meşrutiyet ile olmuştur. Bu yönüyle toplum birçok alanda yeni haklar elde etmiştir. Bu dönemin haklarının çıkış noktası hürriyet ve müsavat kavramlarıyla özgürlük ve eşitlik olmuştur. II. Meşrutiyet dönemi vatandaşlık anlayışı Osmanlı devletinin kendisini bir millet olarak ifade etmesi ve ayakta kalmaya çalışması çerçevesinde değerlendirilebilir. Osmanlı devleti bu dönemde bir Osmanlı üst kimliği oluşturarak devleti bir arada tutmaya çalışmıştır.

Osmanlı devletinde sınıfsal bir ayırım yoktur. Toplumda dini olarak bir farklılaşma mevcut olup bu fark müslim ve gayrimüslim olarak ifade edilmiştir. Osmanlıda islam dini gereği köle anlayışı mevcut değildir. Fakat; dadı, lala ve hizmetçi gibi sıfatlarla anılan bazı kimseler bilinen köle statüsünde olmayıp bunların konumları farklıydı. Öğretim programı ve ders kitaplarında lala, dadı ve hizmetçilere aile konusu içerisinde yer verilmiştir. Lala, dadı ve hizmetçilerin iyilik ve fenalıkları, onlara karşı görevler başlığı altında ele alınan bu kişiler aile fertleri arasında sayılmışlardır. Bu yönüyle bu dönemki vatandaşlık anlayışı eşitlik, özgürlükçü ve daha liberal bir çizgidedir. Osmanlı devleti müslim, gayrimüslim tebaasını eşitlik ve özgürlük çerçevesinde bir arada tutmaya çalışmıştır.

Osmanlı devletinin son müfredat programı olan 1913 programı ve programa göre hazırlanan ders kitaplarından anlaşıldığı üzere, vatandaş yetiştirmenin daha küçük yaşlardan itibaren aile içerisinde başlaması gerektiği düşüncesi hakimdi. Toplumun temel yapısı olan ailedeki bireylerin ahlaklı olması toplumun da ahlaki bir yapıda olmasının gereği olarak görülmüştür. Bu dönemde hâkim olan itaatkâr vatandaş kavramı aile içerisinde de geçerlidir. Çocuğun anne babaya itaati daha sonraki yaşlarda kanuna ve devlete itaatinin ilk aşaması olarak görülmüştür.

Bu dönem ders kitaplarında yer verilen önemli bir konu da yardımlaşma ve dayanışma konusudur. Yardımlaşma ve dayanışma duygusu yüksek vatandaşların yetiştirilmesine önem verilmiştir. Osmanlı devletinin son yüzyılında yaşamış olduğu ağır yenilgiler toplumun sosyo ekonomik olarak da krize girmesine neden olmuştur. Özellikle bu dönemde savaşlarda çok sayıda insanın hayatını kaybetmesi ve bunların çocuklarının kimsesiz ve yardıma muhtaç duruma düşmesi darüleytam gibi kurumların açılması yanında bu gibi konuların öksüzlüğün elem ve mahrumiyetleri başlığı ile programa ve ders kitaplarına girmesine yol açmıştır.

Bu dönemde ders kitaplarında ağırlıklı olarak işlenen konulardan biri de meşrutiyet yönetimi ve meşrutiyet yönetiminin saltanata karşı üstün yönleridir. Ayrıca, Meşrutiyetle birlikte yürürlüğe konan Kanuni Esasi de Türk toplumunun reayadan vatandaşa evrilmesi için çok önemli bir merhale olmuştur. Çünkü ilk kez Türk toplumunun hakları anayasa ile teminat altına alınmıştır. Meşrutiyet ile

yoğun bir değişim/dönüşüm yaşıyan toplum seçim, mebus, müsavat, hürriyet gibi kavramlar ile tanışmıştır.

Cumhuriyetin ilk döneminde Türk toplumu kul statüsünden tamamen arınmış hakları anayasa ile teminat altına alınan ve kendi kendisini yöneten bir vatandaşlar topluluğuna dönüşmüştür. Cumhuriyet rejimi ile hürriyet, müsavat, masuniyet (korunma), vicdan, tefekkür, kelam, neşir, seyahat, akit, sa'y ve amel, temellük ve tasarruf, içtima, cemiyet, şirket hak ve hürriyetleri, intihab hakkı gibi birçok alanda toplum yeni haklar elde etmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet itaatkâr/pasif vatandaşlar yetiştirmeyi amaçlamıştır. Bu dönemde iyi vatandaşın tanımı kanuna uyan, itaat eden vatandaş olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet, Cumhuriyet rejimini bir beka meselesi görmüş ve rejime sadık vatandaşlar yetiştirmek amacıyla Cumhuriyet kavramının programda ve ders kitaplarında yoğun olarak yer almasını sağlamıştır.

Cumhuriyetin ilk döneminde vatandaşlık algısı ulusal/milliyetçi bir çizgide olsa da ulusallığın/milliyetçiliğin tam anlamıyla vatandaşlık eğitimi programına girmesi 1936 programı ile olmuştur. 1936 programında *Millet mefhumunu ve Türk Milletinin karakterini, ululuğunu, kudretini çocuklara kavratmak, Türk milletini sevdirmek, saydırmak, Türk askerini ve Türk ordusunu sevdirmek, saydırmak, bizim için askerliğin önemini kavratmak* ifadeleriyle Türk kimliği çerçevesinde ulusal bir vatandaş modelinin oluşturulmak istendiği açıkça ifade edilmiştir.

1913'ten 1948'e kadar hem Osmanlıda hem de Türkiye Cumhuriyeti'nde, bütün programlardaki ortak vatandaşlık algısı itaatkâr vatandaşdır. Bu söylem ders kitaplarında ve 1913 programında Osmanlı devletinde padişaha itaat, Osmanlı kanunlarına itaat şeklinde yer alırken; Cumhuriyet programlarının tamamında kanuna, devlete ve devlet adamlarına itaatin önemini kavratmak başlıklarıyla yer almıştır.

Programlarda ve ders kitaplarında bir yandan hak ve özgürlüklere vurgu yapılırken bir yandan da itaatkâr vatandaş vurgusu yapılmıştır. Bu yönüyle bir çelişki söz konusudur. Ders kitaplarında kişisel özgürlükler ele alınırken diğer bir yönüyle de kanuna ve devlet adamlarına mutlak itaat istemiştir. Bu nedendir ki neden kanuna itaatkâr vatandaş amaçlanmıştır? sorusuna cevap aradığımızda

karşımıza cevap olarak mevcut iktidarların devamı için asayiş ve güvenliğin sağlanması önemlidir çıkmaktadır. İsyancılar, grevler, protestolar, hak arayışları, iktidarların devamı için tehlikeli görülmüştür. Bu şekilde gösterilecek tepkiler yöneticiler için pek istenmeyen bir durumdur. Bunun aksine itaatkâr vatandaşlardan oluşan, bir bakıma devleti kutsayan bir toplumu yönetmek ise daha kolaydır. Bu nedenle Osmanlıda da Türkiye Cumhuriyeti'nde de eğitimi yolu ile oluşturulmak istenen yurttaş profili itaatkâr vatandaşdır.

Öneriler

1. Ülkelerin vatandaşlık anlayışının göstergeleri öğretim programları ve ders kitaplarıdır. Bu dönemde sınırlı sayıda ders kitabı araştırmaya dahil edilmiştir. Bu dönemlerde yazılan veya bakanlıkça tavsiye edilen daha başka ders kitapları da mevcut olup bunlar yeni araştırma konusu yapılabilir.
2. Vatandaşlık eğitimi programları ve ders kitapları günümüz eğitim anlayışı çerçevesinde sosyal bilgiler eğitimcilerinin daha çok çalışması gereken bir alandır. Sosyal bilgiler öğretmenlerinin yeterli düzeyde Osmanlıca bilmemesi bu alanda yapılacak çalışmaları örselemektedir. Bu yönüyle sosyal bilgiler eğitiminde lisans veya lisans üstü düzeyinde Osmanlıca derslerine ayrı bir önem verilmesi gerekmektedir.
3. II. Meşrutiyet döneminde yayımlanan ders kitaplarının bir kısmı İngilizce ve Fransızca gibi dillerden yapılan çevirilerdir. Bu kitapların neden tercih edildiği, içeriği ve bu dönemde yazılanlarla benzer ve farklı yönleri ayrı bir çalışma konusu edilebilir.
4. II. Meşrutiyet döneminde yayımlanan ders kitaplarının bir kısmı sadece hikayelerden oluşmaktadır. Bu yönüyle diğer kitaplardan farklı olarak daha alt sınıflar için tasarlanmış olup bunların içeriklerinin de iyi bir vatandaş yetiştirmede etkileri ayrı bir araştırma konusu edilebilir.
5. Vatandaşlık eğitimi ders kitapları II. Meşrutiyet ile beraber ortaya çıkmışlardır. Bu kitapların künyeleri ve içerikleri, hangi dönemlerde yoğunlukla çıkartıldıkları millî kütüphane katalog tarama yöntemi ile ayrı bir araştırma konusu edilebilir.

6. II. Meşrutiyet dönemi ile ortaya çıkmaya başlayan vatandaşlık eğitimi kitapları yarışma usulleriyle belirlenmiş ve yarışmalar neticesinde hangilerinin okullara kabul edileceği belirtilmiştir. Bu yönüyle bu kitaplarının hangi kriterler ile seçildiği, hangilerinin milli eğitim bakanlığı tarafından onaylandığı ayrı bir araştırma konusu edilebilir.
7. II. Meşrutiyet dönemi programıyla Cumhuriyet dönemi programları içerik analizi yöntemi ile karşılaştırmalı bir şekilde ele alınabilir. Bu yöntem ile programlardaki değer, kavram ve beceriler; kod, tema ve kategorilere ayrılarak hangi dönemde hangi kavramların ne sıklıkla kullanıldığı nitel analiz programları aracılığı ile ortaya konabilir.
8. II. Meşrutiyet dönemi ders kitapları ile Cumhuriyet dönemi ders kitapları içerik analizi yöntemi ile karşılaştırmalı bir şekilde ele alınabilir. Bu yöntem ile ders kitaplarındaki değer, kavram ve beceriler kod, tema ve kategorilere ayrılarak hangi dönemde hangi kavramların ne sıklıkla kullanıldığı nitel analiz programları aracılığı ile nicel bir mantık ile ortaya konabilir.

Kaynakça

- Adil, M. (1924). *Malumat-ı Vataniye İlk mektep-beşinci sınıf*. İstanbul: Orhaniye Matbaası.
- Adil, M. (1924). *Malumat-ı Vataniye İlk mektep-dördüncü sınıf*. İstanbul: Orhaniye Matbaası.
- Ağaoğulları, M. A. (1989). Fransız Devriminde birey-devlet ilişkisi (1789-1794). *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 44(03), 2-10
- Akbaş, O. (2008). Değer eğitimi akımlarına genel bir bakış. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(16), 9-27.
- Akpınar, M. ve Kaymakçı, S. (2012). Ülkemizde sosyal bilgiler öğretiminin genel amaçlarına karşılaştırmalı bir bakış. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 2(20), 22-31.
- Akşin, S. (1994). Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın karşılaştırılması. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16(27), 115-123.
- Akşit, O. (1970). *Roma İmparatorluk tarihi (MS 193-395)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Aktın, K. (2010). *Türkiye, İngiltere ve ABD sosyal bilgiler/tarih ders kitaplarında yapılandırmacı yaklaşım II. Dünya Savaşı örneği* (Doktora tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Akyüz, Y. (2012). *Türk eğitim tarihi*. Ankara: Pagem A Yayınları.
- Alptekin, M. F. (2005). *Yurttışlığın tarihsel gelişimi* (Yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Altındağ, A. (2013). *Tek parti döneminde (1924-1946) ilkokullarda vatandaşlık eğitimi* (Yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Avrupa Birliği Bakanlığı, (2014). *AB'ye genel bakış*. Erişim Adresi: https://www.ab.gov.tr/files/rehber/02_rehber.pdf.

- Berker, A. (1945). *Türkiyede ilk öğretim*. Ankara: Millî Eğitim Basımevi.
- Berkes, N. (1973). *Türkiye 'de çağdaşlaşma*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Bıçer, B. (2010). Demokrasi eğitimi ve okul meclisleri projesinin öğrencilere demokratik tutumları kazandırmaya etkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 15-32.
- Bouineau, J. (1998). *Fransa'da devrim döneminde yurttaşlar ve yurttaşlık*. (Çev. Yeşim Küey). İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Branson, M. S. (2001). Making the case for civic education: Educating young people for responsible citizenship. *In National Conference of State and District Coordinators*, (pp.50-52) Washington, D.C.
- Campbell, A. (1962). The passive citizen. *Acta Sociologica*, 6(1), 9-21.
- Cankılıç, E. (2010). *Ortaöğretim 9. sınıf tarih ders kitapları ile ilköğretim 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan tarih ünitelerindeki görsel malzeme sunumunun karşılaştırılması* (Yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Cansız, A. M. (2014). Nitel veri toplama araçları. İçinde M. Metin. (Ed.), *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri* (s. 337-371). Ankara: Pagem Akademi
- Coşgun, S. (2015). *Atatürk dönemi yurt bilgisi ders kitaplarının eğitim felsefesi ve sosyolojisi açısından değerlendirilmesi* (Doktora tezi). Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan.
- Çelik, H. (2008). Cumhuriyet dönemi vatandaşlık eğitiminde önemli adımlar. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), 359-369.
- Çetin, K. (2003). Türk eğitim tarihinde sosyal bilimler ve sosyal bilgilerin tarihsel süreci. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1-2), 7-12.
- Çilliler, Y. (2015). Modern milliyetçilik kuramları açısından 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu fikir akımları. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10(2), 45-65.

- Çoker, F. (1983). *Türk Tarih Kurumu: kuruluş amacı ve çalışmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Dağtaş, E. (2007). *Türkiye’de internet konferansı*. Ankara: Olinetnet.
- Demir, G. Y. (2010). Türk tarih tezi ile Türk dil tezinin kavşağında güneş-dil teorisi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(19), 385-396.
- Demir, Ş. (2011). Tanzimat döneminde bir devlet politikası olarak Osmanlıcılık. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(29), 331-335.
- Demircioğlu, H. (1998). *Roma tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Demirkaya, M. (2014). *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye adlı ders kitabının transkripsiyonu ve değerlendirilmesi* (Yüksek lisans tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Demokrat Parti Tüzüğü. (1946). *Demokrat parti tüzük ve programı*. Ankara: TBMM Yayınları.
- Dictionary, O. E., & Idioms, E. (1989). *Oxford references online*. Erişim Adresi: <https://www.worldcat.org/title/oxford-english-dictionary/oclc/17648714>.
- Dogan, N. (1994). *İlk ve orta dereceli ders kitapları ve sosyalleşme (1876-1918)*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Duman, D. ve Tuna, E. (2012). II. Meşrutiyet dönemi ilk vatandaşlık kitaplarından biri olan “Rehber-i İttihad”ın içerik analizi. *Turkish Studies*, 4(7), 4 1631-1648.
- Elkatmış, M. (2014). İlköğretim programlarının yurttaş profili. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 36(36), 1-14.
- Emre, C., A. (1922). *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*. İstanbul: Matba-i Orhaniye.
- Erdem, F. H. (2012). *Yeni anayasaya doğru: vatandaşlık Osmanlı-Türkiye anayasalarında ve yeni anayasada vatandaşlık ve siyaset*. İstanbul: Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı.

- Erdem, G. (2010). Islahat fermanına yeni bir bakış. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(51), 327-348.
- Ergün, M. (1996). *İkinci Meşrûtiyet devrinde eğitim hareketleri:(1908-1914)*. İstanbul: Ocak Yayınları.
- Ergün, M. (1997). *Eğitim sosyolojisi*. Afyon: Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- Ermat, B., ve Ermat, K. (1943). *Yurt bilgisi dersleri: Beşinci sınıf*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Ermat, B. ve Ermat, K. (1943). *Yurt bilgisi dersleri: Dördüncü sınıf*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Ersoy, A. F. (2007). *Sosyal bilgiler dersinde öğretmenlerin etkili vatandaşlık eğitimi uygulamalarına ilişkin görüşleri* (Doktora tezi). Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Galston, W. A. (1991). *Liberal purposes: Goods, virtues, and diversity in the liberal state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gay, L. R. (1996). *Educational research: competencies for analysis and application* (5th Ed.). New Jersey: Merrill.
- Göztepe, E. (2003). Yurttaşlığın kamusal ve ulusüstü boyutu: Avrupa yurttaşlığı ve 'Göçmen Forumu' örnekleri. *Anayasal Yurttaşlık*, 4(52), 229-240.
- Gülpınar, F. (2012). Eşitsizlik ve toplumsal tabakalaşma açısından vatandaşlık üzerine sosyolojik bir analiz. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(67), 081-109.
- Gümüş, M. (2013). Osmanlı Devleti'nde kanunlaştırma hareketleri, ideolojisi ve kurumlar. *Tarih Okulu*, 7(19), 163-200.
- Gürses, F. (2010) *Türkiye'de ders kitaplarında yurttaşlık: Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından bugüne kavramsal dönüşümü* (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gürses, F. (2010). Kemalizm'in model ders kitabı: vatandaş için medeni bilgiler. *Akademik Bakış*, 7(4), 7.12-16.

- Güven, S., Tertemiz, N. ve Bulut, P. (2009). Vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimine yönelik sınıf öğretmenlerinin görüşleri. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 149-169.
- Güzel, A. ve Karadağ, Ö. (2013). Anlatma becerileri açısından “Türkçe Dersi Öğretim Programı (6, 7, 8. Sınıflar)”na eleştirel bir bakış. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 1(1), 45-52.
- Hablemitoğlu, Ş. ve Özmete, E. (2012). Etkili vatandaşlık eğitimi için bir öneri. *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1(3), 39-54.
- Hanioğlu, M. Ş. (1985). *Bir siyasal örgüt olarak "Osmanlı İttihad ve Terakki cemiyeti" ve "Jön Türklük" (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hayri, T. (1958). *Yurttaşlık bilgisi-ilkokul 5. sınıf*. İstanbul: Kanaat Yayınları.
- Hayta, N. ve Ünal, U. (2003). *Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri: XVII. yüzyıl başlarından yıkılışa kadar*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Hurç, R. (1997). Osmanlılarda son devir fikir hareketleri. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(2), 263-275.
- Kadioğlu, A. (2008). *Vatandaşlığın dönüşümü: üyelikten haklara*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kami, A. (1929). *Yurt bilgisi. İlk mektep-beşinci sınıf*. İstanbul: Öztürk Matbası.
- Kami, A. (1929). *Yurt bilgisi. İlk mektep-dördüncü sınıf*. İstanbul: Öztürk Matbası.
- Kan, Ç. (2009). Değişen değerler ve küresel vatandaşlık eğitimi, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 3(17), 895-904.
- Kan, Ç. (2010). ABD ve Türkiye'de sosyal bilgilerin tarihsel gelişimi. *Gazi University Journal of Gazi Educational Faculty*, 30(2), 15-25.
- Karakılıç, C., ve Müjdecı, M. (2013). Yurttaşlık bilgisi kitaplarında kimlik ve vatandaşlık (1950-1960). *Pursuit of History*, 4(11), 27-32.
- Karakoç, E. (2019). *Atatürk ilkeleri ve inkılâp tarihi: II. Abdülhamit dönemi gelişmeleri, Meşrutiyet, Kanun-i Esasi ve devleti kurtarmaya yönelik fikir akımları ve 19. yüzyıl'da Osmanlı devleti*. Erişim Adresi: <http://>

acikerisim.gelisim.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11363/1715/05.%20Hafta%20Sunum.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

- Karakök, T. (2011). Menderes döneminde (1950-1960) Türkiye'de eğitim. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 1(2), 33-45.
- Karpat, K. H. (2012). *Türk demokrasi tarihi, sosyal, kültürel, ekonomik temeller*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Katılmış, A. (2010). *Sosyal bilgiler derslerindeki bazı değerlerin kazandırılmasına yönelik bir karakter eğitimi programının geliştirilmesi* (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kaygusuz, Ö. (2005). Modern türk vatandaşlığı kavramının erken öncüleri: millî mücadele döneminde ulusal vatandaşlığın kuruluşu. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 60(2), 195-217.
- Köse, Ö. (2003). Küreselleşme sürecinde devletin yapısal ve işlevsel dönüşümü. *Sayıştay Dergisi*, 6(49), 3-46.
- Kurumu, T. D., ve Tan, N. (2001). *Kuruluşunun 70. yıl dönümünde Türk Dil Kurumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kymlicka, W. (2005). *Education for citizenship*. Erişim Adresi: https://irihs.ihs.ac.at/id/eprint/964/1/pw_40.pdf.
- Lee, S. (2010). *Avrupa tarihinden kesitler (1789-1980)*. (Çev. S. Aktur). İzmir: Dost Kitapevi.
- Maarif Vekâleti. (1913). *İlkmekteplerin müfredat programı*. İstanbul: Maarif Vekâleti Yayınları
- Maarif Vekâleti. (1924). *İlkmekteplerin müfredat programı*. İstanbul: Maarif Vekâleti Yayınları.
- Maarif Vekâleti. (1926). *İlkmekteplerin müfredat programı*. İstanbul: Maarif Vekâleti Yayınları.
- Maurois, A. ve Yalçın, H. C. (1938). *İngiltere tarihi*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.

- Merey, Z., Karatekin, K. ve Kuş, Z. (2012). İlköğretimde vatandaşlık eğitimi: Karşılaştırmalı kuramsal bir çalışma. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32(3), 795-821.
- Öğülmüş, S. (1991). İçerik çözümlemesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 24(1), 213-228.
- Parlak, İ. (2005). *Erken cumhuriyet dönemi tarih ve yurt bilgisi ders kitapları üzerine bir inceleme* (Doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Polat, E. G. (2011). Osmanlıdan günümüze vatandaşlık anlayışı. *Ankara Barosu Dergisi*, 4(69), 127-157.
- Rıza, A. (1910). *Malumat-ı ahlâkiye ve medeniye*. İstanbul: Karabet Matbası.
- Sarıpek, D. B. (2006). Sosyal vatandaşlık ve günümüzde yaşadığı dönüşüm: aktif vatandaşlık (sosyal politika açısından bir değerlendirme). *Çalışma ve Toplum*, 2(9), 67-95.
- Sencer, M. (1987). İnsan hakları açısından Amerikan devrimi. *İnsan Hakları Yıllığı Dergisi*, 9(1). 45-61.
- Sencer, M. (1990). İnsan hakları açısından İngiliz devrimi. *Amme İdaresi Dergisi*, 23(2). 33-47.
- Serbestoğlu, İ. (2011). Zorunlu bir modernleşme örneği olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 6(29), 193-214.
- Soydan, T. (2013). Osmanlı'dan cumhuriyet dönemine Türkiye'de temel eğitimin gelişmesi ve finansmanı sorunu. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(8), 53-71.
- Sönmez, V. (1994). *Sosyal bilgiler öğretimi*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Sözbilir, M. (2009). *Nitel veri analizi*. Erişim Adresi: <http://fenitay.files.wordpress.com/2009/02/1112-nitel-arac59ftc4b1rmada-verianalizi.pdf> on
- Şahin, M. ve Tokdemir, M. A. (2011). II. Meşrutiyet döneminde eğitimde yaşanan gelişmeler. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9(4), 22-28.

- T.C. Kültür Bakanlığı. (1936). *İlkokul programı*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- T.C. Millî Eğitim Bakanlığı. (1948). *İlkokul programı*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Tangülü, Z. (2012). Demokrat parti dönemi eğitim politikaları (1950-1960). *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(2), 389-410.
- Tavşancıl, E. ve Aslan, E. (2001). *İçerik analizi ve uygulama örnekleri*. İstanbul: Epsilon Yayıncılık.
- Temo, İ. (1987). *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki anıları* (Vol. 12). İstanbul: Arba Yayınları.
- Tevhid-i Tedrisat, (1924), *Sebilürreşad*. Ankara: Milli Eğitim Yayınları.
- Toprak, Z. (1988). 80. yıldönümünde “Hürriyetin ilanı” (1908) ve Rehber-i İttihad. *Toplum ve Bilim*, 6(42), 157-173.
- Topuzkanamış, Ş. E., (2013). *Türk hukukunda anayasal gelişmeler ışığında vatandaşlık* (Doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Tuna, E. (2008). *Bir Osmanlı vatandaşlık ders kitabı olan rehber-i ittihad çerçevesinde II. Meşrutiyet döneminde vatandaşlık eğitimi* (Yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye'de siyasal partiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türkiye Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı. (1992). *T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Türk Cumhuriyetleri ve Türk toplulukları toplulukları*. Ankara: Milli Eğitim Yayınları.
- Ülgen, P. (2010). Orta çağ Avrupa'sında Feodal Sisteme genel bir bakış. *Mardin Artuklu Üniversitesi Mukaddime Dergisi*, 2(1), 1-18.
- Ünsal, A. (1998). *75 Yılda Tebaaa'dan Yurttaş'a Doğru*. Ankara: Tarih Vakfı Yayınları.
- Üstel, F. (2014). *Makul vatandaşın peşinde*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Vatandaş, C. (2002). *Küreselleşme sürecinde toplumsal kimlikler ve çok kültürlülük*. İstanbul: Değişim Yayınları.

Westheimer, J., & Kahne, J. (2004). What kind of citizen? The politics of educating for democracy. *American Educational Research Journal*, 41(2), 237-269.

Yaşar, F. T. (2018). II. Meşrutiyet döneminde yurttaşlık, ahlak ve medenilik eğitimi: Malumat-ı medeniye ders kitapları. *Osmanlı Araştırmaları*, 52(52), 311-342.

Yetim, F. (2015). Modern bir aydın hareketi olarak yeni osmanlılar ve İslam dünyası. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(34), 1-18.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım., E. E. (2014). *İnönü Dönemi'nde tarih ve eğitim: Tarih alanında süreklilik ve değişimler*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık.

Yücel, H. A. ve Çalapala, R. (1955). *Yurttaşlık bilgisi*. İstanbul: Atlas Yayınevi.

Zürcher, E. J., (2012). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

URL 1

Felsefeciler Derneği (2016). <http://www.felsefecilerderneği.org.tr/arsiv/duyurular/item/108-ilk%c3%b6%c4%9fretimde-vatanda%c5%9f%fl%c4%b1k-ve-demokrasi-e%c4%9fitimi-dersi.html>, (13.02.2020).